

The book cover is divided into two main visual sections. The top section shows the Colosseum in Rome at night, with its iconic arches illuminated from within, creating a warm orange glow against a deep blue twilight sky. The bottom section features a detailed Roman mosaic. It depicts a scene with four figures: a woman on the left in a white tunic holding a large, decorated fan; a woman in the center seated on a yellow and orange patterned cushion; a man in a red tunic leaning towards her; and another woman on the right in a striped tunic. The mosaic is set against a light blue and white background.

АЛБЕРТО
АНДЖЕЛА

ЕДИН ДЕН В ДРЕВЕН РИМ

Всекидневие, тайни
и любопитни факти

Colibri

АЛБЕРТО АНДЖЕЛА
ЕДИН ДЕН В ДРЕВЕН РИМ
ВСЕКИДНЕВИЕ, ТАЙНИ И
ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

Превод: Юдит Филипова

chitanka.info

Алберто Анджела (1962) е италиански палеонтолог, журналист, документалист и блестящ популяризатор. От дете обикаля света с баща си, известния телевизионен журналист Пиеро Анджела, научава няколко европейски езика и придобива огромна космополитна култура. Автор е — съвместно с баща си и самостоятелно — на десетина научнопопулярни труда, сътрудничи на вестниците „Ла Stampa“, „Айроне“, „Епока“, води предаването „Одисей“ по италианската телевизия RAI.

„Един ден в древен Рим“ е книга за живота в столицата на Римската империя в периода на най-голям разцвет при император Траян. Много книги и филми са се опитвали да документират всекидневието на древните римляни, но малко от тях могат да се похвалят с поразителната достоверност, постигната от Анджела в описанието на „един обикновен ден“ от живота им през 115 г. сл.Хр. Изчерпателният разказ, който започва в дома на заможния римски гражданин и проследява заниманията му, минава през пазара за роби и кървавите сцени в Колизеума, за да стигне до кулинарните удоволствия и сексуалните практики, ни „телепортира“ в триизмерното пространство на великия римски мегаполис. Читателят буквално вижда как протича по часове един ден в древен Рим, чува виковете на търговците и разговорите в салоните, подушва парфюма на матроните и уханието на таверните. Ето какво казва самият Анджела за книгата си:

Как са живели древните римляни? Какво се е случвало всеки ден по улиците на Рим? Всички ние поне веднъж сме си задавали подобни въпроси. И именно любопитството е накарало и вас да отворите тази книга. Съществува „трик“, чрез който наистина може да се разкрие всекидневния живот по тези места. Той е да се обърне внимание преди всичко на детайлите: използването на стъпалата, „графитите“ върху мазилката на стените, браздите, оставени от колите по улицата... Ако се съсредоточите върху тези подробности, изведнъж всяка руина ще се съживи и „ще видите“ хората от едно време. Именно такъв е духът на книгата: Голямата история, разказана от хиляди малки истории

*На Моника, Рикардо, Едоардо и Алесандро и на
светлината, която внесоха в моя живот*

ВЪВЕДЕНИЕ

Как са живели древните римляни? Какво се е случвало всеки ден по улиците на Рим? Всички ние поне веднъж сме си задавали подобни въпроси. И именно любопитството е накарало и вас да отворите тази книга.

Рим притежава очарование, което не може да се опише. Усещаме го отново всеки път, когато посещаваме археологически обект от епохата на Римската империя. За съжаление табелките и публикуваните пътеводители в повечето случаи дават само най-общи сведения за ежедневието на разглежданите райони и се концентрират върху архитектурния стил и историческите данни.

Съществува „трик“, чрез който наистина може да се разкрие всекидневният живот по тези места. Той е да се обърне внимание преди всичко на детайлите: използването на стъпалата, графитите върху мазилката на стените (в Помпей са изключително много), браздите, оставени от колите по улицата, или мраморния праг на жилището, изгладен от отварянето и затварянето на вратата (вече изчезнала).

Ако се съсредоточите върху тези подробности, изведнъж всяка руина ще оживее и „ще видите“ хората от едно време. Именно такъв е духът на книгата: Голямата история, разказана чрез хиляди малки истории.

През годините, в многобройните телевизионни предавания за останките от античен Рим и най-вече за самите обекти, съм се сблъсквал с необикновено количество истории и подробности, отнасящи се до живота по времето на Римската империя, забравени с векове и преоткрити от археолозите. Изникваха отново сведения, обичаи, любопитни факти от ежедневието или от обществените традиции на един вече изчезнал свят... Същото се случваше, когато разговарях с археолозите за разкопките, когато четях публикациите им или се консултирах с техните трудове.

Дадох си сметка, че тези ценни сведения за живота в Рим не достигат почти никога до хората и че често остават заключени като в „затвор“ в специализираните публикации или на археологическите обекти. Затова се опитах да ги разкажа.

Страниците на книгата имат за цел да накарат руините на античния град да оживеят чрез описанието на ежедневието, като отговорят на много най-обикновени въпроси. Какво са изпитвали хората, когато са се разхождали по улиците? Какви са били лицата им? Какво се е виждало от балконите? Какъв вкус е имала храната им? Как първите слънчеви лъчи са огрявали храмовете на Капитолийския хълм?

Пожелах да включа нещо като телевизионна камера и да изследвам местата такива, каквито е трябвало да изглеждат преди две хиляди години, като породя у читателя усещането, че се разхожда по улиците на Рим, че вдишва миризмите и уханията на града, че среща погледите на хората, че влиза в дюкяните, в къщите или в Колизеума. Само по този начин може да се разбере какво всъщност е означавало да си жител на столицата на Империята.

Тъй като живея в Рим, за мен бе лесно да опиша различните нюанси на светлината, които през различните часове на деня характеризират улиците или паметниците. Бе лесно и да отида на самите места, за да си отбележа още някои детайли, които да включа в книгата в допълнение към събираните през годините по време на снимките и посещенията на обектите.

Разбира се, сцените, които ще се появяват пред очите ви по време на това посещение на античния Рим, не са въображаеми. Както казах, те произтичат директно от резултатите от археологическите изследвания и открития, от лабораторните анализи на останките и скелетите или от изучаването на древните текстове.

Най-добрият начин за подреждане на цялата тази информация се оказа проследяването на събитията, случващи се през един-единствен ден. На всеки час отговаря място и лице от Вечния град с присъщите за него дейности. Така миг след миг се разкрива всекидневието.

Остава един последен въпрос: защо книга за Рим? Защото нашият начин на живот е следствие на римския. Ние нямаше да бъдем същите, ако римската епоха не беше съществувала. Помислете върху това — обикновено тази цивилизация се отъждествява с лицата на

императорите, с легионите в поход и с дългите колони на храмовете. Но нейната истинска сила била друга. Имало нещо, което ѝ позволило да просъществува невероятно дълго — на запад над хиляда години, а на изток, макар и със своя вътрешна еволюция, разпростряла се във времето от Константинопол до Византион, още повече — над две хиляди години, до самата поява на Ренесанса. Никакъв легион, никаква политическа или идеологическа система не би могла да гарантира подобна дълготрайност. Тайната на Рим била в ежедневието *modus vivendi*^[1] на жителите му — в начина им да строят къщите си, да се обличат, да се хранят, да контактуват с другите във и извън семейството, всичко това в рамките на строга система от закони и обществени правила. Макар все пак да се развивал, този *modus vivendi* останал непроменен в същността си в продължение на векове и позволил на римската цивилизация да просъществува толкова дълго.

Но сигурни ли сме, че тази епоха е изчезнала напълно? Римската империя не ни е оставила само статуи и невероятни паметници. Тя ни е оставила и софтуер, с който живеем всеки ден. Римска е азбуката, която използваме и по интернет. Нашият език произлиза от латинския, така е и с голяма част от испанския, от португалския, от френския или румънския (така е и с изключително много думи от английския). Да не говорим за юридическата система, за пътищата, за архитектурата, за живописата, за скулптурата, които не биха били същите без римляните.

Всъщност, като си помислим, голяма част от западноевропейския начин на живот не е друго освен модерен вариант на римския. Тоест точно на това, което бихме виждали всеки ден по улиците и в къщите на Рим от императорската епоха.

Постарах се да напиша книгата, която винаги съм искал да намеря в книжарницата, за да задоволя любопитството си относно света на Древния Рим. Пожелавам си да задоволя и вашето.

Всичко започва на една уличка в Рим през 115 г. сл.Хр., по времето на император Траян, тогава, когато според мен градът достигнал своята най-голяма мощ, а вероятно и най-голяма красота. Денят е който и да е. Остава малко до зазоряване...

Алберто Анджела

---

[1] *Modus vivendi* (лат.) — начин на живот. — Б.пр. ↑

СВЕТЪТ ТОГАВА

По времето на Траян, през 115 г. сл.Хр., Римската империя заемала най-обширна територия. Обиколката на сухопътните ѝ граници надхвърляла десет хиляди километра, почти една четвърт от обиколката на Земята. Империята се простирала от Шотландия до най-отдалечените части на Иран и от Сахара до Северно море.

В нея влизали най-различни народности, които се различавали дори физически — от русокосите, обитаващи Северна Европа, до етносите от Близкия изток, от азиатците до народите, обитаващи Северна Африка.

Представете си днес да съберете на едно място народите на Китай, Съединените щати и Русия — пропорционално на населението в света тогава Римската империя била дори по-голяма...

Преди всичко тя обхващала области с най-разнообразна природа. Ако преминел от единия ѝ край до другия, човек можел да срещне ледени морета с тюлени, безкрайни борови гори, степи, планински върхове, покрити със сняг, големи ледници, а после езера и реки, докато стигне до топлите средиземноморски плажове и вулканите на нашия полуостров. Продължавайки от противоположния край на *Mare Nostrum*^[1], би се озовал пред безкрайни пустинни дюни (Сахара) и дори пред коралови рифове, тези на Червено море.

Никоя империя в цялата история не е включвала толкова разнообразна природна среда. Навсякъде официалният език бил латинският, навсякъде се плащало със сестерции, навсякъде законът бил един-единствен — римският.

Любопитно, но населението на тази толкова голяма империя било сравнително малобройно — достигало едва до петдесет милиона души, горе-долу толкова, колкото има сега в Италия. Жителите на Империята обитавали малки селища, градчета, отдалечени селски къщи, разпръснати върху огромна територия подобно трохи върху покривка, като на места внезапно се появявали големи градове.

Разбира се, всички центрове били свързани с изключително ефикасна пътна мрежа, която покривала от осемдесет до сто хиляди километра и която използваме и днес, когато се качим на колата. Тази пътна мрежа е може би най-големият и издръжлив паметник, който римляните са ни оставили. Но извън пътищата имало все още огромни пространства от девствена природа, населена с вълци, мечки, елени, глигани... У нас, жителите, свикнали с обработените ниви и промишлените постройки, всичко това би оставило впечатлението за безкрайни „национални резервати“.

Защитниците на този свят били легионите. Те се разполагали на най-деликатните места в Империята, почти винаги покрай границите, покрай *limes*. По времето на Траян войската наброявала сто и петдесет хиляди, може би сто и деветдесет хиляди души, организирани в трийсетина легиона с исторически имена. Такива били трийсетият — *Ulpia Victrix* на Рейн, вторият — *Adiutrix* на Дунав, шестнайсетият — *Flavia Firma* на Ефрат, недалеч от границите на днешен Ирак.

Към легионерите се прибавяли и помощните войски, тоест войниците, които се набирали от провинциите и които удвоявали числения състав. Така се стигало общо до триста-четиристотин хиляди въоръжени мъже под командването на императора.

Сърцето на всичко бил Рим. Той се намирал точно в средата на Империята.

Разбира се, бил център на властта, но и град, богат с културата си — литературна, юридическа, философска. Преди всичко бил космополитен град, нещо като днешния Ню Йорк или Лондон. Тук се срещали хора от най-различни култури. В тълпата на улицата можели да се видят богати матрони на носилки, гръцки лекари, гали — началници на конницата, сенатори италийци, испански моряци, египетски жреци, проститутки от Кипър, търговци от Близкия изток, роби от Германия...

Рим бил най-населеният град на планетата — почти милион и половина жители. Нещо невиджано от появата на *Homo sapiens* насам... Как успявали да живеят всички заедно? Тази книга има за цел да разкрие какъв е бил всекидневният живот в императорски Рим в момента на най-голямата експанзия на неговата власт върху античния свят.

Животът на десетки милиони хора в цялата Империя зависел от това, което се решавало в Рим. А от какво зависел животът в Рим? Той може да се оприличи на паяжина, изплетена от връзките между неговите жители. Невероятна и неповторима вселена, която ще опознаем, като проучим един произволно избран ден. Да речем един вторник отпреди 1892 години...

---

[1] Mare Nostrum (лат.) — нашето море — римляните наричат така Средиземно море. — Б.пр. ↑

НЯКОЛКО ЧАСА ПРЕДИ РАЗСЪМВАНЕ

Погледът ѝ е вперен в далечния хоризонт, сякаш е погълната от дълбок размисъл. Бледата светлина на луната разкрива широко лице със снежнобял цвят, с едва загатната усмивка. Има лента около челото и косата ѝ е събрана, но по раменете ѝ палаво се спускат няколко кичура. Внезапен полъх на вятъра вдига въртележка от прах около нея, но те не помръдват. Не биха могли да го направят — мраморни са. Така както са от мрамор голите ѝ ръце и хилядите гънки на дрехата ѝ. Скулпторът, който я е изваял, е използвал ценен материал, за да улови в камъка едно от най-уважаваните от римляните божества. Това е Матер Матута, „милостивата майка“, богиня на плодородието, на „началото“ и на зората. От толкова години, та досега статуята е там, извисява се върху своя внушителен мраморен пиедестал на кръстовището в квартала. Около нея има само мрак, но разливащата се светлина на луната разкрива пред каменните ѝ ръце обширна улица с много дюкяни, подредени в редици от двете ѝ страни. В този час на нощта дюкяните са затворени с тежки дървени капаци, закрепени за пода, с масивни резета. Те представляват най-ниската част на огромни тъмни постройки. Тези черни очертания са навсякъде около нас. Струва ти се, че си в някакъв каньон, а над теб е небесният свод, обсипан със звезди. Това са сградите за народа, *insulae*, подобни на нашите жилищни блокове, но много по-неудобни.

Учудва липсата на осветление в тези сгради и изобщо по улиците на Рим. Но може би ние сме тези, които сме свикнали прекалено много с него в модерната епоха. В продължение на векове при падането на мрака всички градове по света са потъвали в тъмнина. Изключение са правили рядко срещаните светлини на някое заведение или на свещените изображения, разположени обикновено на стратегически места като ъглите на улиците, кръстовищата и т.н. Така е и в Рим през императорската епоха. В мрака ви водят тези малки „светлици“ или лъчите на някой и друг фенер, оставен запален вътре в къщите.

Другото, което поражда, е спокойствието. Докато вървим по улицата, тишината е нереална. Тишина, нарушавана само от ромона на водата на една чешмичка в квартала на десетина метра от нас. Нейният вид е обикновен: четири плътни плочи от травертин оформят квадратна вана, над която има ниска колона. Светлината на лунния сърп, която трудно си пробива път между две сгради, разкрива, че върху колоната е изваяно лицето на божество. Това е Меркурий, с крила от двете страни на шлема — от устата му излиза струя вода. През деня тук се редуват с дървени ведре жени, деца и роби, за да ги напълнят за вкъщи. Но сега няма никой и единствено шумът на леещата се вода ни прави компания.

Странна е тази тишина. Освен това настъпва рядко. Всъщност ние се намираме в центъра на град с милион и половина жители. Обикновено нощта е времето за доставките в магазините с шума на железните обръчи на колелата на каруците по калдъръма, виковете, цвиленето на конете, неизбежните ругатни... Точно тези шумове се дочуват в далечината. Като тяхно ехо до слуха ни достига и лаенето на куче. Рим никога не спи.

Пред нас улицата се разширява малко, като създава сякаш оазис от светлина. Мрежата от базалтови плочи, която покрива пътя, изпъква на лъчите на луната и прилича на вкаменената черупка на огромна костенурка.

Малко по-нататък виждаме да се движи нещо. Това е човешка фигура, която се спира, продължава да върви още малко и после, олюлявайки се, се опира на една стена. Трябва да е някой пияница. Промърморва нещо неразбираемо и като се клатушка, се шмугва в страничен сокак. Кой знае дали някога ще си стигне до дома. В този час улиците на Рим са страшни и опасни като нощен хищник — има крадци, престъпници и много слабоумни, които не биха се поколебали да забият юмрук в корема на първия срещнат, само и само да спечелят нещо. Ако утре сутринта някой намери заклан и обран труп, ще бъде наистина трудно да се открият неговите убийци в толкова хаотичен и многолюден град.

Преди да свие встрани, пияният се спъва във вързоп на ъгъла. Проклина го с няколко думи, фъфлейки, и после продължава своя съмнителен преход. Вързопът се раздвижва. Жив е. Той е един от многото бездомници в столицата. Мъчи се да поспи. От няколко дни

живее на улицата, след като собственикът на скромната стаичка, която е наемал, го е изгонил. Не е сам, наблизно има цяло семейство. То гледа да се настани, доколкото може, с малкото неща, които е взело със себе си. Рим се изпълва с подобни хора в точно определени моменти от годината, когато в края на всеки шест месеца се подновяват договорите за наем. Много са тези, които от днес за утре се озовават на улицата в търсене на ново място, където да живеят и спят.

Изведнъж нашето внимание е привлечено от някакъв ритмичен шум. Отначало неопределен, после все по-ясен. Ехото от фасадите на сградите пречи да се разбере откъде точно идва. Внезапният звук от катинар и светлината на няколко фенера разкриват тайната — това е патрул, караулът на *vigiles*. Как да ги определим? На теория те са пожарникари, но освен непрекъснатите проверки, които трябва да правят, за да предотвратяват пожарите, изпълняват и друго задължение — поддържат обществения ред.

Vigiles са част от военния състав и това е видно. Те са нови: осем новобранци и един началник. Бързо слизат по стълбите на голям портик. Имат правото да влизат почти навсякъде, за да откриват огнищата на пожарите, да вземат мерки при рискови ситуации или прояви на нехайство, способни да предизвикат трагедия. Току-що са извършили проверка и началникът им казва нещо. Държи фенера много нависоко, за да го виждат новобранците — има едро тяло и груби черти, които добре подхождат на дрезгавия му глас. След като завършва обясненията, се втренчва за последен път в останалите *vigiles*, като ги смразява с черните си очи под кожения шлем. После излайва някаква заповед и всички тръгват в строен ред. Маршируването им е прекалено ритмично, типично за новациите. Началникът ги гледа как се отдалечават, поклаща глава и тръгва след тях. Шумът от стъпките им намалява все повече и повече, докато ромонът на чешмата напълно го заглуши.

Един поглед нагоре показва, че небето се е променило. Пак е черно, но звездите не се виждат вече. Сякаш някакво невидимо и неосезаемо було постепенно покрива града, като че ли иска да го отдели от обсипания със звезди свод. След няколко часа ще започне нов ден. Но може би ще бъде сутрин, различна от всички други в столицата на най-мощната империя в античността.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

През II век сл.Хр. Рим е на върха на своя разцвет. Това наистина е най-подходящият момент да бъде посетен. Едновременно с Империята градът е достигнал най-голямата си териториална експанзия, като покрива площ от 1800 хектара с периметър от около 22 километра. И това не е всичко. Наброява милион-милион и половина жители (според някои оценки може би дори два милиона, малко под броя на жителите от модерната епоха!). Той е най-населеният град на цялата планета и през цялата античност.

Всъщност този демографски и строителен бум не трябва да ни учудва. В продължение на поколения Рим непрекъснато се разраствал. Всеки император го разкрасявал с нови постройки и нови паметници, като постепенно променял облика му. Но понякога видът му се изменял изцяло по причина и на много честите пожари. Това непрестанно преобразяване на Рим ще продължи векове, в резултат на което още в античната епоха градът ще се превърне в прекрасен открит „музей“ на изкуството и архитектурата.

Във връзка с това нека хвърлим поглед на един впечатляващ списък на сгради и паметници, направен по времето на император Константин. Естествено, няма да го цитираме целия, но дори като се ограничим с най-важните постройки, оставаме поразени, давайки си сметка, че градът тогава бил много по-малък от сегашния.

- 40 триумфални арки
- 12 форума
- 28 библиотеки
- 12 базилики
- 11 големи терми и почти 1000 обществени бани
- 100 храма
- 3500 бронзови статуи на известни личности и 160 от злато или слонова кост на божества плюс 25 конни статуи
- 15 египетски обелиска
- 46 публични дома
- 11 акведукта и 1352 чешми и фонтана по улиците
- 2 цирка за надбягване с колесници (най-големият, Циркус Максимус, може да побере почти 400 000 зрители)

2 амфитеатъра за гладиатори (най-големият, Колизеумът, има от 50 000 до 70 000 места)

4 театъра (най-големият, театърът на Помпей, има 25 000 места)

2 големи наумахии (т.е. изкуствени езера за морски битки)

1 стадион за атлетически състезания (стадионът на Домициан с 30 000 места)

И така нататък.

А зеленината? Наистина е невероятно да се открие, че в този град, препълнен с къщи и паметници, зеленина не е липсвала. Растителността покривала около една четвърт от повърхността му, тоест около 450 хектара обществени и частни паркове, свещени гори^[1], перистили в къщите на патрициите и т.н.

Един любопитен факт. Какъв е бил истинският „цвят“ на Рим? Какви тоналности биха ни поразили, ако го погледнем отдалеч? Вероятно доминиращите цветове били два: червеният на покривите от керемиди и бялото на фасадите на къщите и на мраморните колони на храмовете. Тук-там в това море от червеникави керемиди бихме забелязали и покриви със златно-зелен цвят, които блестят на слънцето: това са плочите от позлатен бронз на храмовете и на някои от императорските постройки. С времето те се окислявали и често се покривали със зеленикава патина. Със сигурност щяха да ни поразят и някои позлатени статуи, поставени на върха на колони или храмове, които се люлеели над града. Бяло, червено, зелено и златно — това били цветовете на Рим.

---

[1] Гори, които било забранено да се изсичат, защото се смятало, че са покровителствани от боговете. — Б. р. ↑

6,00 Ч. **DOMUS, КЪЩАТА НА БОГАТИТЕ**

Къде са живели римляните? И как са изглеждали техните домове? Във филмите и драматизациите сме свикнали да ги виждаме в светли къщи с колони, вътрешни градини, покрити със стенописи стаи, малки фонтани и триклиниуми. Но действителността е много различна. Само богатите и знатните можели да си позволят да притежават вили с роби. А те били малко. Огромното мнозинство от жителите на Рим било натъпкано в големи сгради, често живеело в лоши условия, които в някои случаи биха ни напомнили за бедните квартали на Бомбай...

Но да караме подред. Да започнем с къщите, които обитавал елитът, къщите на богатите, така наречените *domus*. В Рим по времето на Константин управляващите са преброили 1790 такива домове, брой, който със сигурност е внушителен. Не всички си приличали. Някои били големи, други малки, тъй като в Рим на Траян терените все не достигали. Къщата, която ще посетим обаче, има класическа „антична“ структура, с която нейният собственик много се гордее.

Сградата впечатлява най-много със своя външен вид. Тя е „затворена“ в себе си, прилича на мида. Трябва да си представяте типичния римски *domus* като малка крепост на чуждестранен легион. Няма прозорци, освен съвсем малки, разположени нарядко и винаги много високо. Няма балкони и заобикалящата го стена го изолира от външния свят. Наподобява архаичната структура на семейните ферми с опасващ зид от началото на латинската и римската култура.

Това „откъсване“ от хаоса на улиците изглежда очевидно още от портата, която, гледана отвън, има почти анонимен вид. От двете ѝ страни са разположени многобройни дюкяни, още затворени в този час. Главният вход се пази от голяма и висока дървена порта с две крила с големи розетки от бронз. В центъра на всяко крило има глава на вълк, и тя от бронз, която стиска в устата си голям пръстен. Пръстенът служи, за да се чука с него.

Зад портата има къс коридор. Стъпваме върху мозайка с фигура на озъбено куче и надпис *Cave canem*, „Пази се от кучето“. В Римската империя много хора избират тази мозайка, въпреки че ние я познаваме преди всичко от вилите в Помпей. Всъщност още от римската епоха крадците и просяците са били проблем.

Правим няколко крачки и от едната страна на коридора забелязваме малка стаичка със задрямал върху стол мъж. Това е „портиерът“ на къщата, робът, който контролира входа. В близост, на земята, като куче спи момче — сигурно е неговият „асистент“. В къщата всички още спят и това ни позволява да я разгледаме необезпокоявани от никого.

Коридорът преминава в грандиозно помещение — атриума. Той представлява обширна правоъгълна зала с много цветове, с ярки стенописи, вече осветени от зората. Но откъде идва тази светлина, след като няма прозорци? Един поглед нагоре ни дава отговора. В центъра на тавана липсва цяла част от покрива. Има голям квадратен отвор, през който влизат лъчи като в двор. Това е истински водопад от светлина, който се плъзва вертикално и после се разстила встрани в различните стаи.

Но този отвор не е замислен само да пропуска светлина. През него преминава и нещо друго — водата. Когато вали, голямата повърхност на покрива над атриума събира дъждовните капки и ги насочва към него точно като фуния. Със зрелищен скок в празното пространство поточетата излизат от устите на няколко фигури от теракота, разположени по ръбовете, и се изсипват с грохот в атриума. По време на буря шумът може да стане оглушителен.

Цялата тази вода обаче не се похабява — падайки, тя влиза с голяма точност в обширен квадратен басейн в средата на залата. Това е *impluvium*-ът, древна и много рационална идея — той събира ценната течност и я отвежда в подземна цистерна. Тя е резервът на дома. Малък мраморен кладенец позволява да се черпи вода за ежедневните нужди. Така се прави от поколения. И наистина, ръбът на кладенеца е издълбан от въжетата на кофите.

Имплувиумът има и декоративна функция — той е вътрешен „басейн“ на къщата и отразява синьото небе с облаците. Прилича на картина, поставена на пода. Всеки, който влезе в къщата, гост или посетител, вижда първо него и остава с много приятно впечатление.

Но в имплувиума пред нас има още нещо — на повърхността му плуват цветя. Те са останали от пиршеството от предишната вечер.

Като истинско огледало водата на басейна отразява утринната светлина. Малките набраздявания, предизвикани от лекия бриз, образуват върху стените на залата вълни от светлина, които сякаш се гонят по стенописите. Като се огледаме добре, забелязваме, че в тази зала няма нито една бяла стена. Навсякъде има карета с митологични фигури, малки пейзажи или геометрични украси. Цветовете са ярки: синьо, червено, жълто, охра.

Всичко това води до едно важно заключение: светът на римляните безспорно бил пъстър, много повече от нашия. Наситени на цветове били интериорите им, паметниците им, дори дрехите им, които при по-специални случаи представлявали истинско богатство от багри. Докато ние обикновено смятаме за връх на елегантността тъмната или сивата дреха... Жалко, че сме загубили всички тези цветове, особено в домовете ни с белите им стени. Римляните биха ги възприели като ненарисувана картина, като платно в рамка.

Продължаваме нашето изучаване. Към атриума се отварят няколко стаи. Това са спалните, наречени *cubicula*. В сравнение с нашите те са изключително малки и тъмни, подобни повече на килии, отколкото на стаи. Никой от нас не би си легнал в тях с удоволствие — нямат прозорци и за осветление се използва само слабият пламък на лампите. Шедьоврите от фрески или мозайки, които често украсяват тези помещения, били едва забележими. Днес те се намират в музеите, където ефектът им е подсилен от специалната игра на светлината. Римляните са ги виждали по друг начин. Когато очите им свиквали със сумрака на *cubiculum*, осветените от пламъчето на лампата пейзажи и чертите на лицата, изобразени на тези удивителни произведения, се откроявали съвсем отчетливо.

В един ъгъл на атриума се забелязват стълби — те водят към горния етаж, където живеели робите и част от жените в семейството. Партерът е „благородният етаж“, той е територията на мъжете и преди всичко на *pater familias*^[1].

Продължаваме, отминаваме басейна и отиваме към отсрещната стена. В голямата си част тя е закрыта от широка дървена врата, която се отваря като хармоника. Отместваме я. Ето *tablinum*-а, „офиса“ на господаря на дома. Тук той приема клиентите си. В центъра е

разположена голяма маса и внушително кресло, встрани има няколко табуретки. Всички са с изваяни крака, украсени с гравюри от кост, слонова кост и бронз. Забелязваме и лампи върху високи стойки, подобни на свещници, един мангал на земята, скъпи предмети от сребро на масата, без съмнение за придаване на външен блясък, и пособия за писане.

Преминаваме през помещението. В дъното му има голяма завеса. Когато тя се дръпне, проникваме в най-интимната част на *domus*-а. Досега разгледахме представителната зона, която могат да виждат и непознатите. Отвъд завесата се влиза в по-лично, интимно място — перистила, обширната вътрешна градина на *domus*-а, малкия бял дроб от зеленина на къщата. Заобиколен е от прекрасна колонада с мраморни дискове, които висят от тавана между колоните. Представяват митологични фигури, изваяни и оцветени. Името им е странно, *oscilla*^[2], а целта им се подразбира: когато има вятър, леко се поклащат, като създават усещане за движение на фона на строгата колонада.

В този утринен час в перистила цари много приятна атмосфера — необичайно количество аромати се носят от декоративните растения и билките, отглеждани в градината.

В дворовете според случая може да се намери мирта, чимшир, лавър, олеандър, бръшлян, акант, но и по-големи растения като кипариси и чинари. Освен това цветя, засадени в лехите, като виолетки, нарциси, ириси, лилии. Често се виждат и сводове за лози. Градината наистина е оазис на спокойствието. Оазис — произведение на изкуството — растенията не са разположени безразборно, а са подредени в геометрични фигури, с пътечки, лехи, често образуващи малки лабиринти. Понякога градинарите подрязват дърветата, придавайки им форма на животни. И нерядко сред растенията се разхождат истински животни като фазани, гълъби или пауни.

На утринната светлина забелязваме два неподвижни човешки силуета — това са неголеми бронзови статуи, които украсяват ъглите на градината. Става въпрос за фигури на момченца, всяка прегърнала патица. Приближаваме се. Чуваме, че от една от тях идва странен шум, приличащ на бълбукане. Внезапно след две къси и шумни пръски от човките на патиците се излива вода. Това са статуи-фонтани. Струите им са насочени съвсем точно към кръгла вана, където предизвикват

малки вълнички. Но не са само те. Обръщаме се — в градината се виждат други три малки водоскока, които изхвърлят високи струи.

Очевидно е, че в този *domus* водата не идва само от *impluvium*-а. От известно време тя достига до дома и по друг начин — от акведуктите. Собственикът, благодарение на познанствата си и малко „контрабанда“, е успял да се сдобие с личен водопровод. Общо взето, той е един от малкото късметлии, които имат течаща вода в домовете си. Нещо рядко в Рим. Използва я и за да впечатли гостите си с играта на фонтаните.

Жилеста ръка затваря кран, скрит в растенията. Тя е на роб, който проверява доброто функциониране на системата. Висок, с тъмна кожа, с къдрава черна коса, той почти сигурно е някъде от Средиземноморието или от Северна Африка. Сега събира листата и изсъхналите цветя. Вероятно е градинарят.

Други шумове достигат до нас от малка заличка, която гледа към колонадата. Те са от метла. Приближаваме се. Идват от триклиниума. Снощи там е имало гощавка. Леглата, върху които са били настанени поканените, вече са оправени, чаршафите са сменени. Друг роб почиства последните остатъци от тази нощ. Вдига и щипка на омар. Има обичай по време на пиршествата това, което не може да се яде от храната, да се хвърля на земята, не в чиниите.

Откъм кухнята също се чува, че някой работи. Това е жена, друга робиня. Косата ѝ е покрита с „шал“ от парцалчета, но се разбира, че е руса — по врата ѝ се спускат няколко златни кичура. Може би идва от Германия или от Дакия (Румъния), ново завоевание на Траян. Помещението е много малко. Учудващо е, че римляните, прочути със своите пиршества, не отдават голямо значение на кухнята — смятат я за второстепенно помещение и ѝ отреждат функцията на нашите боксове. Кухнята никога няма точно определено място. Понякога се намира в дъното на малък коридор, понякога под стълбището. Наистина странно, но няма защо да се чудим — в домовете на богатите не съществува фигурата на „домакинята“. В кухнята работят робите, тя е помещение на прислугата, затова няма защо да се украсява, да се създават удобства или пространства. В къщите на по-бедните хора жената е тази, която готви, но нейното положение, в сравнение с днес, се приближава повече до това на прислужницата, отколкото на съпругата.

Много позната за нас картина от римските кухни са медните съдове: различни видове тенджери от мед (или бронз) са окачени на стените за показ. Тук-там има цедки, чиято мрежа е изработена така, че прилича на бродерия. И още: чукчета за хапан от мрамор, шишове, тигани от теракота... Но също и тави във вид на риба или на заек за много изискани ястия. Да се наблюдава формата на тези съдове, е все едно да се разлистват менютата от онази епоха.

Храните се загряват върху „плоскост за готвене“, състояща се от голям плот в стената — върху него се разстила жаравата, като при барбекю. Когато жарта се нагорещи, в нея се слагат котлоните, тоест триножници от метал, а върху тях се поставят тенджерите и тиганите.

Много често тези масивни тухлени плотове са олекотени от елегантни арки, които служат за малки складове. В тях се натрупват дървата, готови за употреба — античен еквивалент на газовите бутилки...

Сега робинята пали огъня. Но как палят огън римляните? Приближаваме се и надничаме зад гърба ѝ. Откриваме, че използва огниво. То има формата на малка конска подкова и тя го държи в ръка като дръжка на чаша. С него удря парче кварц, което стиска здраво в другата си ръка. Виждат се искри, една от тях попада върху тънка лентичка от гъба, която служи за прахан (тя е от рода *Fomes*, дървесните гъби, които растат по дънерите). Момичето духа леко и гъбата започва да тлее. В този момент допира до нея слама, за да я „зарази“ с топлината на гъбата. Духа отново — от сламата най-напред се издига малко дим, после изведнъж плъзга пламък. Работата е свършена. Сега ще приготви жарта.

Да се спрем за малко. Това посещение в *domus* ни даде възможност да разберем някои неща за жилищата на римляните. Те, разбира се, са много красиви, но много по-неудобни от нашите. През зимата е студено, навсякъде става течение и трябва да се отопляват с мангали, поставени в различни стаи (еквивалент на електрическите ни печки). Освен това къщите са тъмни, полумрак цари във всяко помещение. В редките случаи, когато има прозорци, те обикновено са малки и не пропускат достатъчно светлина — използват се люспи от талк, слюда, понякога и стъкло, докато бедните закрепват върху отворите тънки прозрачни кожи, че и направо дървени капаци.

В заключение, за да разберем атмосферата в римските домове, както и живота на богатите в техните *domus*-и, е достатъчно да си спомним за селските къщи от нашата епоха с големите легла и тежки завивки, с пролуките под вратите, през които влиза светлина, с мириса на горящи дърва, прах и паяци...

---

[1] *Pater familias* (лат.) — бащата на семейството. — Б.пр. ↑

[2] От латинското *oscillare* — люлея се, трептя. — Б. р. ↑

6,15 Ч.

РИМСКИЯТ ВКУС В ОБЗАВЕЖДАНЕТО

В дома са започнали ежедневните дейности. Както всяка сутрин, първи се събуждат робите. Те са единайсет и влизат в състава на това, което се нарича *familia*, тоест общността от роби, притежавани от господаря. Може би изглеждат много за една-единствена къща, но сме в нормата. Всяко заможено римско семейство има средно между пет и дванайсет!

Но къде спят? То е като да приютиш вкъщи цял футболен отбор... Робите нямат собствени стаи. Спят в коридорите, в кухнята или наблъскани в някоя стаичка. Един от тях, най-довереният, спи на земята пред спалнята на *dominus*. Точно като куче и неговия господар...

Ще имаме време по-късно сутринта да се запознаем със света на робите, като открием кои са, как са попаднали в робство и как се отнасят с тях. Междувременно нека продължим да разглеждаме къщата, която се пробужда.

Слугиня отмества тежка завеса в пурпурен цвят и се приближава до голяма мраморна маса с крака във формата на делфин. Поставена е точно до ръба на басейна, на имплувиума. Ясно е, че това е представителна маса, като се има предвид и прекрасната сребърна стомна, поставена върху нея, която робинята повдига внимателно, за да ѝ избърше прахта. Поглеждаме наоколо. Къде е останалото обзавеждане?

Това, което поразява най-много в римските домове, е контрастът между пищните декорации по стените (стенописите) или подовите (мозайките) и оскъдната мебелировка. Точно обратното на нашите модерни жилища.

Липсват диваните, креслата, килимите и различните етажерки, които пълнят дневните ни. Усещането е, че се намираме в празни помещения, обзаведени само с най-същественото.

Но за това си има причина. В сравнение с нашия начинът на обзавеждане на домовете на римляните е напълно различен — вместо да подчертават мебелите и архитектурата на стаите, те обикновено ги крият или маскират. Така леглата и столовете понякога изчезват под възглавниците и драпериите. В същото време по стенописите често са изобразени фалшиви врати, фалшиви пердета, даже фалшиви пейзажи (които понякога се редуват с истински отвори в стената към градината — в това отношение прочутата Вила Оплонтис в Торе Анунциата, вероятно принадлежала на Попея^[1], е истински шедьовър).

Общо взето, в много *domus*-и се усеща този странен вкус на римляните — играта на криеница между реалност и илюзия, като някои предмети се махат, а по стените се изобразяват други, понякога дори цели пейзажи. За онази епоха това бил изключително изискан и модерен вкус.

Мебелировката в римските домове, макар и оскъдна, все пак е твърде ценна. Масите са може би най-разпространеният елемент. Съществуват много видове. Най-предпочитана е кръглата с три крака, изработени като котешка лапа, като крак на коза или на кон (трите крака не са случайност — това е най-лесният начин, за да се избегне клатенето...).

Изненадани сме да видим как още в римската епоха съществуват „модерни“ решения, например сгъваеми маси или полукръгли, които се опират на стената.

Столовете обаче поразяват — те изобщо не са удобни! Римляните не познавали техниката на тапицирането, такава, каквато я виждаме днес по креслата или диваните, но компенсирали този недостатък с възглавниците. Те наистина са навсякъде: по леглата, в триклиниума, върху столовете.

В този *domus* наличието на скрин в ъгъла може да изглежда нещо нормално, но всъщност е скорошно „откритие“ в античността. Римляните са първите, които си служат с тази мебел — скринът бил непознат на гърците и етруските. Любопитното е обаче, че не го използват като нас, за да си слагат вътре дрехите, а поставят в него преди всичко крехки или ценни предмети, като стъклени чаши и купи, тоалетни принадлежности, мастилници, везни...

Облеклото и бельото се държат в специални мебели, *arcae vestiariae*. Става въпрос за дървени сандъци, много наподобяващи

нашите ракли. Краката им са малки лъвски лапи. Отварят се отгоре. Вид мебел, който ще бъде използван векове и ще премине през цялото Средновековие и през Ренесанса.

Естествено, в обзавеждането на *domus*-а на богатите завесите винаги намират широко приложение. Те пазят от слънцето, от вятъра, създават топли островчета през зимата и хладни през лятото, държат далеч прахта, мухите и недискретните погледи. Във връзка с това има много интересна находка, намерена сред руините на римски *domus* в град Ефес в Турция, разрушен при земетресение и останал погребан в продължение на векове. По време на разкопките археолозите открили много малки любопитни неща, свързани с римското обзавеждане. Върху колонадата, която опасвала градината на тази аристократична къща, перистила, можели все още да се видят останките от система от бронзови пръчки, предназначена да поддържа завесите между две колони. На практика колонадата се „затваряла“ с бариера от завеси, като така се създавал прохладен и сенчест портик, място за разходка през горещите лета на Ефес. Други бронзови пръчки, поставени над касите на вратите, потвърждават широката употреба на завеси, подобни на тези, които закриват входовете на днешните барчета или магазини. (Не трябва да се изключва възможността някои от тях да са били направени като днешните от шарени платнени ленти или от дълги кордони с много възли).

Струва си да добавим, че в римските домове понякога имало много красиви „гоблени“, рогозки върху подовете и дори килими, чисто ориенталска мода.

СРЕБЪРНА ПОСУДА, САНДЪЦИ И АНТИКВАРНИ ПРЕДМЕТИ

В *domus* на богатите някои предмети от обзавеждането са символ на благосъстояние. Сред тях са мраморните бюстове или статуи и разбира се, сребърните съдове, които винаги са поставени така, че да се виждат добре. Цели сервизи, стомни и купи са разположени на специални луксозни масички, *abaci*, така че гостите и клиентите да могат да им се възхищават.

Който не може да си позволи сребърни предмети, се задоволява с такива от бронз, стъкло или ценна керамика. Във всички случаи трябва да се покаже нещо, това е социално правило. Всъщност е обичай,

стигнал и до наши дни с навика, все още много разпространен, да се излага „красивият сервиз“ в шкафове с витрини в хола.

Друг предмет символ, притежаван от заможното семейство, е ковчежето. Ако ние се стремим да скрием касата в къщата, римляните правели точно обратното — ковчежето често е поставено на място, където всички могат да му се възхитят, например в атриума.

Ковчежето е ясен знак за богатство и охолство. Естествено, то е добре закрепено за пода или за стената и има дори роб, *atriensis*, който като охрана следи движението на хората в залата. Най-вече когато пристигнат непознати, за да говорят по работа с господаря, или по време на празници и пиршества.

Ковчежето не е истинска каса, то напомня повече брониран сандък с розетки и железни ленти. Има обаче гениални системи за отваряне, достойни за Джеймс Бонд: фалшиви дръжки от бронз за изтегляне, лостове за натискане или пръстени за въртене... Веднъж отворено, какво виждаме вътре в него? Разбира се, най-ценните злата и сребра на семейството, но и най-важните документи — за наследство, за собственост, договори... Всички те написани върху дървени дъсчици или папируси с неизбежния печат, който носи символа (днес бихме казали „логото“) на пръстена на собственика.

Нещо любопитно. Още в римската епоха съществува вкус към антикварните ценности, тоест антични предмети и шедьоври от миналото, които да бъдат изложени в къщата. Но след като се намираме в античността, кои предмети могат да бъдат смятани за „антикварни“? Отговорът са го дали археолозите. От техните разкопки са се появили статуйки, огледала и етруски купи, още тогава смятани от римляните за антични и ценни. Намерени са и предмети от Древен Египет. Всъщност за един римлянин от епохата на Траян цивилизацията на Древния Египет трябва да е била истинска „античност“ — Рамзес II например е живял хиляда и четиристотин години преди това! Интервал от време, не много различен от отделящия ни от Рим, за който ви разказваме...

ПРОИЗХОДЪТ НА НАШИТЕ ЖИЛИЩНИ СГРАДИ

Последна забележка. *Domus*, който току-що посетихме, има „класически“ план. Той е подобен на онези, на които туристите могат да се възхищават на много археологически обекти, като се започне от

Помпей. Но в град като Рим, където гъстотата на постройките не позволява да се разполага с толкова голямо пространство, не всички домове могат да бъдат съобразени с този план. Изненадващи сведения се появиха от разкопките и изследванията в антична Остия, например от тези, ръководени от професор Карло Паволини. Тук жилищата (плод на урбанистичното преустройство по времето на Траян, тоест точно разглеждания от нас период) се виждат все още добре за разлика от домовете в Рим, върху чиито останки от векове са издигнати нови постройки.

Има много „осакатени“ *domus*-и, без атриум — голямата зала с басейна за дъждовна вода. Хроничният недостиг на пространство и наличието на акведукти в града (поради което притежанието на кладенец в дома ставало излишно) често карали собствениците да премахнат това помещение.

Другаде, като в Помпей, ставаме свидетели дори на появата на втори етаж в *domus*-а с отделен вход. Явно на богатите семейства не им е било неприятно да имат непознати хора на горните етажи. Може би губели малко от своята самостоятелност и спокойствие, но в замяна на това печелели солидни суми от наемите.

Тези домове в определен момент престават да бъдат обитавани от елита и биват заети от хора от средната класа. В рамките на няколко поколения животът в града се променя и заедно с него еволюират и къщите. Появяват се все по-високи здания, с повече етажи, повече независими един от друг апартаменти и повече семейства, докато се стигне до истинските жилищни сгради.

Днешните блокове, в които много от нас живеят, водят началото си от тази промяна, настъпила в Рим и в главните градове на Империята преди около две хиляди години.

---

[1] Попея Сабина (30–65) — римска императрица, втора съпруга на император Нерон. — Б. р. ↑

6,30 Ч. СЪБУЖДАНЕТО НА *DOMINUS*

От спалнята на *dominus*, господаря на дома, долита силно хъркане. Отместваме бавно вратата, лъч светлина прекосява стаята и осветява легло, поставено в нещо като ниша, издълбана в стената. Там е *dominus*, увит в завивки, украсени с избродирани ленти в пурпурен, син и жълт цвят, които падат чак до земята, като образуват лъкатушни гънки.

Учудени сме от измеренията на леглото — то, такава е традицията, е много високо и за да се качиш на него, е необходима малка табуретка. Тя е почти заровена в завивките. Върху нея още стоят сандалите, които *dominus* е събул, преди да си легне.

Това е старомодно легло с три облегалки. Напомня диван. Дървените му крака са шлифовани и украсени с инкрустации от слонова кост и плочки от позлатен бронз. В ъглите се подават глави на тигри и сатири, изпъкващи на косо влизащата светлина. Няма пружини, дюшекът е поставен върху кожени ленти, които образуват мрежата на леглото. Тези легла със сигурност са по-неудобни от нашите.

Dominus се обръща, като мърмори нещо и оправя възглавницата си с два юмрука. Главата му потъва почти изцяло в нея — очевидно е пухена.

Но с какво са пълнели дюшеците си римляните? Доколкото знаем днес, някои са били със слама, други, като този, с вълна.

Има и изключения, като една люлка, намерена напълно запазена в Херкулан. Под скелета на бебе, загинало при изригването на Везувий, са открити остатъците от дюшек, напълнен с листа. Не трябва да се изключва възможността да са служели за предпазване здравето на новороденото или да са се използвали против паразити.

Dominus е сам в стаята, къде е неговата съпруга? В нашето общество мъжът и жената традиционно спят в едно легло. В римската епоха невинаги е така. Докато младоженците действително имат

брачни легла, за една благосъстоятелна двойка е признак на „елегантност“ да са в отделни стаи. Затова съпругата на *dominus* (така наречената *domina*) е в своята лична спалня, *cubiculum*.

Време е да се става. Римляните се събуждат рано, с пукването на зората, и си лягат рано. В епоха, в която липсва електричество, се следва естественото движение на слънцето. И така ще бъде в продължение на векове — всъщност ние сме изключениято.

Този, който много деликатно събужда господаря, е най-довереният му роб. След няколко минути *dominus* излиза от стаята, все още сънлив. Той е висок, набит мъж с бели коси и сини очи. Дългият нос подчертава аристократичното му лице.

Загърнат в елегантна синя дреха, той бавно се отправя към дървена конструкция, залепена до една от стените. Прилича на малък храм с триъгълен тимпан и две колони, които го поддържат. Това е святото място в дома — ларариумът. Тук се почитат ларите — божествата, покровители на семейството. Те са тези две малки статуи в центъра на „храма“. Приличат на момчета с дълги коси, които танцуват. До тях са други две божества, Меркурий и Венера. Робът подава на господаря чинийка, в която има дарове. *Dominus* с тържествени движения и изричайки ритуални фрази, ги полага в ларариума в купа, поставена пред статуйките. После изгаря есенции.

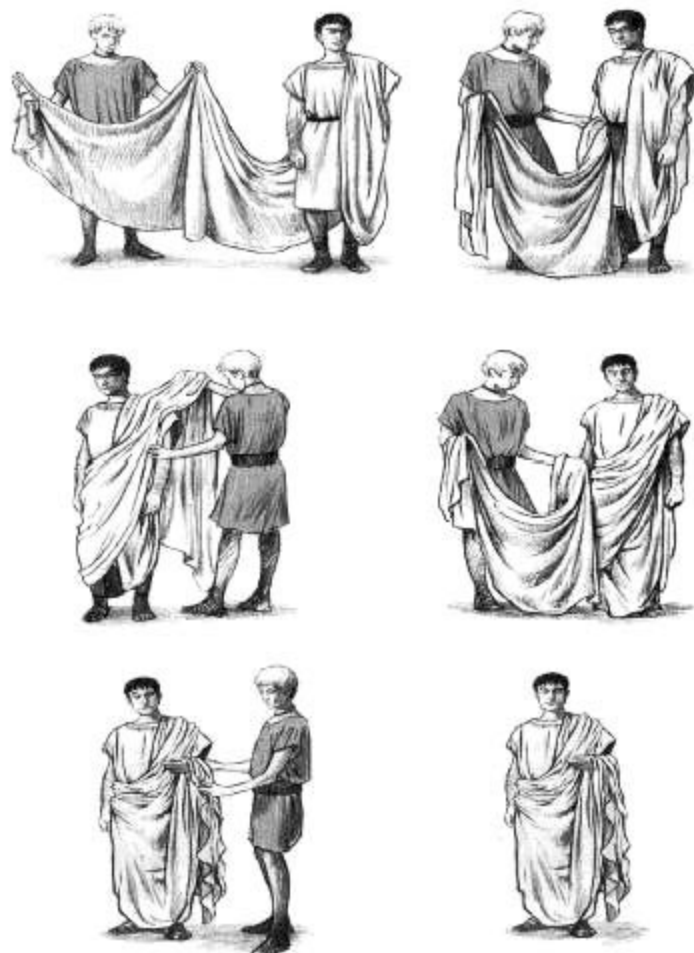
Всяка сутрин денят започва с този ритуал. И тук, и в хиляди други жилища. Никога не се подценява властта на тези малки божества — те отговарят за проблемите на ежедневието в римските къщи. Общо взето, ритуалът съответства на застраховка срещу кражба, пожар в къщата или лоша участ за членовете на семейството...

7,00 Ч. РИМСКОТО ОБЛЕКЛО

Дошъл е моментът на обличането. Как се обличат римляните? Свикнали сме да ги виждаме по филмите увити в цветни тоги, подобни на дълги чаршафи. Но винаги ли е така? Впрочем първото усещане е, че тези дрехи са неудобни и затрудняват движенията, пречат ти да тичаш, да се качваш по стълбите и дори да седнеш, без да се омотаеш в тях. Всъщност те са удобни. Дори в модерната епоха има хора, които се обличат така — ако отидете в Индия и в много други азиатски и арабски страни, ще откриете, че традиционната мода не е много различна от тази на римляните, състои се от дълги дрехи, туники, саи и сандали... Това е само въпрос на навик.

Нека започнем с бельото. Римляните носели ли са гащи? Отговорът е „да“. В действителност не става въпрос за истински гащи, а за нещо като надбедрена препаска от лен, наречена *subligar*, която се омотава около кръста и покрива интимните части.

Ще се учудите, като разберете, че тя невинаги е първото нещо, което се облича сутрин... Много разпространен е навикът да не си сваляш всички дрехи, а да си лягаш полуоблечен... Маха се пелерината, хвърля се върху някой стол (или се използва като завивка) и се остава само с препаската и туниката. Така се пъхат в леглото — туниката, която се е носела през деня, ще служи и за „пижама“. На нас този навик може да ни се струва не много хигиеничен, но всъщност така се е правело до миналия век и в нашите села. С една разлика — римляните са били много по-чисти, защото всеки ден са ходели в термите. Следователно няколко часа преди да си легнат, са се изкъпали добре. Единственият проблем е, че дрехите остават мръсни...

Никой богат римлянин не би излязъл навън без тога — тя е толкова дълга (до шест метра), че често, за да се облече, е необходима помощта на роб. Особено важно е гънките да падат елегантно.

Основна дреха в римската мода е прочутата туника. Не е трудно да се разбере нейната практичност. Представете си, че се мушкате в тениска, дълга до коленете (да кажем размер XXL), която после стягате в кръста с колан. Е добре, с малки разлики туниката е нещо подобно. Наистина е учудващо да видим как и ние продължаваме да се възползваме (преди всичко през лятото) от удобство, открито през античността. Само му даваме друго име — *T-shirt*.

Разбира се, материалите не са същите. Ако ние използваме памука, то римлянинът обикновено предпочита лена или вълната. Небоядисана вълна с наситено бежов цвят — това оцветяване е най-подходящото, за да не се виждат лекетата и прахта.

Ленът има една особеност — той се отглежда и тъче най-вече в Египет, откъдето после се изнася в цялата Империя. Следователно всеки римлянин, донякъде като нас, се облича с дрехи, произведени в далечни страни. Това явление е резултат на първата голяма глобализация в историята, настъпила в Средиземноморието благодарение на Рим. Ще имаме възможност да задълбочим тази тема преди всичко когато посетим пазарите в столицата на Империята.

Туниката е подходяща за всякакви случаи: използва се като нощница, като комбинезон под тогата или като същинска дреха от победните слоеве. На практика бедният човек, след като я е облякъл, си обува сандалите и излиза навън. Не и богатият, защото това е моментът, в който трябва да облече най-важната дреха за римските граждани — тогата.

Бихме могли да я определим като „костюма и връзката“ на онази епоха, тоест представително облекло, с което се показваш на публично място, главно при важни случаи.

Тогата се е употребявала от най-древни времена и е претърпяла истинска еволюция. Първоначално е имала по-малки размери, после е ставала все по-голяма. Разгънатата на земята, тя има форма на полукръг (от вълна или лен) с шест метра диаметър!

Следователно не е чудно, че за да се сложи тогата, често е нужна помощта на роб. Както се случва сега с нашия *dominus*. И това ще ни помогне да разберем как се облича.

Господарят стои прав, неподвижен, с поглед, отправен към хоризонта. Робът му поставя тогата върху раменете, сякаш е покривка, като внимава да не я сложи симетрично, а да остави единият много по-дълъг край да се спуска отстрани чак до земята. Внимателно поема този край, прекарва го под мишницата и го завърта около гръдния кош до шията подобно на портупей. После като шал го увива свободно около врата и го закача с игла на височината на ключицата. Но това не е достатъчно — краят е все още толкова дълъг, че е необходимо да направи още една обиколка около тялото и да се пхне под другите. Най-накрая робът се отдалечава, за да хвърли последен поглед. Доволен е. Господарят му е много елегантен, преди всичко заради играта на гънките, които му придават благородство. Едната ръка е свободна, докато другата е полузакрита от драперията и *dominus*

трябва непрекъснато да я държи леко повдигната, за да не се изхлузи тогата на земята и да се изцапа. Малко е неудобно, но бързо се свиква.

Тогата е символ на културата и цивилизацията на Рим. Само римските граждани могат да я обличат, докато за чужденците, за робите и за освободените роби е забранена. Тогите, точно като униформите, следват предписанията на истински социален „кодекс“ — имат различни имена според това, кой ги носи и за какво се използват. Например белите тоги, опасани с лента в пурпурен цвят (*toga praetexta*), се обличат от сенаторите и от момчетата до четиринайсет-шестнайсет години. На тази възраст младежите се разделят с тях на тържествена церемония. Това е ритуал на промяна, който бележи края на юношеството. От този момент момчето е „официално“ признато за възрастен човек, способен да носи оръжие и да участва в обществения живот.

А панталоните? Не се виждат много наоколо. Те са облекло, чуждо на римската и средиземноморската култура. По времето на Траян ги използват само легионерите. Но моделите са къси — стигат малко под коляното — и прилепнали по тялото. В действителност панталоните съществуват, но ги носят само враговете на Рим, варварите, които са ги „открили“. Това са келтските и германските племена на север и партите на изток, в днешен Иран. Но няма да бъде винаги така. След сто и петдесет години панталоните „ще завладеят“ Рим заради своето удобство и ще станат основен елемент от римската мода.

Сега *dominus* е седнал и робът му нахлузва обувките. Любопитно е, че римляните не използват чорапи (освен на север заради суровия климат). Следователно, след като си свалят обувките, остават боси.

Съществуват много видове обувки: затворени като ботушките, отворени като сандалите, с много кожени ленти или с многобройни малки „бутони“, истински пирони върху подметката за по-добро сцепление (това са прочутите *caligae*, използвани от легионерите) и така нататък.

За живота в Рим *calcei*-те, които представляват нещо като мокасини, са със сигурност предпочитаните от много благосъстоятелни римляни. Трудно е да се носят обаче вкъщи. Знаете ли защо? Добрият тон налага, когато се влиза в дома, да се събуят обувките, които са били използвани на улицата. Така в *domus* се ходи с

обикновени сандали с подметка от гьон или корк. Когато отива при приятели, римлянинът ги носи със себе си, защото очевидно същото правило важи и в чуждата къща.

7,10 Ч. ДАМСКАТА МОДА

За разлика от модерната епоха мъжкото и дамското облекло си приличат много. Жените също носят дрехи, подобни на туники (*stolae*), които обаче са по-дълги, стигат до стъпалата. Техният вид е категорично по-красив — те падат на елегантни дипли, потрепват и са много подобни на гръцкия хитон. Особеното им е, че са пристегнати не от един, а от два колана — освен този на талията има втори, който опасава гръдния кош точно под бюста. Така подчертава неговата форма и големина.

На теория и римската жена би могла да носи тога, но трудно ще видите някоя да го прави — на практика това би означавало, че е осъдена за прелюбодеяние или че е проститутка. Над туниката дамската мода предвижда дълъг правоъгълен шал, който пада до коленете, като образува елегантни гънки. Името му е *palla*. Той е толкова голям, че жените често го използват, за да си покриват главата, когато вървят по улицата. Обърнете внимание! Това е нещо, което сте виждали много пъти, без да му отдавате голямо значение — навсякъде, където е представен животът на Христос, от филмите до църквите, от яслата до разпятието, Мария и като цяло жените са с глава, покрита именно с този вид шал.

За разлика от мъжките дрехи дамските са много по-пъстри и почти винаги бродирани. Цветовете са живи и заради това жената веднага се забелязва на улицата дори когато наоколо има много хора. Понякога това става и заради обувките ѝ, далеч по-елегантни от мъжките и често в бял цвят.

Един любопитен факт е свързан с „интимното“ облекло на римските жени. Какво носят под дрехите? Малък слип, подобен на мъжката препаска, но по-фин. И „сутиен“. Става въпрос за мека лента от плат или кожа, *strophium* (или *mamillare*). Името може да варира, но същността е една и съща — целта е да поддържа и повдига гърдите. В

своите стихове Овидий дава съвет на жените да подплатяват тази лента, когато бюстът не е достатъчно пищен...

Археолозите са намерили много изображения на сутиени. Има ги и в прочутите еротични рисунки в публичните домове на Помпей. Но най-силно впечатление прави известната мозайка от римската вила на Пиаца Армерина в Казале, Сицилия. Виждат се няколко момичета в истински бански костюми от „две части“, учудващо модерни — така се обличали римлянките, за да се изкъпят в басейна или за да изпълняват гимнастически упражнения. Заключение се налага от само себе си: бикините са римско откритие... Дрехите на жените, които срещаме по улиците, са обикновено от лен или вълна. Но богатите използват и други видове тъкани, много ценни — изключително фин памук и преди всичко коприна. Тези платове са се превърнали в символ на благополучие и ушитите от тях дрехи се обличат при важни събития.

Както е известно, коприната дълго време била монопол на Китай, който пазел тайната на нейния произход — копринените буби. В Рим тя пристигала след изключително дълги пътешествия с кервани, като се пресичали монголските степи, пустините на Азия, за да се стигне най-накрая до бреговете на Средиземно море. Следователно цената била много висока и мнозина аристократи пропилявали огромни състояния, за да могат да я носят или използват в обзавеждането. До такава степен, че не един император се стремял напразно да регулира търговията с коприна чрез закони, за да не изтичат такива огромни количества пари, част от които между другото отивали в джобовете на заклетите врагове на Рим — партите. Налагало се керваните да минават през тяхната територия, разположена между Иран и Ирак. Всичко обаче било напразно. Всъщност тайната на коприната била открита впоследствие и от самите римляни — бубите били внесени в Константинопол. Но било твърде късно — Рим и Западната римска империя вече били поразени от варварските нашествия. Възползвала се Източната римска империя, новороденият Византион под властта на император Юстиниан.

Съобразявайки се с римската мода, жените носят голям правоъгълен „шал“, наречен *palla*, който пада до коленете на красиви гънки. С него покриват главата си, когато излизат на улицата. Прическата, златните накити и изисканите движения показват аристократичния произход на тази матрона (вляво)_.

Всички римски жени носят дълга туника. Тя е тънка, цветна и стига до земята. Колан под бюста подчертава формите на тялото, както личи при тази жена от простолюдието (вдясно).

7,15 Ч. ТОАЛЕТЪТ НА МЪЖА

В това начало на деня откриваме друг любопитен факт. В римските къщи почти никой не се мие сутрин... Най-много да си плисне малко вода от леген, поддържан от роб, по-скоро за да се разсъни, отколкото за нещо друго. Употребата на сапун е все още непозната (думата *sapo* означава боя!).

Като се огледаме из римските къщи, забелязваме, че няма дори душеве (никой не ги е измислил още), а ваните са наистина рядкост. При все това, както е известно, в цялата античност именно в римската цивилизация хигиената била на най-високо ниво. Едва в модерната епоха се е достигнало до подобна степен на употреба на водата за къпане. Как е възможно? Отговорът на този парадокс е, че банята на всеки римлянин се намира извън неговата къща, на няколко преки разстояние — това са големите обществени терми. Именно там се къпят, като използват в изобилие вода, правят си масаж и т.н. Но всичко това обикновено се случва след обяда. Ето защо сутрин никой не се къпе.

Разбира се, някои много богати римляни имат малки частни терми в дома си, но те са ограничен елит. Елит, към който не принадлежи този *dominus*, когото наблюдаваме — в неговата къща няма частна баня и както ще видим, и той ще отиде по-късно в термите.

Сега е седнал на удобен стол с възглавници и един роб го бръсне с наточен бръснач. Това е домашният бръснар, какъвто само богатите могат да си позволят. Бръсненето причинява болка — още не съществуват омекотяващата пяна или ножчетата с двойно острие. Употребява се само вода и бръснач във формата на полумесец от бронз или закалено желязо, наточени върху обикновени воденични камъни... Но това е само началото на процедура, която *dominus* смята за истинско мъчение — след като свърши бръсненето, робът ще му

отскубне с пинсета един по един „излишните“ косми от края на веждите, от врата и тила.

Някому може да се стори чудно, че мъжете така педантично се подлагат на болезнени козметични ритуали. Но в римския свят грижата за тялото е наистина голяма. Използването на коламаски от естествени съставки например е твърде разпространено сред мъжете. Знаем от Светоний, че Цезар се депилирал и че самият Август, за да му пораснат по-меки косми на краката, имал навик да прекарва по повърхността им нагорещени черупки от орехи.

Още от онази епоха най-мъчителният проблем за много мъже са косите. Когато побелеят, мнозина си ги боядисват черни. А плешивостта за някои е истинска трагедия. Разрешенията са много.

Започва се с „пренасяне“ на кичури, които крият местата с малко коса. Юлий Цезар например си я носел прехвърлена напред, за да покрива силно изразената плешивина по слепоочията.

Когато главата почти оголее и остане покрита само от рядък мъх, мнозина използват сажди, за да боядисат кожата на главата и да създадат впечатление за тъмни къдри (ако се гледа отдалеч).

При пълна плешивост непримиримите прибегват до перуки, частични перуки и изкуствени кичури, които вече съществуват в различни цветове.

Още тогава не липсват лосионите за чудотворно поникване на коса, естествено — неефикасни.

7,30 Ч.

ТАЙНИТЕ НА ЖЕНСКАТА КРАСОТА ОТПРЕДИ ДВЕ ХИЛЯДИ ГОДИНИ

При всеки изтръгнат косъм от стаята за „мъчения“ на *dominus* достигат тихи приглушени викове. Един е толкова силен, че лицата на двама от робите се озаряват от бегла усмивка, тутакси прикрита. За да не привлекат нечий поглед, те се навеждат още повече и започват да търкат пода с по-голяма сила. Приличат на млади моряци, които почистват палубата на платноходен кораб. Трийт прекрасната мозайка, като използват парчета пемза. Това е най-добрият начин тези шедьоври от камък да се поддържат чисти и блестящи.

Сутрешната работа вече кипи. Особено оживено е в една стая, в която се суят няколко жени, всичките робини — това е стаята на съпругата на господаря, *domina*. Девойка отмества завесата и пред очите ни се разкрива много характерна сцена: три слугини гримират господарката на къщата.

Тя е седнала в кресло от плетени върбови клонки с висока облегалка. Присъстваме на деликатен момент. Робиня „удължава“ с пръчица въглен веждите ѝ. После ще нюансира цвета с малко пепел. Виждаме, че много се старее. Отсреща друга държи огледало от бронз, така че *domina* да може да следи стъпка по стъпка гримирането. Усеща се напрежение като при хирургическа операция.

Оглеждаме се наоколо. Отстрани, върху масичка с крака като лъвски лапи е отворен несесерът за разкрасяване. Той представлява елегантна дървена кутийка с инкрустирани плочки слонова кост. Предполагаме, че вътре в нея има кремове, парфюми и мазила, поставени в малки „амфорки“ от стъкло, теракота и алабастр. Забелязват се и два изключително фини гребена от кост, изваяни от слонова кост игли за коса, пинсети, сребърни шпатулки за размазване на крем и маски за разкрасяване. Навсякъде около кутийката има разпръснати отворени бурканчета с разнообразни есенции.

Самото гримиране — подчертават се миглите, полагат се сенки върху клепачите и т.н., — както и използваните инструменти, са, общо взето, много подобни на днешните. Материалите — не толкова. Например тези за очите, за които се полагат специални грижи. Съществува вече *kohl* — прах за почерняне на вежди, но за подчертаване на окото се използва мастило от сепия, антимоно или сажди от печени фурми. За нашата *domina* се прибегва до нещо друго, наистина поразително. На масата стои черупка от мида вместо чинийка, в която все още има някаква много тъмна паста. Основната ѝ съставка са... печени мравки!

Сега гримьорката подготвя последния щрих — ще оцвети устните. Според Овидий римските жени могли да разчитат на широка гама цветове, но предпочитаният бил, както и в модерната епоха, яркочервеният. Той се получавал на базата на минимум или цинобър (за съжаление отровни).

Domina присвива устни и се взира в огледалото. Очите ѝ блестят, кожата сияе. Работата е свършена добре — достатъчен е един поглед, за да го разбере робинята, която плахо навежда глава.

Всъщност ние присъствахме само на последния етап от сутрешния *make-up*. Ако бяхме влезли няколко минути преди това, щяхме да наблюдаваме и нанасянето на специален фондъотен.

Целта е проста, но деликатна: да се подмлади лицето на *domina*, която вече наближава четирийсетте (достойна за уважение възраст за онази епоха). Как да стане това? Робинята е приготвила тънък слой мед, като е добавила мазнини и малко белило. Белилото е бял пигмент, който придава блясък на лицето. За да постигне и розов младежки цвят, робинята е прибавила червени пигменти. После, след като внимателно е намазала лицето с тази смес, е поръсила бузите с прах от хематит — по този начин кожата е придобила изключителен блясък...

Общо взето, сутрешният грим на една богата римлянка е много сложен и понякога напомня рецепта за ястие.

Нерядко и тялото се оцветява: стъпалата и ръцете в червено, зърната на гърдите със златен прах. Очевидно за тази, която може да си го позволи...

Най-накрая нещо, което наистина учудва, е употребата на бенки. Още от римската епоха жените си поставят на лицето изкуствени бенки, като се съобразяват със специален код — според положението

(в ъгъла на устата, на бузата и т.н.) бенките изпращат различни послания...

МАСКИ ЗА РАЗКРАСЯВАНЕ

Струва си най-накрая да отворим скоба за маските за разкрасяване и кремове за кожата. Те са много модерни през римската епоха и са препоръчвани от немалко автори, от Овидий до Гален и Плиний Стари. Има различни видове. Това, което изненадва, са съставките и техните качества — особено за този, който има проблеми с кожата. Така се използва плацента на крава за рани по лицето; жлъчка на бик — за петна по лицето (и леща за тези по тялото); масло — за пъпки; грудки на нарцис за омекотяване и избелване; сода бикарбонат за зарастване на рани; корени на пъпеш и кимион за избелване; за дерматити пък се препоръчва екстракт от гениталиите на теле...

ФАРАОНСКИ ПРИЧЕСКИ

Най-вярната робиня на *domina* пляска с ръце. Гримьорката излиза от стаята и влизат други две момичета. Те ще се занимаят с косата ѝ. Една от тях, фризьорката, изважда от едно шкафче три перуки и ги поставя на масичка. Те са с три различни цвята: руса, червена и черна.

Не трябва да изненадва това, че съществуват перуки в римската епоха. Те са много модерни сред жените. Направени са от истински коси. Русите и червените идват от Германия, черните — от ориенталските страни, както и от Индия. Това е вид луксозна стока, за която са платени високи митнически такси.

Domina избира червената — смята да я сложи на вечеря. Задача на робинята в следващите часове ще бъде да я оправи и да я приведе в отлично състояние. Работа, отнемаща много време, защото перуката е наистина внушителна и с много къдрици, които трябва да се подредят наново.

В епохата, която описваме, по времето на Траян, прическите достигат фараонски размери. Някои са толкова високи и заострени, че напомнят папска тиара (вляво).

Фризуриите на матроните са много сложни — кокът от завити плитки и „гребенът“, който се издига над челото, са направени от чужди кичури, като косите са се внасяли. Новите моди се въвеждат от жените на императорите (вдясно).

През деня *domina* няма да носи перука, ще показва истинската си коса. Следователно тя също трябва да бъде сресана и приведена в ред. Затова нарежда да повикат второто момиче, което се занимава със сресването. Със себе си то носи много гребени от слонова кост, фиби за коса, панделки и гребенчета. Ще му се наложи доста да поработи — трябва да накъдри косата на *domina*, която по природа е само леко чуплива. Ще използва техника, останала и в модерната епоха. Накарала е друг роб да донесе малък запален мангал — ще загрее две железа (*calamistra*), с които ще извие кичурите.

Трябва да се каже, че по времето на Траян женските прически достигнали впечатляваща сложност, плод на постепенна еволюция.

Било е като нашата мода — в зависимост от периода фризуриите се променят радикално. Новият начин на носене на косата се лансира

от *Първата дама*, тоест съпругата на императора, или от жените от неговата фамилия. Представителките на нежния пол в Империята виждат на обществените места статуите на тези жени от властта или лицата им върху монетите и се стремят да им подражават. Изобщо големите „стилисти“ на римския свят са именно жените от двора.

С преминаването на „династиите“ през властта се раждат все по-сложни прически. Октавия, сестрата на Август, въвежда например „фризура ала Октавия“. Тя се отличавала с накъдрени коси около слепоочията и един малък кичур на челото, от който тръгвала плитка и преминавала върху главата като „гребен“ на птица, докато се свърже на тила с кок (съставен и той от завити плитки).

Ако тази фризура ви се струва сложна, вижте какво се случва впоследствие при Нерон и преди всичко при Флавиите (Веспасиан, Тит и Домициан).

Появил се обичаят да се обгражда лицето с корони от къдрици. И започнало да се прекалява. Истинските коси вече не били достатъчни и следователно се прибягвало до чужди, подреждани на повече редове, като редиците столове в киносалон. Изкуствените коси се издигали, докато придадат на фризуриите вид на огромни фонтани. Тези прически били малко груби, подобни на възрожденските и бароковите, като завършвали с неизбежния кок на тила, направен от завъртени плитки. Лесно е зад всяка от тези прически да си представим продължителната работа на робините, отговарящи за сресването и подреждането на косите, *ornatrices*. Като готвач, който трябва да направи сватбена торта...

Изглежда, че тези толкова монументални прически са били носени често от жени с нисък ръст, за да ги направят по-забележими. А в Рим, както ще видим, жените не били много високи...

В епохата, която описваме, фризуриите на богатите римски матрони достигат върха на еволюцията си, придобивайки невероятни форми и височини — върху главата е вертикално разположено ветрило от коса, което минава от едното до другото ухо и завършва с елегантни къдри като обеци. При някои жени ти се струва, че виждаш облегалката на стол, поставен на главата, при други прическата е толкова голяма и заострена, че напомня шапката на папата, тиарата. Виновница за тази нова мода е съпругата на Траян, Плотина. Затова прическата била наречена „ала Плотина“.

Спираме дотук. Полезно е обаче да се знае, че това е само един от многото етапи на еволюция на римската мода на косите: със следващите поколения ще се появят нови прочути фризури — тип „пъпеш“, „костенурка“, „шлем“ и т.н.

Последен любопитен факт. Очевидно римлянките обичат и да си боядисват косите — специални смеси им позволяват да ги правят руси или червени. За гарваново черен цвят трябва да се разбърка овча мазнина и антимон. Има и сини и оранжеви тонове, но обикновено ги използват проститутките и немного порядъчните жени... Ясно е, че при честа употреба боите развалят косата. По тази причина са широко разпространени боядисаните перуки, които позволяват да имаш всеки ден различна прическа в различен цвят.

8,00 Ч. ПЪРВА ЗАКУСКА ПО РИМСКИ

Какво яде римлянинът рано сутринта? Закуската му е изобилна и дава много енергия — днес бихме я нарекли „американска“. Естествено, не на всички маси се слагат храните, които ще опишем. Беднякът яде това, което може да си позволи, и то невинаги е достатъчно. Аристократът има значително по-голям избор. За римляните първата закуска носи специално име — *ientaculum*.

На масата има винаги питки, хляб, купи с мед и, разбира се, мляко. Можем да разпознаем вече предшествениците на кроасаните и на препечения хляб с мармалад, който се топи в млякото. Но не се свършва с това. Ядат се и плодове, сирене, натопен във вино хляб и дори месо. На практика закуската често включва остатъците от предишния ден. Тоест за римляните тя е едно от солидните хранения. Докато обядът ще бъде по-скромен.

На наредената сутринта маса обаче липсват два основни елемента от нашите закуски: кафето и шоколадът... Римляните не ги познават. Кафето расте все още в диво състояние в Етиопия и ще бъде открито едва след няколко века, както изглежда, от еремитите. Те ще оценят способността му да ги държи будни по време на молитвите и дългите нощни медитации. То ще добие по-широко разпространение чак през Средновековието и Ренесанса и ще бъде ограничено главно в ислямския свят. Дълго време едно от пристанищата, от които ще тръгват чувалите с кафе, ще бъде Мока на Червено море, име, стигнало до нашите кухни и до сутрешните ни закуски...

Различна е историята с шоколада. Римляните не го познават, защото какаото расте в Новия свят, а той ще бъде открит от Христофор Колумб след повече от хиляда и триста години. По времето на Траян какаото е познато на народите от Средна Америка. Напитката обаче, която получават от семената, е толкова горчива, че трудно би се харесала на римляните (и на нас). Ще трябва да се изчака доста векове, за да се сети някой да смеси какаото със захарта (като прибавя

понякога различни аромати) и да получи това, което наричаме шоколад.

След закуската всеки богат римлянин е готов да започне своя ден. Това ще бъде ден, наситен със срещи, с разговори. Следователно трябва да се погрижи и за още нещо важно — зъбите и дъха.

За дъха съществуват вече ароматизирани хапчета за смучене, истинска панацея, ако си прекалил с яденето предишната вечер. Със зъбите положението е по-сложно.

Римляните полагали големи грижи за тях. На масата употребяват „клучки за зъби“. Тези, които се виждат на пиршествата на патрициите, са често сребърни и големината им е колкото вилица. От едната страна завършват с дълъг плосък и извит връх за почистване на зъбите, от другата — с малка лъжичка, за да... се бърка с нея в ушите (пред всички).

Още в римската епоха съществува „паста“ на основата на сода бикарбонат, която роби намазват върху зъбите на господарите. Все пак някои предпочитат друг начин за измиване, наистина смущаващ — с урина. Тази техника, изглежда, е разпространена много в Испания и Северна Африка.

8,30 Ч. ОТВОРЕТЕ ВРАТИТЕ!

Най-довереният роб на *dominus* се оглежда наоколо. Атриумът е наред, стаите са затворени, всичко е както трябва. Дава знак на роба портиер, той кимва и тръгва по коридора, който води към изхода. Навън се е събрала вече малка мълчалива тълпа. Мнозина са седнали на двете пейки пред стената, отстрани на портата. Други чакат прави. Кой са те? По дрехите разбираме, че са бедни, от много по-нисша класа от тази на господаря.

Всички те са така наречените „клиенти“ на *dominus*. Но не в нашия смисъл на думата. За да дадем актуален пример, представете си лицата на хората, които могат да се видят в чакалнята на кабинета на политик или на някой силен на деня.

Те са дошли да искат услуга, съвет, работа за роднина, помощ за познат човек, препоръка... Има, разбира се, и сътрудници, дребни предприемачи. Двама младежи с елегантни тоги явно са тук, за да говорят за сделки, и стоят настрана. Но в тази неголяма тълпа се срещат и много бедни хора, които идват да искат малки суми пари, за да преживяват. Един вид милостиня, която *dominus* им дава при всяко посещение понякога под формата на монети, понякога като кошница с храна. Това е така наречената *sportula*.

Какво печели господарят, като приема това малко общество с проблеми за разрешаване? Разбира се, в замяна ще настоява да извършат нещо за него, да се заемат с уреждането на сделка. Но истинската му цел е друга: властта. По този начин всъщност той си осигурява поддръжници, симпатизанти и става популярен сред цели категории хора или сред населението от квартала. Те ще гласуват за него, когато се кандидатира за някаква длъжност.

Думата „клиентела“ определя достатъчно добре целта на *dominus*. Гъстата мрежа от клиенти е навсякъде, тя е изключително много разпространена, дори представлява една от основите на социалния ред в Рим. Защото в града почти всеки свободен мъж има

изградени отношения на уважение и понякога на подчинение с друг, по-богат и с повече власт от него, *patronus*, както го наричат.

Тези срещи се повтарят всяка сутрин. Това е така нареченото сутрешно поздравление (*salutatio*), с което се изразява почит към силния. Портата вибрира, чува се шумът от тежкото резе, което се измъква от бронзовите пръстени. Всички замлъкват и се приближават. После едно крило на портата се отваря и се появява лицето на роба портиер, който се взира в дошлите с проучвателен поглед. Всичките са хора, които познава. Отдръпва се и за няколко секунди малката тъпла е погълната от мрака на коридора.

В атриума клиентите дисциплинирано заемат различни места. После най-довереният роб ги извиква един по един, за да бъдат приети от господаря в неговия кабинет, *tablinum*. Сцената, която се открива пред очите им, има голям ефект. В центъра на стаята е *dominus*. Той е седнал на кресло, което прилича на малък трон — има висока облегалка, красиво оформени крака и цялото е украсено. Две възглавници и драперия го покриват отчасти. Краката на господаря си почиват върху специална поставка с лъвски лапи... Усещането е, че се намирате в храм пред статуята на божество. И всъщност е точно така — този мъж е много богат, той е влиятелен аристократ, но преди всичко е *pater familias* на дома. И вие сте в сърцето на неговата „територия“.

Dominus е там, взира се във вас с високо вдигната брадичка, за да подчертае положението си на превъзходство. И това ви кара да се чувствате неловко. Така започва неговата сутрин. Вие вероятно ще започнете своята, като се позакашляте, за да намалите притеснението си.

ПОЛЕТ НАД РИМ ПРЕЗ БУЛОТО НА УТРИНТА

Навън градът започва да се пробужда в някаква нереална атмосфера. Рим е обвит в по-гъст и студен въздух от обикновено и преди всичко със сигурност по-влажен, въздух, който нахлува дълбоко в дробовете при всяко вдишване. Може би заради това първите минувачи, увити в дебели дрехи, ускоряват крачките си под портиците. Градът е потънал в плътна сутрешна мъгла, както понякога се случва и в модерната епоха. Човек не може да види края на големите улици,

нито да различи последните колони на форума. Сякаш всичко се е разтворило в мъглата.

Сега си представете, че се откъсвате от земята, че се издигате постепенно нагоре, докато преминете над тази покривка. Там, на неколкостотин метра височина, въздухът е свеж, кристално чист и столицата на Римската империя ви предлага необикновена гледка.

Пред вас в тази разпростряла се пара изплуват единствено седемте хълма, сякаш са острови в бурно море. Тук-там се показват изолирани групи къщи и по-високи паметници. В отсъствието на слънцето техните тъмни и ясни очертания се открояват прекрасно на белия фон на мъглата. Големи части от Вечния град изглеждат изчезнали заедно с цялото им население. Напълно самотен излиза от тъмната огромният купол на Пантеона и малко по-нататък колосалният египетски обелиск на фараона Псаметих II, донесен в Рим от Хелиополис в Египет и използван да показва часа в огромния слънчев часовник на Август.

В сравнение със сега Рим е бил „по-замърсен“ от влагата. Бил е заобиколен от много повече зеленина и гори. Освен това Тибър често се разливал извън бреговете си. В сърцето на града имало даже някогашни блатата, например под Колизеума — днес все още под краката на почти четирите милиона туристи, които всяка година посещават паметника, — има толкова много вода, че някои дълбоки тунели могат да се изследват само с кислородни апарати... На други места положението не е по-добро — на форума на Август, на няколко метра от булеварда, на който се провежда военният парад на 2 юни, в дълбините на терена живее колония от раци. Всичко това ни позволява да разберем колко влажни били почвата и въздухът в ниските зони на града през императорската епоха. Последиците от това били най-различни — от сутрешни мъгли (понякога) до комари и нездравословен климат (винаги).

Изглежда, че бялото було „пропуска“ само най-важните области на Рим и ни позволява да направим много бързо посещение на столицата на Империята „отвисоко“, като минаваме от един от седемте хълма на друг. Внезапно първите слънчеви лъчи прорязват въздуха и потапят в златно сияние паметниците на града, които изплуват от тъмнината. За малко, но магията е неописуема. В този съвсем кратък

миг пламват в светлина някои от символичните места на Вечния град, основите, върху които той опира своите начала и своята власт.

Сред първите, които се осветяват, е Капитолийският хълм. Като фар над града храмът на Юпитер, чиято форма напомня Партенона, внезапно ярко заблестява. Слънцето е огряло редицата му бели колони и фронтонът му с митологичните фигури от позлатен бронз започва ослепително да проблясва, сякаш е запален. Спектакълът е невероятен.

Малко по-нататък, върху втория връх на Капитолийския хълм засиява друг по-малък храм, този на Юнона Монета. Тук наблизко се е издигал монетният двор на Рим, който обикновено бил наричан *ad Monetam*, тоест „близо до (храма на Юнона) Монета“. Оттам се е появил навикът да наричат парите с термина „монета“. Термин, който е достигнал до наши дни и се е разпространил и в други езици: *moneda* (испански), *money* (английски), *monnaie* (френски) и т.н.

Близко до Капитолия има вертикален склон, който прилича на нос на кораб в мъглата. Тази надвиснала скала имала точно определена роля и значение през вековете в ежедневието на римляните. Нарича се Тарпея. Още от най-древни времена оттам били хвърляни в пропастта гражданите, осъдени за предателство. Тя е символ на законите на Рим, но преди всичко на древните му традиции.

В тази необичайна утрин слънцето огрява един след друг и други върхове на града. Става въпрос за прочути хълмове: Квиринал, близо до него Виминал — изглежда, че името му произлиза от върбите (на лат. *vimina*), които растели там в древността... Като гърба на кит отчасти изплува от мъглата друг хълм — това е Есквилин със своите покриви, с прекрасните си вили с огромни градини и колонади. Тук са живели много знаменити римляни — един от тях Меценат. Наблизко е Целий, друг известен жилищен квартал. Най-накрая, откъснат от другите и по на юг, е кварталът Авентин, първоначално „народен“, но после превърнал се в аристократичен. Става прочут, защото тук през 494 г. пр.Хр. плебсът прави „сецесия“^[1].

Липсва хълмът Палатин. Всички сме чували да се говори за него, но днес малцина си спомнят защо има толкова голямо значение. Какво толкова важно се намира на Палатин?

Палатин е хълмът на императора. Той живее тук в големите си дворци и оттук управлява. За римляните, ако щете, той съответства на

нашия Квиринал^[2]. И не само. Един римлянин би ви казал, че в полите му се е намирала пещерата, където вълчицата е кърмила Ромул и Рем.

Очевидно това е мит. Но тук археолозите са открили следи на древни колиби от желязната епоха, които доказват, че хълмът на практика е бил едно от първите трайно населени места от територията на Рим. Дупките от коловете на тези колиби още се виждат в земята между руините на сградите от императорската епоха.

Въобще хълмът е истински концентрат от история, традиция и власт. Тук са вземани решения, които са влияели на развитието на Европа, на Средиземноморието и на част от Азия. Въпреки това днес туристите, които си дават сметка за значението му и посещават необикновените руини на дворците му, са наистина малко. А е достатъчно да се изкачат по стълбите близо до Форума, посещаван от грамадни тълпи, за да се озоват на прекрасно място, тихо, огромно, потънало в зеленина. Точно каквото трябва да е било тогава, по времето на императорите.

Точно каквото е сега, когато посещаваме Рим на Траян. Хълмът Палатин се извисява от тази сутрешна мъгла като крепост. Прилича на отделен град — на студената утринна светлина се очертават все още заспалите дворци с тъмните си вътрешни дворове, с разположените на различни нива колониади, с дългите портици... Представяме си прекрасните коридори, още обгърнати в тишина, покрити с ценни мрамори, внасяни от всички краища на Империята, и украсени с невероятни статуи, които никога няма да видим, защото са изчезнали някъде през вековете. Под колонадите отекват стъпките на преторианците. Дворецът като че ли започва да се пробужда.

Един любопитен факт. Нашите думи „palazzo“ и „palazzina“ (и еквивалентите им в другите езици: *palace*, *palais* и т.н.) произлизат именно от името на този хълм, който на латински език се казва *Palatium*. За римляните в продължение на векове той бил синоним на разкошното жилище на императора. Оттук до създаването на нова дума, която да означава *палат*, пътят бил кратък. Така от *Palatium* са се родили думи, навлезли в много езици.

В тази сутрешна „увертюра“ на Вечния град обаче липсва неговият най-прочут паметник, Колизеумът. Къде е? Не би ли трябвало да се издига над всичко в града? Не го виждаме. Той е наполовина потънал в мрака. Намира се в централна зона на Рим, ниска и много

влажна. От мъглата изплува само неговата най-висока част — над атика върху последния ред арки има корона от 240 огромни кола, които описват съвършен овал. Тези колове служат за опъване на *velarium*, платно, което предпазва зрителите от слънцето. Десетки роби вече се занимават с последните организационни работи за представлението, което ще се състои през деня. И което ще видим и ние. Ще има и гладиаторски битки. И много изненади.

Лъчите на слънцето вече огряват целия град. Изпаренията се разпръсват. Рим се очертава все по-ясно. Пред очите ни постепенно се появяват цели квартали със своите цветове, със своите шумове, със своя живот. Мъглата се разрежда и малко по малко се отдръпва като завеса. Започва представление с милион и половина актьори и статисти, наречено „Един ден в Рим на Траян“. Годианата е 115 сл.Хр.

ИЗВИНЕТЕ, ЗНАЕТЕ ЛИ КОЛКО Е ЧАСЪТ?

Колко е часът сега в Рим? Попитате ли минувачите, всеки ще ви даде различен отговор... Ако вярваме на Сенека, в Рим не е възможно да се узнае точното време, по-лесно е да се разберат помежду си философите, отколкото да се сверят часовниците...

Римляните не разполагат с точни системи за пресмятане на часовете. Най-разпространени са слънчевите часовници. Съществуват всякакви видове и размери. Най-големият слънчев часовник в Рим е поръчан от Август и се намира на Марсово поле. Размерите му са като на голям площад (60 на 160 метра), а стрелката, тоест пилонът, който хвърля сянката, представлява обелиск, донесен от Египет, от Хелиополис. Обелиск, който, дори и да не сте били никога в Рим, сигурно сте виждали много пъти по телевизионните новини — извисява се срещу двореца „Монтечиторио“ и редовно попада в камерите при предаванията от парламента. Преди две хиляди години обелискът хвърлял своята сянка върху голям площад, покрит с плочи от много бял травертин. Градуирани линии от бронз позволявали да се разбере часът и датата. Намерението на този, който проектирал огромния слънчев часовник, било да направи така, че прочутият *Ara Pacis*, Олтар на мира^[3], да бъде на една линия със сянката на обелиска в деня на есенното равноденствие, 23 септември, когато денят и нощта са еднакво дълги. Всъщност 23 септември бил и рожденият ден на император Август. Така на тази дата стигащата до олтара сянка на

обелиска свързвала символично императора, движението на слънцето и *rax Romana*^[4]...

В епохата на Траян обаче, която изследваме, в Рим има много други „нормални“ слънчеви часовници. Прикрепени са върху обществените сгради или са поставени във вътрешните градини на богаташките къщи. Има и малки, едва три сантиметра в диаметър, наречени *solaria*, еквивалент на днешните „джобни“. Вдлъбнати са и напомнят на чашка за яйце. Светлината на слънцето преминава през малко отворче и проектира светла точица върху серия от знаци и линии вътре в кухнята, като по този начин показва часа. Проблемът е, че тези часовници функционират само в Рим — линиите и деленията им са меродавни само за ширината на Рим. Няма никаква полза от тях на друго място, следователно няма смисъл да се носят на път...

За да се разбере часът, съществуват и специални водни часовници. Те са подобни на *клепсидрата* — състоят се от стъклени съдове, вътре в които падат капки вода от закрепен над тях контейнер. Нивото на водата в съда постепенно се покачва и часът се определя по деленията, отбелязани върху стъклото. Тези часовници имат голямо предимство пред слънчевите, тъй като показват часа и през нощта, и в облачни дни. В епохата на Траян те са знак за охолство и могат да се видят в много богаташки къщи. Понякога дори „бият на точен час“ като нашите с кукувичките или с махалото. Според Витрувий, великият архитект от времето на Август, някои били снабдени с поплавъци, свързани със специални механизми, които издавали остри съскащи звуци или хвърляли във въздуха камъни или... яйца. Петроний пък пише, че имало и по-проста система — в прочутия му роман „Сатирикон“ главният герой Трималхион (новобогаташ с не особено изискан вкус) разполага с музикант, който отбелязва часовете, като свири на рог...

Добре, но колко часа има денят по времето на римляните? Дванайсет дневни и дванайсет нощни. Започва се на разсъмване с *hora prima*, *hora secunda*, *hora tertia* и т.н. до залеза, когато удря *hora duodecima*^[5]. От този момент се продължава през нощта с други дванайсет *horae* до разсъмване. И цикълът започва отново...

Следователно часовете са като нашите? Не точно, преди всичко защото в римската епоха при липсата на точни часовници не се говори

за минути и секунди. И освен това, защото часовете не са винаги еднакви, тяхната продължителност зависи от... сезона!

На практика отправната точка на римляните е времето по пладне, когато слънцето, естествено, е най-високо. Тогава денят е преполовен — минали са шест часа от изгрева и остават шест до залеза. Но е очевидно, че през лятото дните са по-дълги, а през зимата по-кратки... Така летните часове „траят повече“ от зимните. И то не с малко. Например от 12 до 13 часа на обяд през лятото минават 75 минути, през зимата едва 44, почти наполовина!

С нощните часове се случва обратното — зимните са по-дълги от летните. Тогава обаче се говори за *vigiliae*, буквално: „нощни стражи“ (военен термин) — нощта е разделена на четири нощни стражи, всяка от по три часа.

Очевидно е, че при толкова „еластични“ часове и при липсата на точни часовници римляните не се явяват „на минутата“ на срещите и съществува известна търпимост към закъсняващите. Но има и начини да бъдеш точен, например като си направиш среща на форума, когато е „полупразен“ — ако всеки ден проверяваме с часовник, ще забележим, че това става повече или по-малко по едно и също време... Истинските стрелки, които регулират времето на римляните, са всъщност дейностите, които се извършват една след друга през деня.

За удобство през нашето пътешествие в Древен Рим ще продължим да използваме часовете на модерната епоха, с които сме свикнали.

---

[1] От латинското *secessio* — оттегляне — форма на протест, нещо като генерална стачка, при която плебът масово напуска града, затваря магазините, работилниците и пр. — Б.пр. ↑

[2] В съвременен Рим на хълма Квиринал се намира дворецът на президента на Италия. — Б.пр. ↑

[3] Построен в чест на победата на Август в Испания и Галия. Олтарът се намира в стъклен павилион, украсен с барелефи, на които е изобразено семейството на Август. — Б. р. ↑

[4] *Pax Romana* (лат.) — римски мир — дълъг и относително мирен период в Рим и неговите колонии по времето на Август. — Б.пр.

↑

[5] Hora prima, hora secunda, hora tertia... hora duodecima (лат.) — първи, втори, трети час... дванайсети час. — Б.пр. ↑

8,40 Ч. БРЪСНАРИ И ПЪРВИ ДЕЙНОСТИ

Междувременно навън улицата започва да се оживява. Срещат се главно мъже. Има и много роби — разбира се от техните груби туники, често протрити и изцапани. На някои и главите са обръснати. Никой не се разхожда. Всички бързат. Очевидно имат да изпълняват поръчения — първите задачи за деня. Изобщо това е малък „час пик“ за робите. Наистина е странно да не се чува тропот от токове на обувки, а само шумът на сандалите, често провлачен. В римската епоха обувките нямат токове, подметката им е плоска. Изключение правят легионерите, чиито сандали, *caligae*, имат много малки железни бутони, за да се увеличи сцеплението, като тези на футболистите. Токовете все пак съществуват, но само за специални обувки, предимно дамски.

Един роб минава наблизо с голям вързоп дрехи, увити в чаршаф. Сигурно носи някоя тога или покривки на пране. Но как са се перели дрехите в римската епоха? Носели се на „химическо чистене“, тоест във *fullonica*. Тук били третираны по различни начини, които биха ни накарали да сбърчим нос. На практика туники, тоги, чаршафи отивали във вани, пълни с вода, смесена с алкални субстанции като сода, глина или... човешка урина! На много ъгли на улиците, преди всичко близо до *fullonicae*, имало големи амфори със страничен отвор, в които минувачите се освобождавали от спешните си „нужди“. Роби редовно минавали да вземат урината, за да я използват във *fullonicae*. Ако тази работа ви се струва неприятна, помислете си за тези, които с часове мачкали прането във ваните с урина, като вършели работата на нашите перални сред миризми, от които ти се повдига... После дрехите бивали изплаквани, изструпвани и обработвани с други материали (като например тепавичарска креда), за да се стегнат и да им се придаде по-голяма плътност. След изстискването ги оставяли да съхнат в дворовете, както се прави на нашите общи тераси (в римската епоха

това можело да стане и на улицата), и после ги изглаждали чрез специални преси.

Един любопитен факт: по това време вече съществува нещо като избелващо средство. Изпраните бели дрехи се разстилат върху конструкция с форма на купол, направен от дървени арки и висок около метър. Този купол се поставя върху мангал, в който е сложена да се загрева сярата. Опушването със сярата прави според римляните „най-бялото бяло“... После слуга отнася вкъщи прането, чисто и изгладено.

Робът с вързоп дрехи продължава бързо пътя си, но неговата фигура изчезва изведнъж зад носилка, която се появява от една пряка. Тази „човешка кола“ скрива за миг улицата от погледа. Невъзможно е да се разбере кой е в нея — пердетата пречат да се види вътрешността ѝ. После, така както е дошла, носилката изчезва в страничен сокак. Предвождана от роб, който има задачата да разчиства пътя ѝ...

Продължаваме по улицата. Ушите ни долавят смях, който идва от вече отворен дюкян. Още две крачки и пред нас се разкрива сутрешна сцена, типична за Рим: бръснар в процес на работа, или *tonsor*, както го наричат. Доброто настроение и бърборенето в тези бръснарници също са характерни за първите часове в столицата, както и във всички други градове на Империята...

Като изключим малцината късметлии, които имат роб да ги бръсне вкъщи, както *dominus*, когото видяхме, всички други трябва да слязат на улицата, за да се обръснат или да се подстрижат.

Така е, *tonstrinae*, бръснарниците, са места за срещи и преди всичко за клюки и злословия, истински салони, където се разменят реплики, разказват се анекдоти, съобщават се последните новини.

В тези помещения забелязваме много от нещата, които ги има в модерните бръснарници. Чакащите клиенти са седнали на пейки, облежани на стените. По отсрещните стени са окачени огледала. В центъра на табуретка седи клиентът, на когото е ред — широка кърпа покрива раменете и част от гърдите му.

Модата от тази епоха за щастие е проста. Император Траян, на когото мнозина подражават, носи косите си сресани напред и подстригани доста късо на челото.

Един мъж се гледа в огледалото и проверява как са го подстригали — всяко рязване с ножицата е оставило стъпало... Дали вината за това е в бързането заради чакащите клиенти, или в ножиците,

все още твърде груби в сравнение с днешните? Тъй или иначе, стъпаловидното подстригване е нещо много разпространено сред римляните. Изглежда, че дори на Нерон косата е била на „стълбици“.

На съседния стол помощникът е зает с бръснене. Пяна още не се употребява и единственият лосион, който се поставя на лицето, преди острието да мине по него, е... водата! След първите клиенти *tonsor*-ът трябва да наточи бръснача. За тази цел използва точиларски камък, навлажнен с... плюнка!

Внимателно се приближава до врата на клиента и леко го докосва с острието. Истинската опасност са порязванията — достатъчно е едно трепване, едно грешно движение. За съжаление това се случва толкова често, че още по времето на Август юристите предвиждат глоби и санкции. А какво се прави в случай на порязване? За да се спрат малките кръвоизливи, Плиний Стари съветвал да се постави паяжина, наkisната в олио и оцет...

Но не е ли по-добре в такъв случай човек да си пусне брада? Всъщност в миналото гърците и римляните правели точно така. За съжаление сега, освен за войниците и философите, за всички останали бръсненето е почти задължително. Но това скоро няма да бъде така. Очевидно никой още не го знае, но със смъртта на Траян след няколко години брадите отново ще дойдат на мода. Този, който ще я въведе, ще бъде новият император Адриан (може би за да скрие някакъв белег) и всички ще му подражават. За мнозина това ще бъде облекчение, тъй като ще им спести ежедневно мъчение с бръснача, с изключение може би за *tonsor*-а, който ще види как се сгромолясват печалбите му...

Стигнали сме до най-високото място на пътя, на пресечката с дълъг булевард — той е известен като *Clivus Suburanus* и се намира недалеч от Термите на Траян. В дъното има разклонение, а в центъра му — Орфеева чешма. Това е голяма улица, покрай която има многобройни високи къщи с хиляди прозорци, които се отварят като лоджии към представлението на живота. Улица, която вече започва да се пълни с хора и оглушителни шумове, като ударите с чук на казанджиите.

На няколко метра от нас чуваме плисане на течност върху калдъръма — ведро урина се е изсипало на улицата... Но откъде идва? Кой го хвърли? Като вдигнем поглед, пред нас изниква в цялото си

величие много висока сграда с многобройни балкони и прозорци. Истински гигант на строителството. Римляните наричат тези постройки *insulae*. Това е уникален свят, който трябва да бъде изследван...

INSULA — ЕДИН РАЗЛИЧЕН СВЯТ

Insulae са къщите на римляните, многоетажните им блокове. Според броя на хората, които приютяват, биха могли да бъдат определени като малки селища, разположени вертикално. Те наистина са „небостъргачите“ на античността. Не е лесно да се прецени колко е висока *insula*-та пред нас. Император Август наредил жилищните постройки да не надвишават 21 метра (в днешно време това би означавало сгради, не по-високи от седем етажа — нещо вече значително). В епохата, в която се намираме, по времето на Траян, законът е още по-строг — налага ограничение от 18 метра. Това е средно голяма сграда на шест етажа плюс един тавански етаж, истинска „мансарда“. Очевидно е обаче, че ограничението невинаги било спазвано, а неизбежните строителни грешки водели и до срутвания. *Insula*-та, която се готвим да изследваме, превишава много определената височина. На пръв поглед има вид на „казарма“ заради квадратната си форма и еднаквите прозорци до върха. Като я разгледаме по-внимателно обаче, забелязваме многобройни детайли, които ѝ придават голяма елегантност. Преди всичко цветът. Сградата е тухлена, но цялата е покрита със защитна мазилка в приятен кремавобял цвят. Изборът на тази тоналност е подходящ, защото е много светла и връща отразената светлина към улицките и заобикалящите я портици. Покрай цялата основа на сградата минава лента в помпеанско червено, висока около метър и половина. За какво ли служи? Обединява естетичното с практичното. Функцията ѝ не е толкова декоративна, колкото предпазна — да заличи пръските кал, ударите, петната, оставени от стоките на търговците или от телата на хората, които се облягат на стената... Но това не е единственият щрих на елегантност — над всеки прозорец върху мазилката изпъква ред тухли, описващ малка арка. Отдолу изглежда така, сякаш прозорците имат червени „вежди“. И това не е всичко. Ето и един тесен балкон, който минава около целия първи етаж на сградата, като свързва различните апартаменти. Римляните го наричат *Maenianum* и той е

истински лукс за неговите собственици, сравним с градинка или тераса. Преди всичко е нещо, което другите не притежават и което позволява да излезеш малко на чист въздух, на светлина и може би да поставиш някоя саксия с цветете.

Римляните, както и ние, обичат да имат растения вкъщи — покрай балконите и на прозорците на *insulae* могат да се видят много цветя, точно както в нашите блокове. Някои по-пристрастени стигат дотам да отглеждат малки висящи градини, както свидетелства Плиний Стари.

Тази любов към зеленината свързва тясно античния Рим с настоящия — изключително много *insulae* са покрити с пълзящи растения, които се изкачват и се увиват около парапетите на балконите или образуват рамка около прозорците. По улиците е пълно с дървета, които се опират до стените на сградите и понякога ги използват като опора. Общо взето, императорският Рим е зелен. Характеристика, която изглежда непроменена в съвременния град, сякаш не са минали, кажи-речи, двайсет века. Това са дребни неща, но ни карат да разберем колко много приличаме на тогавашните римляни (и те на нас). Особено в ежедневието, което е в някакъв смисъл модерният еволюирал вариант на римския свят, история, филтрирана през вековете, които ни разделят.

Както подчертава Жером Каркопино, един от най-големите изследователи на римската епоха, като се сравняват една къща от улица „Капелари“ в Рим или от улица „Трибунали“ в Неапол с една *insula* в антична Остия, се откриват не само големи прилики, но понякога и пълни съвпадения, дори в архитектурния план... Вероятно, ако древният римлянин види нашите жилищни сгради в историческия център, би се почувствал у дома си. Дългият балкон на първия етаж не е единственият. Има и други, по-малки и от дърво, на горните етажи. Те, както и някои издадени навън лоджии от резбовано дърво, са привилегия за малцина. Римляните ги наричат *pergulae*. Ние сме свикнали да ги виждаме в средновековните градове, в Средния изток или в далечни земи като Индия, както и по уличките на Катманду. А тях вече ги има върху „картичките“ от императорския Рим. Предназначението им е просто — да разширят апартамента и да привлекат малко повече светлина. Но също и да надничаш на улицата, без да те виждат.

По улиците на Рим преобладават високите сгради, *insulae*. Наброяват се до четирийсет и шест хиляди! Злоупотребите при строителството са нещо обичайно...

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

„НЕБОСТЪРГАЧИТЕ“ НА РИМ

През онази епоха *insulae* били най-високите жилища на планетата. При все това тяхната височина не ни впечатлява — подобна е на тази на жилищните блокове в нашите градове. С едно изключение. Известно е, че между 100 и 200 г. сл.Хр. в абсолютния център на Рим било построено истинско „чудовище“ на архитектурата. Не знаем колко е било високо, но навремето е впечатлявало всички с размерите си. Разказва се, че сградата се извисявала над покривите на Рим като небостъргач — сблъсъкът с небесната шир на столицата и с умовете на

римляните трябва да е бил наистина значителен, щом името му *Insula Felicles* минавало от уста на уста, докато стигне до четирите краища на Империята. Но все пак ставало въпрос за изолиран случай. Като се изключи този малък римски *Empire State Building*, сградите рядко били на повече от шест етажа.

Странно е как и днес, след толкова векове дистанция, е възможно да се възхищаваме на все още запазените останки на някои *insulae*. Понякога те изплуват като реликви сред трафика на столицата, но малцина са тези, които се спират да им се възхитят. Както е известно, една *insula* се намира до огромния паметник на Виктор Емануил (който пази Олтара на отечеството) на площад „Венеция“ — от дясната му страна, малко преди стълбите на църквата „Ара Чели“ се виждат анонимните останки на разрушено тухлено жилище на много етажи. Но за съжаление те не привличат вниманието, което им се полага. Там има непрекъснато движение на минувачи, автобусите стоварват цели вагони туристи, които се спират само за миг, изслушват няколкото думи на екскурзоводите и после продължават все бегом между неизбежните продавачи на сувенири.

Но ако се спрете и се облегнете на перилата, пред вас ще се материализира част от императорски Рим: дюкяни, стаи, прозорци... И с малко фантазия мисълта ви ще може да обзаведе тези изоставени помещения и да постави вътре хората — кой е живял там? Какви лица, огрени от светилниците, бихме забелязали? От този прозорец сигурно някоя майка е викала сина си, който е играел на улицата, защо не, със сина на магазинера от ъгъла... И какви ли сцени са се разигравали в дюкяните...

Археологията притежава това магическо свойство — за един миг ви позволява да видите изгубени светове, да срещнете хора, които вече ги няма, въвлича ви в ежедневието на живелите векове преди вас. Никакви специални ефекти не могат да ви накарат да изпитате толкова силна емоция...

Може би още по-впечатляваща е *insula*-та, която се намира на Пазара на Траян, на две крачки от трафика на улица „Национале“ — виждате я чак до покрива и придобивате представа за внушителността на тези сгради. Но Остия е мястото, където се намират останките на много жилища, като онова на Диана. Там се разбира какво означава да живееш в тези сгради. Наистина е вълнуващо да се изкачиш по

стълбите, да се озовеш на площадката и после да влезеш в запазените стаи на първия и втория етаж... Ясно ти става как са живели римляните, повечето от които са обитавали именно *insulae*.

Но колко такива сгради е имало в Рим? Знаем техния точен брой благодарение на ценните находки на кадастрите: през II век сл.Хр. при император Септимий Север *insulae* са били точно 46 602. Огромен брой. Особено като се има предвид, че *domus*-ите, тоест типичните и елегантни римски къщи (като тези в Помпей), били „едва“ 1797. Това означава по 26 народни „блока“ на всяка традиционна къща. На какво се дължи тази диспропорция?

Каркопино в миналото е изказал много интересно предположение: ако Рим тогава, в момента на най-големия си блясък, е покривал площ от 1800–2000 хектара и е приютявал около 1 200 000 жители, то е ясно, че не е имало място за всички. Още повече, като се знае, че на някои площи по закон е било забранено жилищното строителство (един цял хълм като Палатин, където живеел императорът, или двестате хектара на Марсово поле, където имало храмове, портици, палестри и гробници). Към тях трябва да добавим около четирийсет парка и градини и всички големи обществени сгради, които заемали обширни площи, като Колизеума, театрите, базиликите, термите, форумите, различните храмове, административните сгради...

Разрешението се оказало просто и ефикасно — нагоре, във високото, имало достатъчно пространство, така че започнали да строят сгради на повече етажи. Общо взето, голямата част от жителите на столицата, веднъж влезли в къщите си, нямали повече контакт със земята, а спели „във въздуха“.

Броят на издигнатите етажи в целия град трябва да е бил наистина огромен, щом още тогава ораторът Елий Аристид възкликнал, че ако всички къщи се разстелят на нивото на земята, Рим ще се разпростре до Адриатическо море!

Днес вече никой не се учудва на блоковете и високите дворци. В античността обаче, в свят, в който преобладавали безброй селца и малки градски центрове, чиито къщи обикновено не са имали повече от два-три етажа, да види град, изпълнен с архитектурни „чудовища“ като *insulae*, било истински шок за всеки, който пристигал за първи път в Рим. Усещането на пришелеца било вероятно подобно на това,

което човек изпитва днес, когато се разхожда в Ню Йорк, измъчван от два въпроса: „Как не падат тези толкова високи сгради?“ и „Как могат да живеят хората, наблъскани в такива огромни жилища?“.

8,50 Ч. ЧОВЕШКОТО ЛИЦЕ НА *INSULAE*

Когато се върви из центъра на наш град, какво се вижда? Много магазини. И в Древен Рим е така. Партерът на *insulae* представлява дълга редица от дюкяни и магазини. Между тях се гушат анонимните порти на самите блокове със стълбите, които водят до горните етажи. Точно натам се отправяме и ние.

Докато се приближаваме към входа, някакъв мъж ни наблюдава отдалеч — това е един от „портиерите“. Нисък и дебел, с мръсна туника и двойна брадичка, покрита с четинестите косми на необръсната брада. Седнал е на обикновена табуретка и ръцете му бавно въртят чепат бастун от маслиново дърво. Този бастун издава не само неговата роля, но и произхода му. Същият е като тези, които се използват за даване на заповеди в легионите. Явно е бивш легионер, може би бивш центурион^[1], изпаднал в немилост, и сега преживява с този занаят, където се изискват бързи и „решителни“ действия, за да се успокояват кавгите и разправиите между наемателите. След като се взира дълго в нас, погледът му отново се насочва към улицата и към лицата на минувачите. Невъзмутим и непроницаем. Въобще не ни обръща внимание, когато прекриваме прага.

Първите ни стъпки са в тъмен коридор. Единственото, което долавяме, е нарастваща врява. Навлизаме в отделен свят, в малка вселена със своя логика, свое равновесие и свои жители. Жив свят на хора и личности.

Първата сцена, която се появява пред очите ни в дъното на коридора, е момиче до огромна делва, *dolium*, поставена под голяма стълба. Като пази равновесие с един крак върху дървена табуретка, момичето излива съдържанието на няколко съда от теракота в отвора на делвата. За какво става въпрос? Правим няколко крачки и ни блъсва миризма, от която ни се повдига — това е урина... Явно момичето е робиня и изпразва нощните гърнета на господарите си. Не изглежда притеснена от силната миризма. Вече е свикнала, тъй като от години

това е една от нейните първи сутрешни задачи. По-късно някой ще мине да вземе тази течност, толкова „ценна“ за перачниците.

Оглеждаме се и в очите ни се набива мизерията на обстановката — стените са олющени, покрити са с петна от влага, мазнина, дори със следи от удари. Има и надписи. Поразява ни един графит. Той изобразява двама гладиатори, които се сражават: *secutor*, въоръжен с шлем, къса сабя и правоъгълен щит, и *retiarius* с мрежа и тризбец. Щрихите са инфантилни, очевидно са дело на някое дете. Написало е и имената им: Седул и Телоник, явно двама любимци на тълпите, които възбуждат въображението на децата. Както става днес с футболистите или с героите от анимационните филми. Наблизо четем друг надпис, в сибилски стил: „Много жени често измамваше Реститут“ (*Restitutus multas decepit saepe puellas*). Явно писмено предупреждение към всички жени в *insula*-та от момиче, прелъстено и отхвърлено от някой от наемателите... Не липсват многобройни „нецензурни“ графити, подобни на тези, които виждаме днес в обществените тоалетни. Все пак сред неприличните думи разцъфва една младежка любов (*Marcus amat Domitiam*, „Марк обича Домиция“), веднага балансирана от „Гъркинята Еутихида с изискани маниери се дарява за два аса“ (*Eutyichis graeca assibus II moribus bellis*). Асът е много употребявана монета, цената е, нека го кажем, доста приемлива...

Секс, любов, нападки, съперничество — това са открили археолозите, издълбано върху римските стени. В продължение на почти две хиляди години нищо не се е променило!

Сега момичето уморено се качва по стълбите. Тръгваме след нея. Има-няма дванайсет-тринайсет години, съвсем русите ѝ коси издават северния ѝ произход. Знае ли някой от кой край на Германия идва... Въпреки младата си възраст сигурно е преживяла трагедия. Може би племето ѝ е загубило битка с римските войски и всички жители на селото ѝ са били отведени в робство. По-вероятно е обаче да е била заловена от други германи от съседно племе и продадена на търговците на роби — ужасяваща практика, но много разпространена. Със сигурност за няколко секунди животът ѝ се е променил завинаги.

Сега е на площадката на първия етаж и отваря врата с две елегантни халки от лъскав бронз, явно господарска. Влизаме в

апартамент. Още от първия поглед забелязваме, че става въпрос за много заможно семейство.

Как изглежда един апартамент в императорски Рим? Нашата въображаема реконструкция се основава преди всичко на онова, което е излязло наяве при разкопките в антична Остия. Всъщност антична Остия има градоустройствен и архитектурен вид, типичен за епохата, която изследваме, и ще ни даде възможност да разкрием много подробности от ежедневието. Става въпрос за любопитни факти, които професор Карло Паволини е събрал и анализирал след години на изследвания и разкопки на това необикновено място.

Ако използвате термина „апартаменти“ в императорски Рим, никой няма да ви разбере — римляните ги наричат *cenacula*. Но като оставим настрана тази разлика, те много приличат на нашите, преди всичко по архитектурния план. На практика сегашните апартаменти са осъвременена версия на римските *cenacula*.

Първото помещение е представително. В центъра има кръгла мраморна маса с крака във формата на котешки лапи. Върху нея е поставена малка статуя на Венера. Поздравява ви с „добре дошли“ произведение на изкуството — белег, че собственикът е образован човек (или иска да го мислим за такъв). Апартаментът не е огромен и може да се обгърне с поглед: вдясно се открива всекидневната (*tablinum*), вляво трапезарията (*triclinium*). Зад гърба ни са вратите на три спални. Поразява огромната разлика с *domus* на богатия римлянин, когото посетихме — онази къща беше затворена като таралеж, без прозорци, всички помещения се отваряха към атриума с неговия басейн с дъждовна вода. Тук е точно обратното — всички главни помещения „бягат“ от центъра на къщата, сякаш подгонени от някаква центробежна сила. Защо? Причината е проста: търсят светлината и затова се разполагат покрай фасадата на сградата, където се отварят големи прозорци.

Ясно е, че стъклата на прозорците са съществени за апартаментите — стъклото е скъп и ценен материал, но въпреки това е по джоба на заможните наематели на тези луксозни *cenacula*. На горните етажи, както ще видим, нещата стоят другояче...

Мебелировката е оскъдна: няколко стола, сандъци, съгъваеми табуретки и маси с различни форми. Като минаваме от стая в стая, забелязваме върху масите предмети от ежедневието: гребен, серия

покрити с восък дъсчици за писане, керамична касичка (същата като нашите), бронзова лампа, малка кутия за скъпоценности, връзка ключове, между които изпъква любопитен ключ-пръстен, тоест съвсем малко ключе, закрепено за пръстен...

Преминаваме в съседното помещение. Поразяват ни две големи вази с цветя, поставени на видно място в средата на стаята — цветята в дома не са модерен навик, били са нещо обичайно и в римската епоха. Композицията е истински триумф на цветовете и не случайно е поставена върху най-хубавата маса в апартамента — тя е от екзотично дърво с нервюри, лъкатушно проблясващи от променящата се отразена светлина.

Това впрочем не са единствените цветове в жилището. Както в *domus*-ите на богатите, и тук стените са в ярки тонове, като доказателство за любовта на римляните към многоцветните къщи.

Стените са в оранжево, наситено синьо или помпеанско червено, като боите са нанесени върху още влажната мазилка. Всичко останало обаче е изобразено впоследствие, вече върху изсъхнала стена: тънки колони, грациозни архитектурни елементи, които образуват въображаеми „отвори“ към измислени пейзажи и перспективи. Понякога в центъра има фигури — в една стая забелязваме известните музи на Аполон. Всичко това е еквивалент на нашите картини.

Внезапно краката ни усещат топлина отдясно — мангал, жарта е още гореща. Не бяхме обърнали внимание, но сега си даваме сметка, че в целия апартамент не сме видели нищо подобно на камина, още по-малко на калорифер. Единственото отоплително средство в тази епоха са мангалите. Специално този има малки колелца и следователно е преносим. Премества се там, където има нужда, както правим ние с електрическите печки.

Долавя се силна миризма, която се разпространява в цялата къща. Това е миризмата на изгоряло дърво. Откъде идва? Прекосяваме отново атриума със статуята на Венера. Този път забелязваме две хубави сребърни чинии и гарафа, цялата инкрустирана — други символи на социалния статус на семейството. Влизаме в *triclinium*-а. Сега димът дори се вижда, обхваща цялото помещение и изглежда, идва от един ъгъл под прозореца. Там виждаме момичето от стълбата. Навела се е над това, което прилича на голям квадратен мангал, и току-що е запалила огън. Изведнъж разбираме за какво става въпрос —

досега не бяхме видели кухнята. Ето я тук — тази бронзова печка. Кухнята наистина е сведена до минимални размери, почти като за къмпинг! Освен това е „летяща“ — може да бъде поставена, където стопаните си поискат, но практическият усет подсказва да бъде сложена близо до прозореца заради пушека. Тъй или иначе, неизбежно сутрин и в часовете за хранене целият апартамент се изпълва с различни миризми — на горящи дърва, на ястия, които се готвят... Но не за всички е така. Много хора си поръчват нещо за хапване от най-близката таверна, като така избягват проблемите (и опасностите) на тези кухни „за къмпинг“, а и разнообразяват храната си...

Мит, който трябва да бъде развенчан, е начинът на хранене вкъщи — римляните се излягат върху леглата на триклиниума само когато организират пиршества или по време на празници... В ежедневието се хранят като нас, седнали до масата.

Отправляме се към изхода. За първи път поглеждаме в краката си, където забелязваме нещо прекрасно. Подовите са покрити с елегантни мозайки в бяло и черно. Мотивите са семпли: ромбове, звезди, квадрати, комбинирани по различен начин... Виждаме и други такива в съседните стаи. Как така са в бяло и черно, а не цветни? Обяснението е просто: това е начин да се пести. Тези мозайки се срещат почти винаги на първите етажи на *insulae*, където живеят, обикновено под наем, заможни семейства. Благосъстоятелни хора, разбира се, но не изключително богати. Така апартаментът придобива аристократичен вид, без да се плащат космически цени.

Цветните мозайки често изобразяват човешки или животински фигури и изискват високо майсторство. За строителя на *insulae* те биха представлявали значителен разход. Мозайките в черно и бяло, напротив, се изпълняват от обикновени декоратори на много по-достъпни цени. Освен това декораторите се ограничават да възпроизвеждат геометрични фигури в различни съчетания. Материалите — варовик (бялото) и базалт (черното) — лесно се намират и са по-евтини от цветното стъкло и полихромните мрамори, използвани за кубчетата на цветните мозайки.

Общо взето, да се избере мозайка в черно и бяло, е все едно ние да си поставим паркет в къщата — той е елегантен, „в тон с модата“ е, без да струва колкото мраморните подове в някоя вила. Но все пак е по-добре да не се прекалява — мозайки има само в господарските

помещения. В сервизните или в тези за прислугата подовете са постлани с плочки от теракота (около две на две стъпки), с тухлички във форма на рибена кост или са покрити със смес от парчета тухли и вар (когато посещавате археологически разкопки, тези разлики ще ви помогнат да различите отделните помещения на къщата).

---

[1] Центурион — римски военен, командващ една центурия от пехотинци (около 100 души). — Б.пр. ↑

9,00 Ч. НЕЧОВЕШКОТО ЛИЦЕ НА *INSULAE*

Отново се намираме на площадката и започваме да се качваме по стълбите. Като си помислим, има нещо нередно в това, което видяхме току-що. Учудва ни, че богат човек предпочита да живее на първия етаж в сградата, а не на високите етажи, където е по-спокойно, има по-малко шум и преди всичко се разкрива невероятна гледка към покривите на Рим.

И все пак така е навсякъде в Империята — този, който живее на най-високия етаж, е беден, докато човекът, който заема партера, е заможен. Точно обратното на днес. Защо?

Причините са прости. Преди всичко съществува едно очевидно затруднение — няма асансьори, следователно колкото по-нависоко живее някой, толкова повече стълби изкачва... Не е за пренебрегване и проблемът със сигурността. Строителството е в ръцете на спекуланти без много скрупули — колкото по-нагоре се изкачва човек, толкова по-нестабилна става градежът и по-голям рискът от срутване (да не говорим за течението и дъжда, който прониква в къщата). И най-последно заради разпространената употреба на мангали и газени лампи пожарите са много чести. Този, който живее на ниските етажи, може да се спаси по-лесно, като избяга, този на високите — не. Наемателят, обитаващ покрива заедно с гълъбите, по всяка вероятност последен ще забележи пламъците и ще умре по ужасен начин. Ювенал пише така: „Вече гори третият етаж, а ти още не знаеш нищо. От партера нагоре цари безредие, но ще изгори последен нещастникът, когото само керемидите защитават от дъжда, който живее там, където влюбените гълъби идват да снасят яйцата си“.

Общо взето, това „вертикално“ разделение на жилищните сгради продължава да съществува до деветнайсети век. На „благороднически“ етаж живее аристократът и заможният. Но полека-лека, колкото се отива по-нагоре, апартаментите са заемат от семейства

с все по-малки доходи. Днешното социално разделение по „квартали“ тогава е било по „етажи“.

Продължаваме да се изкачваме в сградата стъпало по стъпало. Изведнъж, няколко метра над нас, онова, което ни приличаше на обикновено високо говорене, преминава в свада. Виковете привличат вниманието на другите наематели и те надничат по стълбите. В средата на площадката стои набита жена с гарваново черни коси, отчасти разпилени по раменете ѝ. Тя препречва пътя на трима мъже. Тъмните ѝ очи пламтят от гняв. С едната си ръка притиска дете на няколко месеца, а с другата разсича въздуха с решителни жестове, съпровождащи силния ѝ глас. При всяко движение едрите ѝ гърди се поклащат неприлично под туниката. Видно е, че е жена от простолудията, свикнала да действа грубо и открито.

Зад открянатата порта на апартамента в полусянката се виждат само многото изплашени очи на другите деца. Тримата мъже стоят неподвижни, без да говорят. Първият „рунд“ без съмнение е спечелен от нея. Ясно е, че двама са обикновени портиери, които изпълняват ролята на телохранители. Третият, този в центъра, трябва да е причината за всичко. Той е висок, слаб, с орлов нос, с хлътнали бузи, завит с тъмноресено наметало, което обгръща раменете му два пъти. Това, което смущава в него, е безчувственият му, леден поглед. Поглед на хищник, на човек, който търси някаква плячка. Тъй или иначе, накрая той ще излезе победител. Причината за този бурен скандал е нещо много „актуално“ — повишаването на наема...

Една къща в Рим струва четири пъти повече, отколкото в останалите части на Италия, както подчертава професор Ромоло Аугусто Стаколи. Ще имаме възможност да се върнем към тази „модерност“ в проблемите на древния град.

Бие на очи, че положението на този, който няма много средства, е драматично. Начините на действие са безкомпромисни. За да принудят наемателя да си плати, може дори да му зазидат входната врата или да махнат дървената стълба, по която стига до жилището, като така го отстранят от къщата, докато не се появят сестерциите... Очевидно това са крайни случаи, но свидетелстват, че собствениците не си играят, когато става въпрос за пари.

По точни данни, когато се преразглеждат договорите за наемите, улиците на Рим се изпълват с изгонени от къщите си семейства, които

си търсят нов дом. Истинско социално „бедствие“, с което нито един император не е могъл да се справи.

Защо в Рим къщите струват толкова много?

ВЕРИГАТА НА ПРЕНАЕМАНЕТО

В Рим всяка *insula* има собственик. Но него трудно ще го видите да идва да събира парите — „мръсната“ работа я извършва друг човек. Той е професионален администратор. Между двамата е сключен договор — собственикът дава под наем всички високи етажи на администратора за пет години и в замяна иска „само“ арендата на апартамента на партера, който често има вид и цена на истински патрициански *domus*. От своя страна администраторът трябва да се грижи за вида на сградата, да се занимава с поддръжката ѝ, да намира наематели за апартаментите, да разрешава споровете и най-накрая да събира вноските за наема.

Разбира се, неговата работа не е приятна, но печалбите му са значителни. Ако собственикът му даде под наем цяла *insula* за 30 000 сестерции, той посредством пренаемането взема поне 40 000... Това обяснява защо в Рим всеки апартамент е толкова скъп. Но обяснява също така защо се правят толкова големи *insulae* — колкото по-високи са те, толкова повече апартаменти имат и следователно се печели повече.

Според Жером Каркопино по времето на Юлий Цезар, около 170 години преди годините, които описваме, обикновен дом струвал 2000 сестерции, сума, с която бихте могли да си купите в епохата на Траян цяло имение във Фрозиноне.

Лесно е следователно да си представим печалбите: например Цицерон ежегодно получавал огромната сума от 80 000 сестерции единствено от наемите на апартаментите в *insulae*.

Всичко това обаче предизвиква нещо чудовищно в Рим. Трудността да плащат наема на къщата, както коментира професор Карло Паволини, принуждава много хора на свой ред да преотдават под наем стаите от апартаментите си, които не са им необходими... Така се стига до верига от пренаемани помещения, които се умножават на всеки етаж.

В случая с нашата *insula* всичко това е много ясно. Една и съща стая бива преотдавана под наем на цели семейства или отделни хора,

като се разделя на по-малки помещения с обикновени преградни стени. Така се създава следният перверзен механизъм: колкото по-нагоре се върви, толкова е по-голяма бедността, толкова повече помещения са пренаемани, толкова по-гъсто населени са жилищата, толкова по-чести са теснотията, мръсотията, дървениците... Най-накрая, на върха, съжителството се превръща в борба за оцеляване.

За поддържане на реда има цял отряд надзиратели, състоящ се от роби и портиери, ръководени от роб началник. Именно някои от тях срещаме по стълбите. Те се втурват към площадката, където тече свадата, която вече оставихме зад гърба си няколко етажа по-долу — всъщност виковете на жената са се смесили с тези на други наематели. Протестът заради увеличението на наема всеки момент ще прерасне в сбиване...

ТРЕТИЯТ СВЯТ НА ВИСОКИТЕ ЕТАЖИ

Продължаваме нагоре. Стъпалата са от неизпечени тухли, поставени в редица като книги. Струва ти се, че вървиш по рафтовете на библиотека. Колкото повече се изкачва човек, толкова те стават по-високи, мръсни и нащърбени. Тук ремонт не е правен кой знае от кога. Стените са все по-зацапани, покрити с петна и драсканици. Дори въздухът, който дишаме, е променен — носи се миризма на застояло, на изгорели дърва, на храна, готвена часове преди това, всичко това смесено с остра смрад на мръсотия. Сякаш сме влезли в някакъв кръг на ада.

Поради липса на място хора живеят дори на площадката на стълбището. Цялото пространство е задръстено с дрехи, окачени на въжета и греди. Има малки изгасени мангали, счупени стомни, парцали, смачкани обелки от плодове, покрити с мухи. Тези площадки приличат на някакъв базар на живота — в полумрака лампа осветява силуета на седнало мълчаливо на земята голо дете, което те гледа с черните си като въглен очи, или лицето на старец, който спи, увит в мръсна завивка. На няколко педи едно от друго се срещат началото на едно съществуване и край на друго, обединени от една и съща воняща мизерия.

На всяка крачка чуваме различни гласове. Вратите са изработени от толкова лошокачествено дърво, че „филтрират“ голяма част от живота, който тече във вътрешността на жилището. Така в разстояние

на няколко метра се редуват смехът на мъж с непрекъснатия плач на дете, разгорещеният спор на две жени с интимността на секса — ритмичното пъшкане, което чуваме отвъд една врата, е недвусмислено. Може би са съпруг и съпруга? Мъж със своята робиня? Това, което поразява на тези етажи, е тоталната липса на неприкосновено лично пространство...

Открехваме притворена врата. Нейното скрибуцане представлява истинска пееща „завеса“, която постепенно ни разкрива голо и бедно помещение, лишено от каквато и да било украса. Стените му са в един-единствен цвят — охра, има само маса с няколко табуретки наоколо. Нищо общо с апартамента от първия етаж — този прилича повече на вътрешността на колиба. Има и два сандъка и върху тях глинени стомни. Малък скрин служи за шкаф, в който са сложени малко хляб и сирене, увито в парче плат. Оригиналният план на този апартамент е променен напълно от преградни стени и завеси, за да се създадат много малки помещения за преотдаване под наем. Отместваме перде и откриваме стая „за един човек“ с постеля от слама на земята и изгасена лампа. „Гардеробът“ се състои от ръждясали пирони, забити в стената, от които висят сламена шапка, „пончо“ от кожа за предпазване от дъжда и няколко туники. Две стомни и платнена торба с храна висят, закачени на други пирони, явно, за да са далеч от плъховете и насекомите. Бихме могли да ги наречем „кухненски бокс“ в това миниатюрно пространство...

На друго „местенце“ жена е седнала на леглото и кърми бебе. Близо до нея има люлка от преплетени пръчки в окаяно състояние със сламеник от сухи листа.

Тук няма стъкла на прозорците. Само наемателите от първия етаж са в състояние да си ги позволят. На тези етажи се използват прозрачни парчета кожа, платна или дървени капаци. Това означава, че за да имат малко светлина, трябва да отворят прозорците и да понасят студа и вятъра. Най-лоши са дъждовните дни, когато са принудени да затварят всичко и да стоят в полумрак. Тогава се появяват многобройни глинени лампи или лоени свещи. В резултат всички помещения се изпълват бързо с тяхната миризма и с неосезаем дим, пълен със сажди. С течение на годините върху стените и всички повърхности се отлага тънък слой тъмна патина, която никой не си прави труда да почисти и която прави тези жилища още по-нехигиенични.

Кой обитава високите етажи на *insulae*? Основно „мускулите“ на Рим, тоест тези, които допринасят за всекидневното функциониране на града: роби, работници, зидари, заетите в транспорта или в снабдяването на дюкяните и пазарите. Живеят скромно заедно със семействата си. Освен тях има и учители и дребни занаятчии.

Малко по-долу са по-заможните римляни, например служителите в администрацията на Рим или в частните предприятия.

На партера обаче живеят тези, които имат много пари: богаташи, предприемачи, забогатели търговци, строители, членове на общинското управление или хора, които работят в тесен контакт с императорската и сенаторската власт. Това е малката градска аристокрация, която, разбира се, не диктува законите в Империята, но реално управлява по улиците и в сградите на своята столица.

Към този елит от „партера“ трябва да добавим съдържателите на дюкяните, които по практически причини често живеят в малки помещения зад работното си място или в тесни пристройки.

Тази моментна снимка отразява социалната структура на римските *insulae*.

Стигнали сме вече до последната стълба, която води към таваните. Тук всичко е от дърво, което заплашително скърца при всяка стъпка. Веднага се разбира, че това ниво на *insula* не е било предвидено от архитектите. То постепенно е било добавено впоследствие с дълга серия от „подобрения“, чиято цел очевидно е да се увеличи броят на помещенията, за да нараснат и печалбите. Ако използваме модерния израз, ние се качваме на незаконно построен етаж.

Разминаваме се с момче, което трябва да е на около двайсет и пет години. Държи в ръка глинен съд, който носи умело, без да разлее нито капка. Симпатично е, с живи очи и ни се усмихва, когато минава покрай нас — така забелязваме, че му липсват много зъби, вероятно заради лошото хранене. Животът на наемателите от последните етажи на *insulae* не е лек. Налага им се да хитруват и да използват всяка предоставила им се възможност. Даже и най-обикновената. Момчето бързо слиза по няколко стъпала, оглежда се и се шмугва в стаята на временно отсъстващ наемател. Отваря малка капандура и с бързо движение изпразва съда през прозорчето... Това беше нощното му гърне.

С големи крачки се качва обратно и ни намига, когато се разминаваме. Успял е да си спести всичките стълби до входа, където е трябвало да изхвърли гърнето в голямата делва (*dolium*). Ако някой протестира, ще бъде обвинен другият наемател... Последствията могат да бъдат и много тежки. В Рим съществува специален закон, забраняващ да се хвърлят урина и изпражнения от жилищните сгради. И той е много строг. Наказанията зависят от резултата на „бомбардировката“ — дали са изцапани само дрехите, или е причинена физическа щета (дори и косвено)... Така разбираме, че всъщност в императорски Рим опасността да ти се изсипят на главата изпражнения или урина присъства навсякъде и не щади никого...

Ако не съществуват тоалетни на високите етажи, то това се дължи преди всичко на факта, че водата не достига до горе. Тя се изкачва най-много до партера или до първия етаж и често след нейната употреба (градини, вани, приготвяне на храната и т.н.) бива използвана за измиване на тоалетната. Смущаващото за нас е, че вследствие на тази практика кухнята и тоалетната често се намират в едно и също помещение, както са установили археолозите на много места. Колкото и нехигиенично да изглежда, хората са удовлетворявали нуждите си на малко разстояние от мястото, определено за приготвяне на храната. За щастие в римската епоха никой не знае за съществуването на бактериите...

Липсата на вода на високите етажи на *insulae* обяснява и друга характерна черта на тези сгради — мръсотията. Да донесеш вкъщи ценната течност от чешмата в квартала или дори от двора, като я изкачиш нагоре по всичките стълби, е много трудно, така че малцина я „хабят“, за да мият подовете. Вследствие на това последните етажи са покрити с кора от многогодишна, понякога десетилетна мръсотия.

Все пак нерядко водата успява да се качи до някой етаж благодарение усилиято на робите. Четем за това в комедия на Плавт, който ни разказва как собственик контролира дали робите му са изпълнили ежедневната си задача да напълнят с вода осем големи глинени делви. А и законът задължава гражданите да държат резерви в къщите си — след големия пожар в Рим при Нерон всички трябва да имат вода за всеки случай.

Освен това в *insulae* има и „разносвачи“ на вода — *aquarii*. На теория те я доставят навсякъде в сградата, но на практика от това се

възползват само богатите или хората със средно високи доходи. Тези разносвачи стоят на самото дъно на социалната стълбица, те са „последни сред робите“. Всъщност техният труд е много тежък. Заедно с портиерите (*ostiarii*) и метачите (*scoparii*) разносвачите били смятани до такава степен за свързани с функционирането на сградите на императорски Рим, че при смяна на собствеността били продавани заедно с постройката.

Сега отваряме последната врата, тази, която е най-високо в *insula*. Вътре помещението е тъмно и топлината, въпреки че е още сутрин, е задушаваща. Намираме се точно под керемидите на покрива и се налага да вървим наведени. Тук-там малките процепи на лошо свързаните керемиди пропускат косо лъчите на слънцето, които образуват удивителна светлинна „колонада“. Но когато вали, колоните отстъпват мястото си на също толкова струйки вода... Това е наемателят, който живее в най-малък комфорт от цялата *insula*. На земята се забелязват само една-две дрипи, счупена лампа и няколко предмета.

Внезапно в стаята се разнася шум от пляскане на крила. Това е гълъб, който се присъединява към своята любима в гнездо, разположено между пукнатините на керемидите, и двамата започват да гугукат. Гълъбите са вече обичайно явление в императорски Рим. Техните ята прелитат над храмовете и площадите, като предлагат същите представления като в днешно време. Човекът, който живее тук, не ги е изгонил, вероятно защото му правят компания.

Не знаем с какво се занимава наемателят на тази миниатюрна „мансарда“, може би е някакъв работник. Със сигурност е най-беден от всички в сградата, но въпреки това има нещо, което никой друг наемател не притежава — една от най-красивите гледки към Рим. През отвора, където гнездят гълъбите, се разкрива изцяло столицата на Империята. Червените покриви на *insulae*, струйките дим от току-що заработилите терми, статуите от позлатен бронз, които се показват между къщите, храмовете със снежнобелите колони и короната от тъмнозелени гори около града предлагат панорама, за която всяка агенция за имоти би платила огромна сума. Това е град на върха на разцвела си, който пулсира и живее. И точно натам се отправяме сега, към неговите улици и към хората, които ги изпълват.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

След като разгледахме голямата къща от императорската епоха, вече можем да проумеем много неща от живота около нас. Например защо улиците са толкова оживени и къде отиват всички тези хора?

Може би по-лесно ще разберем живота в Рим, ако го сравним с огромен къмпинг. Знае се, че на къмпинг палатката служи само за спане или за преобличане — тя е малка, има място само за постеля (спален чувал и малък дюшек), в ъгъла се поставя раницата или сака с дрехите. Няма баня, нито душ, нито кухня. За да се изкъпеш, трябва да отидеш на общите душиове, за физиологични нужди се използват външните тоалетни, а за хранене или си приготвяш нещо набързо върху барбекюто пред палатката, или търсиш ресторант някъде наоколо. В интерес на истината има палатки, снабдени с душиове, бани и малки кухни, но те са рядкост, големи са и са скъпи. Мнозинството от хората използват палатката само за спане.

Е добре, точно за това им служат на древните римляни жилищата — те са малки, тъмни, без баня и тоалетна, без вода, нито кухня (ако има кухня, тя е толкова елементарна, че е почти като обикновено барбекю). Само малцина богати в *domus*-ите или на партерите в *insulae* разполагат със сервизни помещения, но те не се различават особено от тези в големите палатки по къмпингите.

И така, огромното мнозинство от жителите на Рим е принудено да излиза от дома си, за да се възползва от обществените услуги точно като на къмпинг. За да се изкъпят, римляните отиват в термите, за нуждите си използват тоалетните по улиците, за да се нахранят, сядат в *thermopolium* или в някоя *popina* — и двете съответстват на нашите барчета и заведения за бързо хранене. Няма какво да се чудим, че мнозина търсят и начин да се нахранят гратис, като накарат някой да ги покани.

Ето защо улиците на Рим гъмжат от народ — към хората, които всеки ден отиват на работа, изпълняват поръчки или пазаруват, се прибавят всички онези, които желаят да се възползват от споменатите обществени услуги.

За да разберем по-добре живота в столицата на Империята, бихме могли да дадем и друг пример: Рим всъщност е като една-единствена голяма „къща“. Спалнята ви се намира в *insula*-та на една

улица, тоалетната (обществената) — на друга, душът (термите) дори в съседен квартал, кухнята (*thermopolium*) на съвсем различно място и т.н.

В тази въображаема къща съществува и „хол“. Това е Форумът, макар в действителност хората да си правят срещите из целия град, така че и „холът“ е по малко навсякъде.

Обикновено тези, които нямат какво да правят, трудно остават затворени в малките и тъмни жилища. Те тръгват по улиците и направо ги задръстват — императорски Рим е пълен с безделници.

Следователно може да се заключи, че всички граждани използват Рим точно както ние използваме къщата си. Самият Рим е тяхната къща... Същото се случва във всички големи градски центрове на Империята. Това е начин на живот и на употреба на града, какъвто вече не познаваме.

9,10 Ч. УЛИЦИТЕ НА РИМ

Върнали сме се на улицата сред тълпа, която междувременно се е увеличила значително. Още усещаме миризмите и се вълнуваме от ярките впечатления, които е оставил у нас „изгубеният свят“ по високите етажи на тези огромни сгради. Усещането е, че си се потопил в атмосферата на някакъв античен „Блейд рънър“^[1]... Иначе разнообразието от маршрути в Рим е наистина удивително. Точно като живо същество градът има праволинейна система от няколко „артерии“, всички в посока към Форума, а отстрани се е разпростряла огромна мрежа от „капиляри“.

Всъщност в императорски Рим се движиш също като в нашите исторически центрове с техните многобройни улички и криволичещи алеи. Причината е в желанието да не се отнема от площта, предназначена за строителството.

Името *via* се дава само на по-широките улици (от 4,8 до 6,5 метра), тези, по които две коли могат да се задминат или разминат, без да се докосват. Поразява фактът, че в центъра на Рим има само две такива. Останалата част от столицата на Империята е насечена от тесни улици (*vici*), от още по-тесни улички (*angiportus*) и дори от истински градски „пътечки“ (*semitae*). Древните с ирония казват, че двама души, живеещи от двете страни на улицата, могат да си стиснат ръцете...

Друго, което прави впечатление, са нанагорницата. В град със седем хълма неизбежно съществуват много „черни пътища“, криволичещи като козите пътеки в планината, които римляните наричат *clivi* (*Clivus Suburanus*, *Clivus Capitolinus* и т.н.). Юлий Цезар бил наредил да ги покриват с плочки, но никой никога не го направил. Затова през лятото те са прашни, а през зимата кални. Покрити са и с всякаква мръсотия и доста понамирисват, точно като в страните от Третия свят.

Близостта на сградите по кривите и тесни улици създава опасност от пожари, които много лесно могат да преминат от една постройка в друга.

След опустошителния пожар през 64 г. сл.Хр. Нерон се опитал да изгради отново града по нов градоустройствен план. За да предотврати разпространението на огъня, наредил да се разширят улиците, да се разделят сградите една от друга и да се направят портици, за да се улесни придвижването на спасителните отряди...

Оттогава на много места слънцето, преди това скрито зад сградите, отново започнало да грее. Но положението се подобрило само отчасти. Безскрупулните спекуланти скоро подновили практиката на неразрешеното строителство и след около четирийсет години Рим се върнал към предишния хаос.

Вървим напред сред тълпата. Всеки, който като нас е дошъл в Рим за първи път, остава учуден от контрастите. Столицата на Империята непрекъснато мени облика си. Доказателството за това е пред очите ни. Намираме се на права улица, невероятно „модерна“ с високите си светли постройки, с тротоарите и магазините. Но достатъчно е да свием зад ъгъла, за да се озовем в лабиринт от тъмни сокаци с издигнати безредно *insulae*, които като че ли всеки момент ще рухнат.

Сякаш някой е събрал в един и същи град лъскавите прави булеварди на Ню Йорк и малките криволичещи улички на Изтока с типичните пазари. Усещането е, че само като си обърнеш главата или завиеш зад ъгъла, преминаваш от модерната епоха в Средновековието...

Влизаме в малка уличка. Между сградите са опънати въжета с изпрани дрехи. Те са в различни цветове и приличат на тибетски знамена. В лоджията над пътя се появява жена с набито тяло, която спуска кошница. Долу стои мъж, амбулантен търговец, готов да я напълни с баклата, която носи в торба. По облеклото му разбираме, че е от някое село и е дошъл в града, за да продава отгледания в градините му зеленчук. Ясно е, че двамата се познават отдавна — разговарят, смеят се.

Тази сцена от ежедневието не се е променила с вековете. Всъщност животът в Рим е точно това — мрежа от ежедневни ритуали, която свързва всички негови жители. Продължаваме, като минаваме

покрай амбулантния продавач, който сега говори с друга госпожа, появила се на един прозорец.

Когато разглежда тези квартали, човек има чувството, че е във Венеция, където в края на малка уличка изведнъж изниква тихо площадче. И наистина, след като се разминаваме с едър мъж, който дори не ни е удостоил с поздрав, тесният сокак завършва с малък „оазис“ — площадче, в средата на което има чешма с две дървета край нея, израснали там, за да използват водата, разливаща се от ведрата на върволицата жители на квартала. В единия край на площада се простира красива светла колонада от бял мрамор. Това е храм, чиито врати още са затворени. На стълбите са седнали двама просяци, облечени в мръсни дрипи с неопределен цвят. Спираме за малко, за да се насладим на този неочакван остров на спокойствието, като излагаме лицето си на утринните лъчи на слънцето.

Отстрани на храма започва много тесен и тъмен сокак. Тръгваме по него. Внезапният полумрак ни принуждава да се движим пипнешком. Всъщност тук липсва не само светлина, но и въздух. Мнозина използват тази уличка вместо обществена тоалетна... Запушваме си носа и забързваме към нейния осветен край. Остават няколко метра. Успяхме... Изведнъж се спъваме в нещо. Прилича на сак, пълен с парцали и подаващи се навън бастуни. Какво може да е това? И кой го е хвърлил тук? За да разберем, се навеждаме и закриваме носа си с туниката заради разнасящата се ужасна сладникава миризма.

Очите ни започват да свикват с полумрака и постепенно от тъмнината изниква лице с дървесен цвят, с тъмни орбити около хлътналите очи... Това е труп! Тук е от поне един ден. Кой ли е? Може би някой от многото просяци? Малко вероятно е. Никой от тях не би избрал мръсно място като това, където да прекара нощта. Сега виждаме по-добре и като правим последно усилие, докосваме ръката му — туниката е от добро качество, знак, че е бил заможен, може би не богат, но човек, който е имал средства. Единият му пръст е отрязан — отмъкнали са му златен пръстен. Вероятно всичко е станало през нощта. Струва ни се, че виждаме сцената. Този мъж може би се е връщал вкъщи след гощавка, от любовна среща или е бил пиян. Но не в това е била вината му. Фаталната му грешка е, че се е движел сам. В тъмнината е бил нападат, намушкан с нож и довлечен дотук, където

спокойно и далеч от любопитни погледи неговият убиец го е довършил и е отмъкнал всичко ценно... Ставаме и продължаваме към светлината, където виждаме да преминават минувачи. Бързо излизаме от тъмното — вече можем да дишаме с пълни гърди. Чак сега забелязваме, че се намираме точно по средата на широка улица и сме заобиколени от тълпа хора, които ни повличат като пълноводна река. За няколко секунди тъмнината на сокака, неговата смрад, насилието и смъртта изчезват зад гърба ни. Сега около нас има само живот, цветове, аромати, човешки лица и свеж утринен въздух. За няколко секунди сме преминали от един свят в друг. Такъв е Рим.

---

[1] Букв. бегач по острието на бръснача (англ.) — научнофантастичен филм (1982) на Ридли Скот. — Б. р. ↑

9,20 Ч. МАГАЗИНИ И ДЮКЯНИ

За търговците новият ден е започнал. Някои вече уговарят сделки, други още подреждат продуктите, трети, закъснели заради дошлите късно през нощта доставки, чак сега отварят тежките крила на вратите, които са пазили стоката им.

Системата за охраняване на *tabernae* (така римляните наричат магазините и дюкяните) следва на практика „универсална“ формула в цялата Империя, така както в модерната епоха тази роля играят железните ролетки. Търговците използват тежки дървени врати с тесни и високи крила, поставени едно до друго и вмъкнати в жлебове в мраморния праг (все още забележими на всички археологически обекти начело с Помпей). Едно от тези крила, страничното, служи и за врата и може да се отваря, докато другите са затворени.

Вратите са блокирани от дълги напречни железни греди, които минават през пръстените на крилата и навлизат в стената. Заклучват се с катинар или ключалка, много подобни на нашите — само ключовете от бронз са по-различни и напомнят малки прегънати вилици.

Ако днес в градовете денят започва с металния шум на щорите на магазините и барчетата, в императорски Рим се чува скърцането на катинарите, плъзгането на железните греди и глухият шум от сгромолясването на тежките дървени крила, струпвани в задната част на дюкяните. Тази система още се употребява в някои области на Средиземноморието, например в Тунис (град Сфакс).

Но това не е единствената разлика. Сега се намираме пред магазин, който в момента отваря — крилата се движат, от страничното, което е като „врата“, излиза мъж със заспал вид, с подпухнали очи. Още държи лампата, с която си е светил, за да отключи катинара в тъмнината. Явно е спал в дюкяна. Излиза и момче. Орловият му нос е същият като на мъжа. Ясно е, че е синът му. Мъжът проклина — през нощта някой е издълбал обидни думи на едната страна на вратата... Докато двамата отместват дървените крила, отвътре излиза и дребна

жена със забулена глава. Тя е съпругата. Разглежда написаното, прави гримаса, изразяваща недоволството ѝ, и като се отдалечава, изрича името на предполагаемия автор — клиент, на когото предишния ден са отказали вересия. Жената държи в ръцете си две големи стомни и се насочва към разположена наблизко чешма. Прави обаче само една-две крачки. Някакво тънко гласче я вика. Тя се спира, вдига очи към небето, после се обръща — от портата излиза тригодишно дете с мръсно лице и покрита с лекета туника, което се втурва към нея...

Това, което поразява, е, че вътре в този малък магазин живее и спи цяло семейство. То не е изключение, така е почти навсякъде в Рим и Империята. Кой са тези хора? Понякога са самите собственици на *taberna*-та или управителите. Но как могат да живеят всички заедно в магазинче от 30–40 квадратни метра?

Сега, когато *taberna*-та е отворена, можем да разгледаме вътрешността ѝ. Витрини не съществуват — стъклото, както се каза, е скъпо и тъй или иначе никой през тази епоха не е още в състояние да произведе толкова големи плоскости. Така че фасадата е напълно отворена към улицата, както днес са рибарските магазини и тези за плодове и зеленчуци. Стоката е изложена върху голям плот, който всъщност определя къде е входът. Горе, окачени на напречна гредка, по цялата ширина на входа висят различни местни „специалитети“, поставени в торбички и запечатани стомни с червени надписи.

Баща и син започват да изнасят кошове, пълни с фурми, орехи, сливи, сушени смокини. В този магазин се продават различни хранителни продукти, които се запазват добре и са хубави през цялата година.

Посред кошниците, далеч от блъсканицата и възможните кражби рекламират сами себе си няколко малки удължени амфори, в които е прочутият *garum* — сос от риба. Римляните много го харесват. Точно тези амфори съдържат нискокачествен *garum*, но начинът, по който са поставени, и прекаленото внимание към тях показват, че се чака клиент, който трябва да бъде „одран“...

Един поглед във вътрешността на магазина ни показва, че зад вградения плот, в дъното, между чувалите, амфорите и продуктите има стълба, която води към полуетаж. Там живее цялото семейство. Това е стаичка с малка квадратура точно над главата на клиентите.

Единственият източник на светлина е квадратно прозорче над портата на магазина.

На този етаж виждаме същия хаос, теснотия и бедност като на средно високите етажи на *insulae*: едно легло за двойката, друго по-малко за двете деца, дрехи, закачени на пирони, мангал за готвене и топлене, малка кутийка, в която по всяка вероятност са гримове на жената. Но има и друга, която се показва под леглото и която съдържа нещо по-важно — прихода на магазина. Ключът е закачен на верижка и виси между гърдите на жената, която сега е на чешмата. Както в почти всички човешки общества (от полуномадските племена химба в Африка до келтите, викингите и т.н.), въпреки че мъжът командва, жената е тази, която държи ключовете на семейното богатство...

Това, което видяхме тук, се повтаря във всички дюкяни, във всички магазини, във всички складове на Рим — в тези полуетажи (или в задната част на помещението) живеят според случая занаятчии, магазинери, пазачи, прислужници и също... проститутки. Така е в „барчетата“. Договарянето с клиентите става на „партера“, „консумацията“ — горе, на полуетажа.

Сега магазинерът пресича улицата. В ръката си държи чиния — това е закуската му: хляб, сухи смокини и сирене, които жадно поглъща. Явно има да свърши нещо важно още преди да е закусил. Когато стига до ъгъла, повдига глава към ниша в стената, в която има огромен човешки фалос от гипс, боядисан в яркочервено. Докосва го с ръка, като промърморва нещо. Всеки негов ден започва така, с този ритуал против уроки.

Всъщност за римляните пенисът в ерекция е символ на благополучие. Има го навсякъде в Рим, издялан върху огромните плочи, които покриват пътищата, на стените по големите улици или над входовете на магазините. Правят и по няколко от бронз и ги закачат с верижки на входовете на къщите и дюкяните, дори добавят към връзката камбанка. Римляните ги наричат *tintinnabula* (тоест „звънчета“ или „дрънкалки“), защото е добре всеки път, когато минаваш покрай тях, да ги докосваш, та да зазвънят.

Мнозина носят на врата си малък бронзов пенис вместо пандантив (понякога заедно с него има и свита в юмрук ръка с палец, пхнат между показалеца и средния пръст — така символизира сексуален акт).

Може да ви учудва, но този обичай с фалоса, който носи щастие, е достигнал до нас, макар и „маскиран“ — в определен период от историята еректираният мъжки полов орган се е превърнал в прочутото рогче от червен корал или слонова кост, което много хора си носят в джобовете, в чантите, на гривните или окачено на врата. Да не говорим за онези обемисти рогове, които виждаме понякога да висят в тировете по магистралите. Истинска „археологическа находка“ в областта на суеверията...

От съседния дюкян се дочува равномерно чукане. Надникваме и откриваме, че съседът на магазинера, когото току-що видяхме, е занаятчия и обработва мед. Той е много слаб, с черна брада и маслинов цвят на кожата, без съмнение от Близкия изток. Седнал е с кръстосани крака и удря с чукчето по дъното на котел. Работи прецизно и с учудваща бързина — за част от секундата, която разделя един удар от следващия, завърта мъничко предмета, за да чукне на ново място. Човек остава като омагьосан, докато гледа как котлето сякаш се върти само и виси между ръцете на казанджията.

Човекът вдига поглед за миг, усмихва ни се и продължава своята работа. Разбира се, това чукане трябва да е истинско проклятие за съседите му... Известно ни е от древните, че казанджиите са били „цветова характеристика“ (и „шумова“), типична за улиците на Рим.

Кой знае, може би предметът, който моделира в момента, с неговите елегантни декорации ще бъде открит от археолозите след осемнайсет века и ще стане част от колекция... Той може и да е обикновен, от тези, които посетителите на музеите гледат разсеяно. Но когато наблюдаваме как се ражда и се възхищаваме от умението на този занаятчия, ни се струва малък шедьовър. Склонни сме да забравяме това „човешко“ измерение, но то принадлежи на всеки предмет, изложен в нашите музеи, дори и в най-обикновените и бедните. Ако помисли как са създадени или си представи с какъв труд са произведени, човекът, който ги гледа през стъклото на витрината, би проявил много по-голям интерес.

Зад гърба на занаятчията, между редицата тенджери, стомни, преси от мед за сладки се показва обичайната стълба, която води до полуетажа.

Поразява ни обаче един детайл: първите четири-пет стъпала са каменни, а останалите са дървени. Това е начин да се пести, а би могло

и да е предпазна мярка против пожар — камъкът би попречил на пламъците от запалена лампа да се разпространят към горните етажи. Или пък, както забелязва някой, е предвидливост, измислена от собствениците на дюкяните, за да могат да „отрязват“ стълбите на наемателите, които са се забавили с плащането, както видяхме вече при *insulae*.

Ако това е така, тогава и животът на тези занаятчии и търговци трябва да е твърде несигурен и нестабилен. Съществуването на цялото семейство зависи от равновесието между малката печалба от търговията и невъзможността да се плати наема... Несигурността е един от най-типичните белези на улиците на Рим.

Сега вече не се намираме по средата на пътя, а под дълга колонада. Тя много напомня на онези центрове на нашите големи градове от Севера, които често имат римски произход. Под арките ѝ е разположена дълга редица от *tabernae*. Общото впечатление е учудващо. На всеки пет метра изложените стоки се променят, а също и цветовете на *tabernae*. От окачените предмети, които служат за рамка на фасадата, и от тези, повесени на въженца напречно на колонадата, се разбира каква дейност се упражнява — различните амфори и кошници са истински търговски символи.

Сякаш разгръщаме малък списък на занаятите в Рим. Най-напред виждаме продавач на вълчи боб (*lupinarius*), после майстор на предмети от бронз със своята лаборатория (*aerarius*), сладкар (*dulciarius*), търговец на платове, който произвежда и туники (*vestiarius*), следва входът на малко помещение вътре в сградата, посветено на култа към Изида, после идва ред на цветаря, изработващ погребални венци (*coronarius*), на производителя на огледала (*specularius*), ето го и продавача на плодове (*pomarius*), майстора на дамски обувки (*baxearius*), търговеца на перли (*margaritarius*), като до него е работилницата на брат му, специализиран в обработката на бивни от слонова кост, идващи от далечна Африка (*eborarius*). Последно е неизбежното „барче“ (*porina*), където мнозина ядат скромната си закуска.

Поразява непрекъснатото движение. Както пчелите в ливадата летят безспир от цвят на цвят, така и под колонадата вървят напред-назад клиенти, които влизат и излизат от дюкяните. Такава е типичната хореография на всяка римска сутрин.

Истинско бедствие („актуално“ и днес) за столицата на Империята е заемането на площите извън колонадите от сергии и стоки от всякакъв тип. Често става въпрос за самата *taberna*, която се е „разпростряла“ върху тротоара. Това предизвиква протестите на минувачите, дори на императорите като Домициан, които виждали, че Рим вече се превръща в един-единствен грамаден магазин... Всъщност Домициан се постарал да освободи със закон улиците от това настъпление на „бръснари, кръчмари, готвачи и месари...“. Резултатите обаче били незначителни.

В Рим няма „квартали на отделните професии“ с изключение на общите складове близо до Тибър и на Авентина. Съществуват обаче „специализирани улици“, като тази на книжарите в зоната на Аргилет близо до Субура. Ето и улицата на продавачите на парфюми (*vicus unguentarius*) или тази, на която можеш да си купиш или да си поправиш обувките (*vicus sandaliarius*). Съществува и улица на „банкерите“ и на сарафите (*vicus* и *clivus argentarius*).

Обикновено обаче магазините и дейностите са смесени и разпръснати из цялата столица. Напълно модерна черта.

Има и друг един факт, който прави впечатление. Понякога редицата *tabernae* заема цялата дължина на сградата. Става въпрос за бивши стаи на партера на *insula* или *domus*, където обикновено живее богато семейство. Собственикът ги е отделил от останалата част на къщата с преградна стена. След това ги е отворил към улицата, за да ги даде под наем на търговци и да изкара по този начин от тях хубави пари. Няма защо да се чудим, думата „печалба“ е много разпространена в римския свят. Никой не се срамува от нея, дори е съвсем естествено собствеността да носи доходи.

Понякога пък, както показват разкопките в Остия, целият партер на някоя *insula* е „пожертван“, като са направени от външната страна магазини, а вътрешността е дадена за различни важни дейности (пералня, работилница, място за почитане на някакъв култ...). По този начин собственикът е видоизменил (и увеличил) източниците си на печалба — не само апартаментите от горните етажи, но и дюкяните на улицата и вътрешните работилници...

Колко време се трудят тези магазинери и занаятчии? Повече или по-малко от нас? Изненадата е, че работят по-малко, отколкото днес. Засичайки данните от античните текстове, Жером Каркопино е

изчислил, че един работен ден е траел около шест часа. На практика от разсъмване до обяд. През останалата част на деня се почива, ходи се в термите или се върши нещо друго... Естествено, има много изключения: бръснарите и антикварите например „закъсняват“ много, защото голяма част от техните клиенти идват чак след часовете за работа.

9,40 Ч. СРЕЩА С БОЖЕСТВО

Докато сме погълнати от тези мисли, някакъв странен аромат привлича вниманието ни, много лек, но все пак натрапчив, нито лош, нито хубав. Той ни е много познат — това е миризмата на тамян. Така забелязваме, че сме се спрели на площадче — по средата му има мраморен олтар, а веднага зад него малък храм със стълби отпред. Издига се от едната страна на пътя точно като онези енорияшески църквици покрай някоя оживена централна улица. На стълбите няма просяци, готови да те дърпат за дрехите. Веднага разбираме причината — всичко вече е свършило. Върху олтара (изящно украсен мраморен блок, от който висят гирлянди) се забелязват следите от ритуал: капки кръв, мангал с главни, които тлеят, и овъглените остатъци от даровете, разбира се, храна.

Служителите почистват стълбите. Ще приберат и мангала и ще приведат в ред олтара. Приближаваме се до храма и се изкачваме по стълбите. Формата му е класическа, с покрив и колонада, която опасва *целата* — свещеното помещение със статуята на божеството, често златна или от слонова кост, или от ценен мрамор. Вътре могат да влизат само жреците. Вярващите стоят отвън и обществените ритуали се извършват при олтара, който също е отвън.

Сега се намираме между колоните, които са фасадата на храма. Те са от розов египетски гранит. По някаква странна причина, където има гранит, изпитваме усещане за свежест, но може би това се дължи само на утринната сянка. При почистването на стълбите, колонадата и целата служителите са оставили открехната голямата бронзова порта. Това е прекрасна възможност да надникнем вътре. Приближаваме се. Миризмата на тамян става все по-силна, сякаш някакво невидимо було на сакралност излиза от притворената врата. Поглеждаме между двете крила на портата. Очите ни трудно свикват със сумрака. По стените забелязваме закачени лампи, навсякъде наоколо има и свещници (никакви факли, каквито се виждат по филмите). Лека-полека, заедно с

привикването на очите ни към тъмнината, в дъното на целата се очертава фигура. Трябва да е божеството. На слабата светлина с мускулестото си тяло прилича на Херкулес. Направено е от позлатен бронз. Забелязваме обаче нещо странно — статуята има две лица, едно отпред, друго зад главата. Става въпрос за Янус, двуликия бог. Той е божеството, което стои начело на всякакъв вид промени и „преходи“ и общо взето, е „в началото и края на всичко“.

Този бог е оставил следа и в нашето модерно всекидневие. Въпреки че малцина си дават сметка, ние всички непрекъснато повтаряме името му през един период от годината...

Защото от *Ianus* идва „януари“... Да, януари, месецът с една година пред себе си и една зад гърба си. Ето защо е бил посветен на бог с две лица, Янус.

По този повод е любопитно да се отбележи, че имената на всички месеци, които използваме днес, са „римски“. Ето тяхното значение.

Януари (на латински *Ianuarius*) е месецът на *Ianus*.

Февруари (*Februarius*) е месецът на очищението (на латински *februare*).

Март (*Martius*) е месецът, посветен на бог Марс.

Април (*Aprilis*) е месецът в чест на Афродита (от *Apru*, етруското име на тази богиня).

Май (*Maius*) е месецът на богинята Мая, майка на Меркурий, от която зависи растежът на живите форми, включително на растенията в градините и полята.

Юни (*Iunius*) е посветен на Юнона.

Юли (*Iulius*) е кръстен на Юлий Цезар.

Август (*Augustus*) прославя Август, първия римски император.

Септември, октомври, ноември, декември (на латински *September, October, November, December*, останали непроменени на английски език) очевидно са свързани с числата, а не с божества. Имало е период до началото на 153 г. пр.Хр., в който годината започвала с март, а не с януари — следователно тези месеци били съответно седмият, осмият, деветият и десетият на годината и били наречени със своя пореден номер. Традиция, запазена и до днес.

Последен любопитен факт, свързан с римския календар, са празничните дни. По време на Републиката в една година има цели 235 „благоприятни дни“, отговарящи на нашите делнични дни, в които

цялата администрация функционира, и 109 „неблагоприятни дни“, в които всичко спира и които съответстват на нашите празнични дни. През II век сл.Хр., епохата, в която е денят, описван от нас, последните са се увеличили дотолкова, че горе-долу на всеки два дни един е „празничен“! Очевидно през този период под „празничен“ не се разбира вече почивен, а най-вече „свещен“, в който обаче дейностите все пак не се прекъсват.

Може би празниците, които ни правят най-голямо впечатление, са *Saturnalia*. Те са през втората половина на декември и с тях се отбелязва приключването на периода на сеитбата. По този повод не само се дава ход на безгрижно празнуване, но и за няколко дни ролите вкъщи се разменят — господарите сервират на робите на масата, а те се наслаждават на малко свобода. Доколко това действително е ставало и е означавало „истинска“ свобода за действията на робите, не знаем...

Мислите ни внезапно са прекъснати от строгото мъмрене на човека, който „отговаря“ за култа на Янус и който грубо ни изгонва от храма. Всъщност ние не сме влезли в целата, следователно не сме осквернили сакралното пространство. Въпреки това той ще трябва да изпълни ритуал за пречистване.

Затръшва вратата и до нас достига силен „полъх“ на тамян. Защо и римляните употребяват тамян в църквата като нас? И защо се е използвал в продължение на векове до наши дни и не само в Европа? Причината е любопитна и малко известна.

Изглежда, че тамянът има известен „противозаразен“ ефект — предпазва от микробите. Поради това от векове се е използвал, за да „дезинфекцира“ храмовете. Навън, непосредствено след сакралното пространство, достъпно само за жреците, се трупат тълпи вярващи, много от които болни, дошли при божеството, за да си измолят здраве. Затова храмовете често са мръсни, пълни с бактерии и въздухът е „нездрословен“. Използването на тамяна е равносилно на пречистване чрез „опушване“.

РЕЛИГИЯ И „СУЕВЕРИЕ“

Отдалечаваме се от храма. Доколко религията присъства в ежедневиия живот на жителите на Рим?

Според тях боговете са навсякъде, макар и невидими, и непрекъснато се намесват в живота им, като им изпращат сигнали, като

им помагат или ги „порицават“. В нашето пътешествие в древния град това измерение ни убягва, защото сме „слепи“ за много послания, които за римлянина са ясни.

Например бухалът предупреждава за надвисвала опасност. Той е изпратен от боговете, за да ни накара да бъдем нащрек или за да ни попречи да довършим това, което правим. Аналогично орелът предупреждава за идването на буря.

Да видиш пчела, за нас е нещо нормално. За римлянина обаче е добър знак, защото пчелите са смятани за вестителки на боговете и следователно носят късмет. Важен е и летежът на птиците — те носят добро или зло според това, накъде са се насочили. Ако се отправят на изток, където се ражда слънцето, поличбата е добра, докато, ако летят на запад, където слънцето умира, предзнаменованието е много лошо. Това е добре известно на римските пълководци, които преди битките след свещенодействията много внимават какво лети над главите им.

Важен жрец гадател е този, който изследва вътрешностите на жертвеното животно (*haruspex*). Дълго време учители в тази практика били етруските жреци. Черният дроб се смятал за особено добър „барометър“ на съдбата. Приемало се, че боговете изразяват своето мнение чрез вида му. Жрецът изследва формата му, цвета и евентуалните израстъци, които за него са истинска „география“ на бъдещето. После съобщава решението си.

Може да изглежда архаично, но някои народи го практикуват и сега, в модерната епоха. В Лаос, в Далечния изток, за да се разбере дали оризовата реколта ще е добра или лоша, гражданите принасят в жертва младо прасе и изследват черния му дроб с вниманието на римски *haruspex*...

В какво вярват римляните? Божествата са много, прекалено много, за да бъдат помнени всички. Да кажем, че се разделят на две големи групи. Тези, които се занимават с малките ежедневни неща в дома, като ларите (атавистичните духове на семейството) и пенатите, които отговарят за домашните провизии. За тях в дома има малки „храмове“ — ниши, и се извършва ежедневен ритуал, както видяхме в *domus* на богатия римлянин.

Към втората група принадлежат всички големи имена на римския пантеон. Те са „официалните“ божества, така да се каже, като много от тях представляват римски еквивалент на гръцките.

Разбира се, най-важен е Юпитер. Той е бог на небето, мълниите и гръмотевиците, покровител на римския народ, на когото е дал правото да владее света. Покровителката на раждането Юнона, божество, обичано най-много от жените, е негова съпруга. Следва Минерва, богиня на изкуствата, на войната и мъдростта. Тези три главни римски божества образуват така наречената Капитолийска триада, почитана във всички градове с един-единствен храм (с три цели), разположен в центъра на форума. Капитолийският хълм в Рим е негов прототип.

После идват всички останали божества: Марс (бог на войната), Венера (богиня на любовта, секса и красотата), Диана (богиня на лова и луната), Бакхус (бог на виното), Меркурий, Вулкан и т.н.

„ЧУЖДЕСТРАННИТЕ“ КУЛТОВЕ

Мислите ни са прекъснати от религиозна песен в съпровод на музикални инструменти. Това е напев, типичен за традиционните процесии. Обръщаме се. Малко по-нататък виждаме неголямо религиозно шествие да си пробива път сред тълпата. Жените имат дълги прави коси, а мъжете са с бръснати глави, като някои носят лента на челото. Хората им правят път с необичаен респект, никой не ги блъска. Все едно, че виждаме да минава група будистки монаси на пазар в Далечния изток.

Облеклото им също е необичайно. Носят дълги бели дрехи, съвсем леки, завързани на възел на нивото на гърдите. Главният жрец в центъра на процесията носи в ръце тумбеста амфора, със сигурност свързана с култа. Правят впечатление две жени, които съответно откриват и затварят шествието — тази, която е накрая, държи бронзов инструмент с формата на примка с метални мандали. Като ги разклати, те издават звук, подобен на дрънченето на торбичка с монети. В Египет, където го използват от векове, инструментът има име, което добре възпроизвежда звука му — *she shesh*.

Тази „жива вкаменелост“ на свещените ритуали се използва и сега, в модерната епоха, по време на религиозни процесии в Етиопия.

Жената, която стои начело на процесията обаче, носи „жив“ инструмент. Пристъпва с протегната длан, сякаш иска да се здрависа с околните. Но никой не смее да я докосне — около ръката ѝ има увита змия, кобра, която заплашително насочва извитото си тяло към хората.

Това сигурно е част от ритуала, но е и много удобен начин за отваряне на път в тълпата. Виждаме как някои забелязват едва в последния момент змията и отскачат назад с широко отворени очи...

Към каква религия принадлежи тази процесия? Към култа на египетската богиня Изиди. В Рим има някои божества, „внесени“ от завоюваните територии, като Изиди и Серапис с техните храмове, жреци и служители...

Изиди не е единственото божество „чужденец“. Първа е дошла в Рим от днешна Турция Кибела (или *Magna Mater*).

В чест на Кибела се извършва един жесток ритуал с жертвоприношение на бик — посвещаваният застава в яма, изкопана в земята и покрита с дървена табла с дупка. Отгоре се заколва бикът. Кръвта се стича обилно върху вярващия точно както водата при кръщаването на християните.

Този обичай, разбран в древността като възможност да се придобие силата на бика, в Рим, който посещаваме, има вече само пречистваща цел и трябва да бъде повтарян периодически...

Друго велико „внесено“ божество е Митра. Дошло е от Персия и е стигнало в Рим благодарение на легионерите, които са се сражавали в най-източните територии. И в тази религия бикове имат голямо значение — богът Митра почти винаги е изобразяван, докато убива бик, чиято кръв ще даде живителен сок на света. Култът към Митра до такава степен ще се разпространи в римското общество, че ще стане главен „конкурент“ на християнството.

Учудващо е, че бог Митра и Христос имат някои общи черти. И двамата проповядват братство между всички, и двамата са родени в пещера точно между 24 и 25 декември!

Още по-смущаващо е да се открие, че точно в този период на годината са родени и Хор, богът сокол на египтяните, Дионис на гърците и Буда (*Siddharta*).

Защо е това струпване на рождени дати на толкова важни божествени фигури в един и същи период?

Причината е астрономическа — 21 декември е денят на зимното слънцестоене, тоест най-краткият ден на годината, този, през който тъмнината трае най-дълго. След това дните започват да стават все по-светли.

Съвпадането на раждането на някое божество със завръщането на светлината е имало голямо символично значение за много религии и много цивилизации. Не случайно 25 декември за римляните е *dies Solis*, денят на раждането на Слънцето...

В Рим на Траян се срещат и християни. Тяхното общество е още малко в сравнение с това на следващите поколения и се е установило най-вече в народните и крайните квартали на града.

По времето на Траян християнската религия, въпреки че вече се разпространявала, била малцинствена и жестоките преследвания, предприемани от Нерон петдесет години преди това, още се помнели. Докато еврейското общество било в по-голям разцвет. Вече има няколко синагоги, като тази в Остия. Присъствието на евреи има и историческа основа. След разрушаването на Йерусалим от Тит през 70 г. сл.Хр. еврейската диаспора се стича към Рим. Така се увеличава общността, чиято поява датира от II–I век пр.Хр.

Християни, евреи, обожатели на Митра, Изида, Кибела, почитатели на Юпитер, Юнона и Минерва... Всичко това показва, че в този Рим, който ние посещаваме, както и в останалата част на Империята, съществува свобода на култа — никой не е дискриминиран заради своята религия или заради своята вяра.

Разбира се, невинаги е било така в историята на Вечния град. Нито ще бъде така в бъдеще — с Константин християнската религия ще получи превъзходство над всички останали. Ще има чести епизоди на непоносимост, които ще доведат до маргинализиране на другите религиозни вярвания.

Изобщо в Рим, който посещаваме, съществува религиозно равновесие. Защо?

Преди всичко, защото свободата на култа е важна стратегия за осигуряване на стабилност в Империята. Като се дава свобода на култа, се избягват опасни напрежения и бунтове. Така че всеки може да вярва в това, което иска, но при едно условие — да извършва жертвоприношения и за императора. Тоест всички трябва редовно да изпълняват ритуалите в чест на императора, като така признават абсолютната му власт. Преследванията на християните произтичат от отказа им да приемат, че императорът е бог (и да практикуват императорския култ).

Това е нещо, което засяга също и преди всичко подчинените народи, то е един вид клетва за вяност към Рим. В тази връзка трябва да се припомни, че съществува и отделен култ към императора или почитане на погребаните и обожествени императори начело с Август (а преди него и Цезар) с многобройни храмове и жреци.

Има и друго, „по-теоретично“ обяснение за голямата религиозна търпимост в Рим — прагматичните римляни не искат да настройват срещу себе си божествата, като им отказват гостоприемство...

Накрая остава един последен въпрос относно религията на римляните.

Как така „чуждестранните“ култове имат такъв успех сред тях и се разпространяват в толкова слоеве на населението? Обяснението е наистина любопитно и напомня някои явления, типични за модерната епоха.

Много от чуждестранните религии обещаващ щастливо бъдеще. А потребност от надежда за по-добри бъднини инстинктивно изпитвали мнозина. Особено в най-мрачните моменти от историята на Рим, като в края на Републиката, когато новите култове намирали благоприятни условия за разпространение.

Освен това, веднъж преминали през почти „тайната“ инициация, новите посветени се срещат с твърде различни жреци от тези, с които са свикнали. Тези жреци посвещаващ цялото си съществуване на божеството и имат тесен контакт с вярващите, изслушват ги и ги направляват. Тоест точно обратното на официалната римска религия, прекалено сурова, студена и откъсната от духовните нужди на отделните хора, а и ръководена от жреци, които напомнят повече функционери, отколкото лица, отдадени на вярата.

Най-накрая, отварянето на някои от тези религии към жените е друг коз за техния успех. Официалната римска религия с малки изключения е преди всичко мъжко занимание и се стреми да изключи нежния пол.

Следователно новите култове откриват цял слой от населението, над който да упражняват влияние, но още по-важен факт е, че влизат в семейството, където намират нови слушатели и поддръжници благодарение на възпитателната роля, изпълнявана от жените.

9,50 Ч.

ЗАЩО РИМЛЯНИТЕ ИМАТ ТОЛКОВА ДЪЛГИ ИМЕНА?

Докато мислим за всичко това, мъжът срещу нас се обръща разсеяно и си издухва носа с пръстите на ръката. Точно както правят някои футболисти по време на мач. За да си почисти пръстите, той просто ги размахва във въздуха и после продължава по пътя си все едно, че нищо не се е случило. По онова време носни кърпи не съществуват.

Пред нас сред тълпата виждаме мъж на кон, който бавно се придвижва. В ръката си стиска копие. Облечен е в къса туника, много светла, и с пурпурна пелерина, закопчана с красива игла от блестящ бронз. Със сигурност е войник, това се разбира и от късите му коси, подстригани по войнишки, както и от погледа му, изпълнен със самоувереност.

Това е *eques speculator*. До около дваайсет години преди това, по времето на Домициан, тези войници са образували специален отряд с функция на конна гвардия. Ако предпочитате, те са били „гвардейците“ на разположение на императора. Сега, след като са се сменили лостовете на командването, са включени в преторианските кохорти на Траян. Следователно с пълно право можем да наречем войника преторианец.

Когато се приближава до нас, успяваме да го разгледаме по-добре. Може би е на около дваайсет и пет години и чертите му са повече „келтски“, отколкото средиземноморски — очите му са светли, а косите тъмноруси. Дълъг белег на врата му говори за драматично сражение. Може би в началото на кариерата си този конник е бил в състава на някой легион, а после е бил преместен тук.

Чуваме вик: „Перегрин! Перегрин!“. После ясно и отчетливо: „Публий Сулпиций Перегрин!“. Младият човек на коня се обръща към нас и ни поглежда... Не разбираме. Всъщност мъжът, който е извикал,

се намира точно зад нас и точно към него насочва погледа си конникът. Този мъж ни изблъсква и се приближава усмихнат с протегнати ръце към войника. Той го разпознава и с пъргав скок слиза на земята (така откриваме, че римляните нямат стремена на седлото — те ще бъдат въведени в Европа чак през Средновековието). Следва дълга прегръдка — двамата са братя, които не са се виждали отдавна. Сега продължават пеша, като държат коня за юздите. Сигурно ще отидат да пият вино в някоя малка кръчма. Има една в края на улицата. При всяка крачка пурпурната пелерина на конника се полюшва елегантно над прасците му. За няколко секунди двамата изчезват в тълпата.

Съдбата няма да бъде благосклонна към преторианеца, който след три години ще намери смъртта си. Не знаем как точно. Това, което знаем е, че брат му и баща му ще изгорят останките му на голяма кладя. Върху надгробния камък ще поръчат да се напише, че Публий Сулпиций Перегрин е бил родом от Милано (*Mediolanum*), че в момента на смъртта си е бил навършил едва двацет и осем години и е имал девет години служба. Ще накарат да гравират и неговата фигура — прав, хванал юздите на коня, който няма търпение да влезе в атака.

Камъкът ще бъде намерен от археолозите през 1979 година при Анцио заедно с урната, съдържаща праха на това момче. Тя ще бъде изложена в залите с колекциите на Националния музей на Рим при Термите на Диоклециан.

Това, което ни поразява най-много в тази сцена, са имената на римляните: Публий Сулпиций Перегрин. Защо винаги са така дълги^[1]?

Причината е, че са съставени от три части: *praenomen*, *nomen gentilicium*, *cognomen*.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

ИМЕНАТА НА РИМЛЯНИТЕ

Praenomen съответства на нашите лични имена: *Marcus*, *Gaius*, *Lucius* и т.н.

Nomen gentilicium сочи „клана“, към който принадлежи човекът. Ако предпочитате, то отговаря на „разширено“ фамилно име, общо за редица други фамилии, и включва понякога хиляди хора (*gens*).

Най-накрая *cognomen* е прякор, почти като прилагателно, което показва черти на характера или физиката на човека. *Rufus* (Червения),

Cincinnatus (Къдравия), *Brutus* (Глупавия), *Calvus* (Плешивия), *Caecus* (Слепия), *Cicero* (Нахута), *Nasica* (Големия нос), *Dentatus* (Зъбълото)...

Използването на формулата на „трите имена“ се разпространило най-вече по времето на Сула. Проблемът е, че оттогава нататък всички потомци трябвало да носят тази дълга редица имена (отразяващи и отличителните черти на предците им, които може би самите те не притежавали — плешивост, дълъг нос и т.н.). Понякога към този списък се добавял още един прякор (*cognomen*). Така Публий Корнелий Сципион станал и Африкански заради голямата си победа над картагенците.

Интересно е, че през вековете и със смяната на поколенията римляните променяли начина да се наричат помежду си на обществени места.

Ако по време на Републиката било достатъчно да се назове само първото и третото име (горе-долу както правим ние, като идентифицираме едно лице само с име и прякор — Гай Цезар), впоследствие станало модерно да се произнасят отчетливо всичките три. С настъпването на императорската епоха се решило, че е достатъчно да се споменава единствено третото. Ето защо днес говорим чисто и просто за Траян (а не за *Marcus Ulpius Traianus*, неговото цяло име) или за Адриан (*Publius Aelius Hadrianus*).

---

[1] На автора му изглеждат дълги, защото италианците имат само две имена. — Б.пр. ↑

9,55 Ч. ИГРИТЕ НА РИМЛЯНИТЕ

ИГРИТЕ НА ДЕЦАТА

Под портика, между две колони виждаме няколко деца, които се забавляват. На какво ли играят римските деца? На топчета! Очевидно не използват сфери от стъкло или керамика, биха били твърде скъпи. Материала им го доставя природата — това са орехите. Играта, която наблюдаваме, е много проста. Едно след друго децата се опитват да уцелят отдалеч малки „пирамиди“ от орехи. Искане се да имаш добър мерник! Всеки сполучлив удар предизвиква викове сред малчуганите, които са обсебили тази улица, като са я превърнали в детска площадка. Други деца играят на сляпа баба. Игра, която става много весела сред тълпата навън, тъй като детето с превързани очи непрекъснато сграбчва погрешка минувачите, предизвиквайки бурен смях сред приятелите си. Малко по-нататък две момченца се правят на войници, като яздят пръчки...

Всичко това потвърждава думите на Хораций за детските игри — да се язди пръчка, е едно от най-разпространените забавления, както и да се завързват дребни животни (като плъхове и кокошки) към малки каручки или да се строят къщички.

Знаем обаче, че на римските деца не са липсвали и пумпалите, задвижвани от връвчици, играта на прескочикобила, люлката и криеницата. Всичко ли споменахме? Може би не. От балкона на първия етаж на сградата над нас момиченце наблюдава децата на улицата. Би искало да слезе при тях, но майка му не смее да го пусне в тълпата навън. Така то остава да си играе само със своята... кукла.

Куклите са много древно изобретение, което води началото си от праисторията. Но тази кукла е специална — тя е от теракота и има крака и ръце, които се движат. Оставаме поразени, когато откриваме, че още в римската епоха съществуват истински „Барби“ (*пирае*).

Играчки от този вид са откривани от археолозите многократно, преди всичко в гробовете на момиченца или отраснали девойки. Понякога са от слонова кост, понякога от дърво, някои имат много сложна система от стави по модела на Пинокио. Във всеки случай винаги имат гравирана модна прическа, която още на пръв поглед говори за епохата, в която са използвани.

ИГРИТЕ НА ВЪЗРАСТНИТЕ

Продължаваме пътя си и минаваме покрай нещо, което има вид на гостилница, където двама старци са заети с някакво странно занимание. Изглежда, че се карат, като жестикулират оживено. Когато се приближаваме, виждаме, че всъщност атмосферата е много спокойна. Разбира се и от няколкото клиенти, които стоят усмихнати наоколо. Двамата старци играят на *micatio*. Протягат напред ръката си и я опъват силно надолу, извиквайки едно число и показвайки всеки път няколко пръста. Целта, както знаем, е да се отгатне предварително сумата от пръстите, показани и от двамата играчи. Все пак ни поразява фактът, че играта е била позната в толкова далечна епоха^[1]. Това е истинска археологическа находка, древна, колкото предметите зад витрините на музеите. И тя не е единствената. По улиците на Рим се играе и се залага на ези-тура. Всъщност се казва *navia aut capita*, тоест „кораб или глава“, защото монетите имат от едната си страна главата на двуликия Янус, а от другата — нос на галера. С времето изображенията са се променили, но не и стигналата до наши дни игра с милиардите монети, хвърляни във въздуха в продължение на векове.

Друга, типична за улиците на Рим игра, която съществува и днес, е „чифт или тек“ (тук го наричат *par impar*). В действителност играта е малко по-различна, защото се състои в това, да отгатнеш броя на камъчетата, които противникът крие в ръката си.

Влизаме в гостилницата, като минаваме покрай двамата старци, които продължават да се забавляват. По-ниският, напълно плешив и с много дълъг нос, е наистина развълнуван — при всяка извикана цифра започва да плюе. Другият обаче е невъзмутим, лицето му е като от дърво, набраздено с хиляди бръчки, а косата му е като четина. Държи очите си полузатворени и ритмично движи ръката си, обявявайки всеки път различни цифри.

Има един много хубав израз, произлязъл от тази игра. В Рим от времето на Траян ще ви кажат, че еди-кой си човек „е толкова честен, че с него може да се играе на *micatio* на тъмно...“.

Вътре в гостилницата забелязваме завеса, би трябвало това да е задната част на заведението. Но тогава защо оттам се чуват толкова викове и възбудени гласове? Приближаваме се и отместваме пердето. Влизаме в малка зала. Това е казино! В средата има маса с насядали около нея мъже, които играят на зарове. Изглежда, играта е важна. При всяко хвърляне собственикът отбелязва резултатите, като чертае дори линия върху ръба на стената.

Но не е ли забранен хазартът? Да, забранен е. Както и залаганията (извън Циркус Максимус и Колизеума). Законът е ясен — наказанието е глоба, четири пъти по-голяма от мизата. Освен това римското право не признава дълговете при игрите, така че никой адвокат не може да ви помогне да си възвърнете загубените на хазарт пари.

Независимо от това тук всички играят... На практика, въпреки че законът осъжда залаганията и хазартните игри, властите си затварят очите и не упражняват особен контрол. Достатъчно е да не извършваш нарушението посред бял ден, както тук, в задната част на тази гостилница. Мястото е наистина същото като тези, които се виждат във филмите за играчи на покер. Картите за игра ще се появят чак след много векове. Заровете (*tesserae*) прекрасно ги заменят.

Огромни суми са пропилены с тази игра. Много хора са намерили смъртта си заради нея. Съществуват дори фалшиви зарове. Един такъв е закован на стената и сякаш напомня, че тук не се мами. Приближаваме се с любопитство, за да го разгледаме по-добре — отвътре е кух и има две тапи, които да маскират трика. Отвън изглежда съвършен. Но на една от вътрешните стени е прикрепено парче олово, така че зарът да застава най-често на тази страна. Собственикът и неговите приятели трябва да са се досетили. Кой знае какво е станало с мошеника. Няколко малки петна и неизчистени добре пръски в кафяв цвят в един ъгъл на помещението ни карат да предполагаме как е свършило всичко...

Дискретно се приближаваме до масата. При всяко хвърляне мъжете крещят и проклинат. Участват по два, три или четири зара според игрите, като се използва керамична чашка (*fritillus*). Тя има

странно краче: прилича на чаша със столче с отчупена основа. Така че трудно застава права и пада, ако бъде докосната дори и съвсем леко. Може би това е начин да се избегне някой да постави вътре фалшив зар, без да бъде видян...

Основното правило е известно — сумират се точките от страната на зара, обърната нагоре. Променят се обаче имената на различните видове получени комбинации. Когато всички зарове показват 1, наистина неуспешно хвърляне, това е „кучешка точка“. Ако обаче всички показват най-високото число, значи е излязла „точката на Венера“.

По края на масата са струпани малки купчинки пари от бронзови сестерции и *denarii* от сребро. Игрите са сериозни. Но нека обърнем внимание на хазартната треска, която поглъща римляните. Наистина е удивително — в Рим всички играят или залагат. И не говорим само за простолудието. Известен е случаят на Август, който губел до 200 000 сестерции (400 000 евро) само за един ден. Ако живееше в съвременната епоха, този велик мъж от римската история щеше да бъде подложен на лечение. Неговото е било истинска болест — когато канел гости в дома си, давал на всеки от тях торбичка с по 25 сребърни денария, за да може да играе (като често разпределял собствените си печалби, за да продължава играта!)...

Напускаме заличката. Виковете са станали прекалено високи, напрежението много голямо, обстановката може да стане опасна.

Когато излизаме, заварваме двамата старци все още шумно да се забавляват с играта си. Малко по-настрани забелязваме двама войници, които са седнали на една маса и са започнали играта на дванайсетте черти (*duodecim scripta*, много подобна на нашата табла). Друго забавление, много обичано от римляните.

---

[1] И днес тази игра под името *morra* е много популярна в Италия и други средиземноморски страни. — Б.пр. ↑

10,00 Ч. ЛАТИНСКИЯТ ЕЗИК ПО УЛИЦИТЕ НА РИМ

Ще можем ли да се оправим по улиците на Рим от времето на Траян с латинския, който сме учили в училище? Това ни вълнува от началото на деня. И така, правим опит и се приближаваме под колонадата към двойка жени, които проверяват качеството на коприните, изложени в магазина. Те са жени от висок ранг, не би трябвало да пазаруват сред народа по претъпканите улици. Но схващаме, че са тук, защото имат специална причина — избират платове за сватба. Майка и дъщеря са. Ето и думите им:

Placetne tibi, mater, pannus hic, ut meam nuptialem pallam conficiam? (Майко, харесва ли ти този плат за сватбеното ми наметало?)

Paulum nimium speciosus est. Tamquam meretrix ornata nubere non potes, filia. (Прекалено е лъскав. Не можеш да се омъжиш нагиздена като проститутка, дъще.) *Certe, matrimonium hoc primum tibi non erit, sed maiorum mores servandi sunt.* (Разбира се, това няма да ти е първият брак, но трябва да уважаваме традицията.)

Mater, festina. Nam cena parandest, musici conducendi, eligendique nuptiarum testes... (Побързай, майко, защото трябва да решим какви да бъдат блюдата за празничната гощавка, да наемем музикантите и да изберем свидетелите...)

Двете жени влизат в магазина и продължават да бърборят. Но не можем повече да вървим след тях — пред нас е застанал висок роб, огромен и обръснат, който ни гледа заплашително. Посланието е ясно, трябва да се отдалечим. Все пак думите им бяха много полезни. Разбрахме, че дъщерята се омъжва отново, нещо, което не предизвиква скандал (разводите са често срещани в римското общество точно както в съвременното).

Друг интересен аспект е езикът. Някои думи са като нашите. Например „сепа“ с меко „с“. Това е важна подробност. Защото в началото на историята на Рим и може би до времето на Юлий Цезар според много учени латинският е бил различен от този, който сме изучавали.

Думата *ancillae*, която четем „анциле“, се е произнасяла „анкилае“. Общо взето, звукът „с“ е бил твърд, освен това „а“ и „е“ са били произнасяни отделно. Може би така е говорил Юлий Цезар (*Caesar*), който не е произнасял името си „Цезар“, а „Каезар“.

Следователно разговорът между двете жени, който току-що чухме, век и половина по-рано щеше да е много различен.

Като цяло, преминавайки от поколение на поколение, латинският е станал по-мек и се е променил, като е дал живот на онзи начин на произнасяне на думите, който е присъщ на много европейски езици, от италианския до испанския, португалския, френския, румънския, английския...

В Рим, който изследваме, промяната е вече осезаема и ни позволява да разберем много думи. Процесът ще продължи през цялата римска епоха и през Средновековието (което ще остави своя съществен отпечатък върху раждането на съвременните европейски езици). Това обаче, което прави латинския от улиците на Рим много различен от изучавания от нас, е начинът на говорене. Интонацията следва ритъм, който деформира думите. Често не ги разбираме.

И в днешно време става така — достатъчно е да се преместим от един град в друг или от една област в друга, за да чуем един и същ език да се говори по различен начин. Можете да си представите трудностите на турист, познаващ само основите на италианския, който се сблъсква с венецианския, флорентинския или неаполитанския говор...

И по улиците на Рим се случва същото — дори в тълпата многократно долавяме твърде различни отклонения, свързани не само с принадлежността на човека към областта от полуострова, но и към кътчето на Империята, от което идва.

В този смисъл твърдият латински, говорен от двама високи руси войници, които минават наблизко, издава северноевропейския им произход. Точно като в съвременното общество...

10,10 Ч. ДА ХОДИШ НА УЧИЛИЩЕ... НА УЛИЦАТА

Спираме се — до ушите ни достига хор от детски гласчета. Той е далеч и трудно си пробива път през виковете на продавачите и шума, вдиган от занаятчиите в работилниците.

Мъчим се да открием откъде идва. Свиваме в една уличка и хорът постепенно става по-силен. Забързваме, като се разминаваме с двама роби, носещи огромни кошове на главите си. Уличката излиза на друга с по-малко движение, с дълга колонада. Ето откъде идва хорът. В края на портика на обикновени табуретки са насядали трийсетина деца, които декламират наизуст някакъв текст. Полегатите лъчи на слънцето гаят малките главички, като превръщат косите им в блестящи ореоли. На светлината се виждат рояци мухи и много прах. Слънцето огрява и пръчка, която ритмично се движи във въздуха, като отмерва темпото на този хор. Тя е на учителя, зрял мъж, слаб, плешив и с брада. До себе си има проста черна дъска. Наоколо хората минават, без да обръщат внимание на урока. Изключение правят малцина, които са се спрели и облегнати на колоните, се опитват да понаучат нещо, като „подслушват“ отстрани.

Децата престават да повтарят дваисет и трите букви на азбуката и сега рецитират в хор законите на Дванайсетте таблици — първите писани закони на Рим. Не всички внимават. Пръчката внезапно се накланя към нечий гръб. Същинска мълния, придружена от свистене, което прорязва въздуха. Дори мухите се разбягват. Сподавен вик прекъсва временно хора, който продължава декламацията си, сякаш нищо не се е случило...

Образованието в римската епоха не изключва телесното наказание. Добре си спомнят това Ювенал и Хораций — последният винаги носел със себе си образа на стария учител, когото нарича *plagosus* (тоест „този, който бие“)... Така изглеждат началните училища в Рим и по цялата територия на Империята. Понякога

уроците се провеждат в порутени помещения, бивши *tabernae*, но по-често са на открито, под колонадите.

По-голямата част от римляните не стигат по-далеч с образованието си — научават се да четат, да пишат и да правят сметки. След тези основни познания от „началното“ училище започват да работят — в римското общество трудът на малолетните не е престъпление.

Синовете от богатите семейства, които нямат нужда да работят, продължават с обучението си. Родителите им знаят много добре, че доброто училищно образование е много важно за кариерата им, както и за социалния им ранг. Така че тези младежи от дванайсет години нагоре посещават „частни училища“, където учат латинска и гръцка граматика и литература. Всъщност в аристократичните семейства гръцкият е символ на социалния статус на „нобилитета“.

Какво се изучава в тези класове? *Grammaticus*, тоест преподавателят, започва от поетичните текстове от миналото, от „класиците“, бихме казали ние. Когато обяснява тези текстове, той трябва да е толкова вещ, че да засяга и теми от астрономията, музиката, математиката, географията... Така *grammaticus* дава на своите ученици повърхностна обща култура.

Интересно е да се отбележи, че римските „прогимназии“ имат предимно „класически“ профил, според съвременната терминология, в пълен ущърб на техническите и научните знания. В тях се изучава и дисциплина, която вече не съществува — митология.

Любопитен факт: изборът на авторите, които трябва да бъдат прочетени, оказва директно влияние върху плановете на издателствата — книжарите от магазинчетата насочват вниманието си към някои „класици“ (произведенията на Омир, Ений и по-късно на Вергилий, Цицерон, Хораций и т.н.), докато текстовете на много други не се издават и с времето напълно изчезват. Може би именно благодарение на избора на тези непознати учители днес до нас са стигнали творби, които иначе биха се загубили. След като завършат „прогимназия“ на около петнайсет-шестнайсетгодишна възраст, момчетата от заможните семейства сменят учителя. Сега той е *rhetor*, преподава им златните правила на красноречието, за да ги подготви за кариерата в обществения живот.

Учениците правят както писмени, така и устни упражнения. Например анализират във вид на монолог всички *за* и *против* определен аргумент, поддържайки гледната точка на прочута личност от миналото. Изключително полезно упражнение, защото увеличава ораторската способност в ключов сектор на римския обществен живот — политиката. В друго упражнение на двама ученици се възлага да поддържат противоположни тези — практика, оказала се от съществено значение в юридическата област. Римляните наричат тези упражнения съответно *suasoriae* и *controversiae*.

Очевидно седалищата на „прогимназията“ и „гимназията“ не са вече в прахоляците на улиците, а в къщите на учениците или в специални аули, като тази на големия форум в сърцето на Рим, която Траян предоставил за образователни цели.

Нито *grammaticus*, нито *rhetor*, въпреки че са в контакт с каймака на римското общество, се радват на специални привилегии. С малки изключения те са мерени със същия аршин като една днешна книжарница или компютър. Но този, който наистина е зле, е учителят от „началното“ училище. Мъжът, когото видяхме да размахва във въздуха пръчката, дирижирайки хора на децата, се намира много ниско в социалната стълбица на Рим. Преподавателите от началното „улично“ училище са наричани *ludimagistri* или *litteratores* и уважението към тях наистина не е голямо. Заплащани са направо от родителите на децата, но печелят толкова малко, че им се налага да си търсят други „занимания“, за да преживяват. Много от тях работят като писари. Като човека, който е от другата страна на улицата, седнал срещу една колона. Той пише под диктовката на някакъв мъж в напреднала възраст — добре облечен, може би бивш роб, натрупал богатство като търговец, но така и ненаучил се да пише. Тази сцена би могла да се види в днешно време на улица в Индия или в страна от Югоизточна Азия, където често могат да се срещнат писари.

КОЛКО ХОРА ЗНАЯТ ДА ПИШАТ И ЧЕТАТ?

Чак сега забелязваме, че хорът на децата е замлъкнал. *Cathedra*-та е празна. Учителят е станал и минава, куцукайки, между учениците, които са се навели и пишат върху намазаните с восък таблички. Така да се каже, започнал е часът по правопис. Върху черната дъска и на първия ред на дъсчиците учителят е написал началните десет букви от

азбуката и децата грижливо ги преписват. Някои натискат прекалено много, забиват перцето във восъка и драскат дървото на табличките. Други не могат да напишат буквите еднакво големи. Като гледаме лицата на децата, подредени в редица, виждаме съсредоточени погледи, изплезени езичета, главички, прекалено наведени напред (очилата още не съществуват), но и някое носле, обърнато нагоре, за да следи мислите, които летят някъде надалеч. Рязък удар с пръчката върху гърба кара мечтателя да се върне към действителността.

Изглежда, че едно от децата среща повече трудности от другите. Неговите букви са по-грозни и разкривени. То е левак. Но никой няма да го извини за това. Според римляните всички трябва да пишат с дясната ръка... Като минава между „чиновете“, учителят внимателно наблюдава работата на своите ученици. В много случаи се спира и им помага да напишат буквите, като слага ръката си върху тяхната, за да ги направлява.

Забелязваме, че една редица от децата нямат восъчни таблички, а обикновени дъски, в които са издълбани буквите от азбуката. Те търпеливо минават по тях, като използват перце от дърво — упражнение, чрез което ще заучат правилните движения и ще запомнят различните форми. Точно както би станало, ако ръката на учителя направляваше тяхната. С други думи, тази дъска е нещо като „робот“, който заменя учителя, начало на въвеждането на технологиите в клас...

Последен любопитен момент е начинът на четене. В римската епоха се чете на глас, дори когато човек е сам. В най-добрия случай се чува шепот, придружен от движение на устните. Четенето наум ще се появи в манастирите, за да „направи по-интимен“ свещения текст и да не смуцава другите, които се молят.

Отдалечаваме се от този клас под колонадата и сякаш случайно забелязваме надпис върху стена. Той известява за предстоящо надбягване с колесници в Циркус Максимус. Буквите са изписани с червено много грижливо. Става въпрос за истински произведения на изкуството, реализирани по поръчка от специализирани в писането художници.

Но колко са тези, които могат да прочетат надписа? И колко души приблизително знаят да четат и пишат в императорски Рим? Очевидно много по-малко от днес и все пак много повече, отколкото в

миналото. Всъщност римската цивилизация е била първата, която е „демократизирала“ азбуката — никога друг път през цялата античност не е имало толкова много хора във всички слоеве на обществото, които да могат да четат, да пишат и да смятат: мъже и жени, стари и млади, богати и бедни...

Сред египтяните например единствено писарите притежавали подобни умения. През Средновековието това ще са само монасите. Останалата част от населението ще тъне в невежество. Включително и управляващата класа — Карл Велики можел да чете, но не и да пише. Ако се питате как е възможно това, помислете за рисуването — всички умеем да оценим една картина, но малцина могат да я нарисуват. С четенето и писането се е случвало нещо подобно...

Неграмотността се ширела векове наред — в Италия през 1875 година били неграмотни 66 процента от населението, тоест двама италианци от трима... Голяма част от тях били концентрирани в селата, докато в градовете имало далеч по-голям брой хора, способни да четат и пишат. Така било и в Рим по времето на Траян — Рим, който посещаваме.

Това би могло да обясни и изключително голямото присъствие на надписи в римските градове — от тези в храмовете до цените в заведенията, от имената върху нашийниците на робите до „етикетите“ на амфорите, от надгробните камъни (дори в гробищата на робите) до писанията по стените и в публичните домове. Със сигурност не става въпрос за народ от неграмотни...

Управляващата класа също се отличава от тези в други времена. Сред аристократите е изключително разпространено владението на два езика — гръцки и латински. Налага се да напомним, че това е епоха, в която е достатъчен само един от двата...

С тези мисли преминахме през дългата редица колони, които водят до важно място в Рим, особено сутрин — пазара.

10,20 Ч. FORUM BOARIUM — ПАЗАРЪТ НА ЖИВОТНИ

В императорската столица съществуват от векове два прочути пазара, *Forum Olitorium* (за зеленчуци) и *Forum Boarium* (за животни). Те са тясно свързани с произхода на града. Рим се появява на стратегическо място, в долината на остров Тиберина, в близост до първата плитчина, позволяваща да се премине реката. Естествено, тогава не се говорело още за Вечен град, нито за легиони — имало само примитивни поселища, разположени върху Палатинския хълм. Те били обитавани от разнороден народ, латините, които контролирали целия трафик на стоки и хора от север на юг и обратно. Било все едно да владееш сегашния Суецки канал. Затова човек не трябва да се учудва, че на това място, истински център на стоки и превози, възникнали големи пазари, където се продавали продуктите от обработването на земята и отглеждането на животните. Тогава именно се появяват *Forum Olitorium* и *Forum Boarium*.

Сега пресичаме пазара на животни. Той наистина е огромен. Пред нас се разстила голям площад, ограден с колонади. Забелязват се и навеси с колони и тухлени покриви, които да предпазват търговците и добитъка. Но във всичко останало този пазар е запазил традиционния си вид с множеството сергии, заграждения, колиби и големи шатри, които се редуват, докдето стига погледът. В центъра се извисява бронзова статуя на бик, която мнозина използват за ориентир, когато се придвижват в лабиринта от сергии. Така ще постъпим и ние...

Опитваме се да влезем навътре. Първото чувство е почти на страх — в тази бездна със сигурност ще се загубим, ще ни блъскат, удрят, кой знае, може би ще ни оберат... Хората умело се провират през пролуките, отправяйки се към набеелязаната цел, като мравките в тунелчетата на мравуняка.

Това, което впечатлява най-много, е шумът — още от първите стъпки ни посреща оглушителна олелия, викове, смехове, крясъци, но и мучене, грухтене... Спираме и някой ни блъска в гърба. Отдръпваме се, за да дадем път на мъж, който държи кон за юздите. Друг пък носи за краката две „връзки“ кокошки с главите надолу, ококорили очи и отчаяно размахали крила.

Разнася се миризма на кошара или кокошарник според мястото, където се намираме. На пазара има специализирани сектори. Сега минаваме през този на кошарите. Иззад загражденията се подават заплетени едни в други рога. Това са кози, които оглушително бляят. Очите им с типичната хоризонтална зеница следят непрекъснатото движение на туниките на минувачите. В тези очи се чете объркване и страх. Плаши ги и миризмата на кръв. От следващата сергия започва секторът на касапите. Първият сблъсък е впечатляващ — върху плот лежат отрязани глави на кози със замръзнал поглед и изплезен език от едната страна на челюстта. Мухи на рояци летят над тези зловещи трофеи и все не се решават къде да кацнат — върху главите или другаде върху одраните тела, които се полюшват, закачени на поставени в редица куки.

Виждаме и два елена. За разлика от днешните римските пазари се отличават с голямо изобилие на дивеч, убит от ловците: глигани, зайци, сърни и почти всички видове птици, уловени с мрежи.

Някакъв тъп удар привлича вниманието ни. Тежък сатър разфасова друго тяло. Не е коза, а много по-голямо животно — вол. При всеки удар сатърът си проправя път между прешлените, сякаш това е огромен цип, който трябва да бъде отворен. Ръцете на роба, който работи, са мускулести, полуголото му тяло е покрито с пръски кръв. Други двама държат частите, които ще се отделят. Отдалечаваме се.

Сега сергиите се сменят, на куките висят тела на оскубани кокошки, завързани за краката. Отдолу вместо плот има дървени кафези, от които се подават тъмните муцуни на множество зайци. Тази сергия е собственост на римлянка със събрани на кок коси. Присъствието ѝ е необичайно. Като се огледаме наоколо, виждаме само мъже. Обратно на това, което се случва днес, пазарите (и магазините) са „мъжки“ територии. Представители на силния пол са и продавачите, и клиентите. Жени има рядко, минават отстриани, завити в

дрехите си, понякога побутвайки сина си, вече юноша. Пазаруването и харченето са право на мъжете — никъде няма да видите римлянка, която да се пазари или да купува. Това винаги го прави съпругът, някой слуга или роб. В най-добрия случай тя стои настрана и оставя мъжът да действа. В този смисъл атмосферата на пазарите на Рим от периода на Империята е същата като тази на уличните пазари в много ислямски страни.

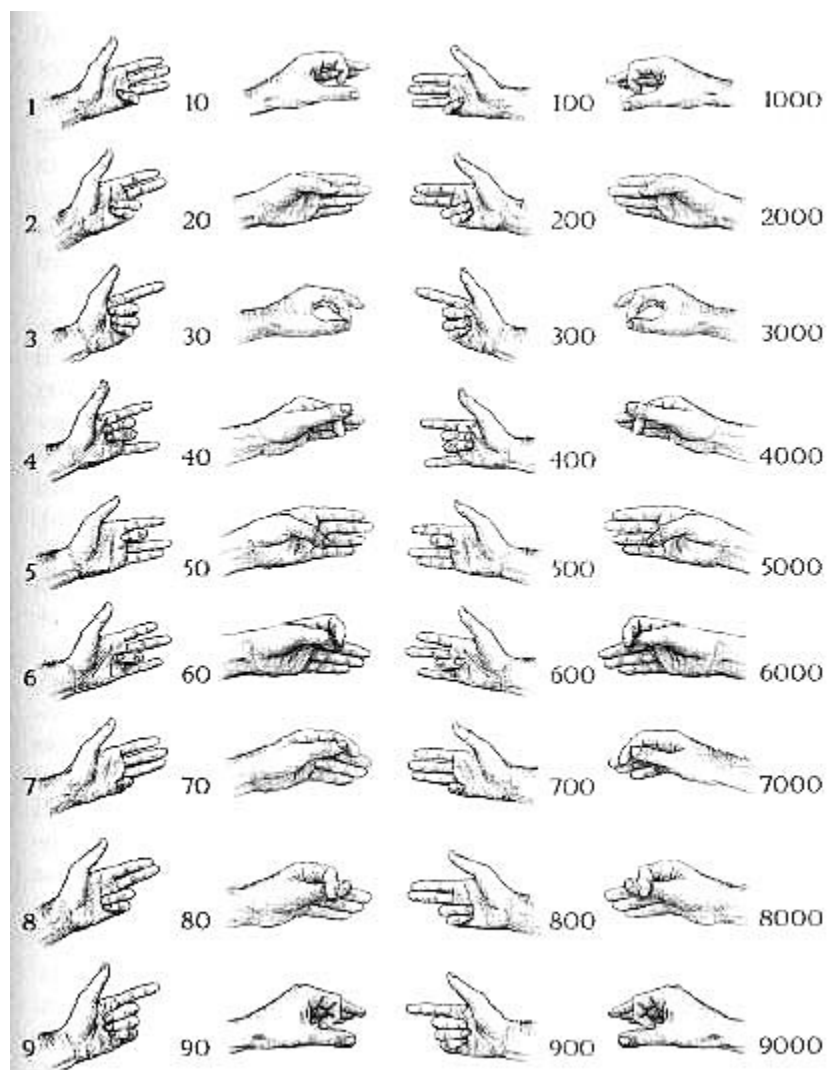
Еманципацията на жените е феномен, типичен за висшата класа, където те се посвещават на музика, литература, спорт, понякога дори се занимават с право и сключване на сделки. Но по улицата жените от народа спазват традиционните правила.

Разбира се, има многобройни изключения, когато нуждите на живота го изискват. Римлянката зад сергията може би е вдовица или замества болния си съпруг. Не случайно обаче има до себе си роб, добре сложен и с брада, заел мъжкото „пространство“ на магазина, за да подсили ролята ѝ.

В този момент жената уговаря продажбата на кошница яйца. Погледът ѝ е агресивен — няма да се остави да бъде надвита от мъжа срещу нея. Докато наблюдаваме пазаренето, забелязваме нещо изключително любопитно: начина, по който броят и смятат римляните. Той е напълно различен от нашия.

СИСТЕМАТА НА БРОЕНЕ

В този момент жената прави с ръка жеста, означаващ, рогоносец. Но клиентът не се засяга, очевидно това не е обида. Какво ли означава? Обзети от любопитство, се приближаваме. „Четири!“, казва тя. Следователно с този знак се показва „четири“. Продавачката спокойно започва да смята срещу клиента, без съмнение чужденец. За нас това е прекрасен случай, който не трябва да се изпуска, за да разберем как броят римляните. Тя опъва всички пръсти на дланта си, после прегъва само кутрето и казва „едно“. Прегъва и безимения и казва „две“. Сега и средния и казва „три“. Би се очаквало за „четири“ да свие показалеца. Но тя прави знака, изобразяващ рога: тоест отново е изправила кутрето. „Пет“ го показва, като повдига безимения и така нататък.

Така броят римляните. Съществува истинска „кодова система“ според положението на пръстите. За да се означат числата под сто, се използва едната ръка. За да се покажат стотиците и хилядите, влиза в действие другата. Така, като се комбинират дясната и лявата, може да се брои до десет хиляди!

Няма да навлизаме в детайлите на броенето. Ще кажем само, че знакът, изобразяващ пистолет, означава „девет“, друг жест, много наподобяващ нашия „ОК“, но с показалец, който докосва вътрешната страна на палеца, е „десет“ и т.н. Изобщо съществува истинска кодова система на числата според положението на пръстите.

Необичайното е, че за да се означат числата под сто, се използва едната ръка, за да се посочат стотиците или хилядите, се използва другата. Така същият знак, изобразяващ „рога“, означава „четири“, ако

е направен с едната ръка, „четиристотин“, ако е направен с другата. По този начин, комбинирайки дясната и лявата, могат да се изобразят десет хиляди числа! Нещо, което ние сега не сме в състояние да направим... Според Плиний Стари дори статуите можели да броят — тази на Двуликия Янус показвала с пръстите на двете си ръце броя на дните на годината, 365...

За съжаление статуята се е загубила и това наистина е много жалко — можеше да ни помогне да разберем какво се е правило с дясната и какво с лявата ръка. Всъщност днес не знаем как точно са се комбинирали. Според Ювенал с лявата се брояло от нула до сто, а с дясната се посочвали стотиците и хилядите. Точно обратното е достигнало до нас, написано от Беда, бенедектински монах от Ранното средновековие, който ни е оставил изключително ценен списък на римските знаци, като го е копира от антични текстове.

От Беда между другото разбираме, че след като се премине числото 10 000 (което се посочва, като се отвори дланта все едно, че се прави знак „достатъчно“), за броенето се използвали други части на тялото: докосвало се сърцето (300 000), коремът (500 000), хълбокът (600 000), бедрото (800 000), талията (900 000)... Най-накрая един милион се показвал, като се съединят пръстите над главата, както правят балерините.

Единственото нещо, което можем да кажем, е, че от тази практическа римска система на броене са останали следи и днес, например в начина, по който се брои на някои пазари в Арабския свят.

Жената от сергията на месарницата сега вече наистина губи търпение: „Да вземем камъчетата“. Повиква роба си и го кара да ѝ донесе *abacus*, сметачната машина на римляните. Тя представлява джобно сметало, направено от бронзова плоча с равномерни прорези, в които се движат сферични главички. Тези сфери са наречени *calculi*, тоест камъчета (защото именно с камъчета децата се научавали да смятат). Ето защо днес говорим за калкулиране или за калкулатор... С бързи движения продавачката премества сферите и поставя *abacus* на два сантиметра от носа на клиента. „Както и да извърташ, сумата, която ми дължиш, все е четири сестерции!“

Продължаваме нашата обиколка под навесите на *Forum Boarium*. Сега се намираме в неговата най-важна част — сектора, в който се продава едрият рогат добитък. Пред нас навесите са изчезнали,

намираме се на площад в площада. Наоколо е истинско море от рога. Чува се оглушително мучене. Пресичаме главния „булевард“ сред гъмжило от мъже и роби, заети с продажбите. Въздухът е наситен с острата миризма на животни и често с неприятно усещане настъпваш нещо меко (изпразненията са навсякъде). Облягаме се на дървена ограда — воловете и кравите, които виждаме, не са съвсем като нашите. Всички са по-ниски, по-малки. Така е и навсякъде в Империята. Ако древен римлянин можеше да посети наша ферма, щеше да остане поразен от размерите на животните ни. Кравите биха му се сторили огромни, също и свинете (надарени и с повече гърди, резултат от съвременната селекция, за да могат да хранят повече малки наведнъж и да увеличават добива). Дори конете щяха да им изглеждат гиганти. Римските са много по-дребни от нашите. Приличат на едри понита, въпреки че имат по-голяма издръжливост и са идеални за неравни терени, по които съвременните „големи“ коне биха се изморили по-бързо и лесно биха окуцели.

Римляните имат животни, които ние бихме оценили веднага. Прасетата например често са оставяни полусвободни в близост до горите, където се чифтосват с глиганите. Резултатът е хибрид с много вкусно месо.

Възбудени викове привличат нашето внимание. Напрежението е осезаемо. По традиция при продажбите на животни цената е обект на истински пазарлък. Около продавача и купувача се събира неизбежната малка тълпа любопитни и специалисти. Но събралата се тук е специална. В този момент пред нас завършва продажбата на внушителен (според римските разбирания) бик. Държат го двама роби, които здраво стискат пръстена на носа му. Присъстваме на сделка, каквото днес не можем да сключим — животното ще бъде принесено в жертва на божество. На едно източно божество, Митра.

Купува го известен патриций. В неговия имот се намира митреумът, храм във формата на пещера, където редовно се събират всички събратя. Принасянето в жертва на бик е нещо необикновено, което може да се види само на тържествените императорски и „държавни“ церемонии. Но то е и един от основните ритуали в религията, свързана с Митра.

По очевидни причини патрицийят не иска да присъства. Неговият доверен освободен роб договаря покупката, а всички знаят колко е

опитен в това. Затова се е събрала малка тълпа любопитни. Продавачът хвали качествата на бикове си, рядката им порода, своята работа, дългия път, изминат дотук. Но пред себе си има истински експерт в ораторското изкуство, истинска лисица, както твърдят мнозина. Способен е да открие и най-малката пукнатина в позицията на противника и така да извърти нещата, че да го накара да изпадне в противоречие. Тонът се повишава, мимиката на противниците става почти театрална, както го изисква традицията. Най-накрая отстъпва продавачът — разбрал е, че има пред себе си представител на влиятелен човек. Но от друга страна, прекрасно знае, че в бъдеще ще може да използва проявената щедрост, когато отиде в дома на патриция в качеството си на клиент, за да му иска услуга. Всичко завършва със стискане на ръцете и усмивки на зяпачите. Спечелили са и двамата...

Тълпата се разотива и ние я следваме. Озоваваме се в противоположната страна на пазара. По пътя виждаме на сергиите животни, които никога не бихме очаквали да намерим тук. Таралеж, паун, кадънка, костенурка, папагал, фламинго.

Вниманието ни е привлечено от сергия, различна от другите — никакво месо, окачено на куки, никакви кафези с животни, само керамични съдове, строени в редица. Какво ли има в тях? Продавачът ни подканва да отворим една. Внимателно вдигаме капака. Вътре съдът е тъмен, изглежда празен. После забелязваме нещо, което се движи на дъното. Прилича на мишка. Това са сънливци. Римляните ги отглеждат и угояват в тези специални амфори с отвори, за да дишат, и с един интересен малък улук, изработен върху вътрешната страна на съда, който се изкачва като вита стълба. Целта му е да накара животното да се движи (нещо подобно на колелото в кафезите на хамстерите). Сега един ленивец се е изкачил до върха и ни наблюдава с черните си лъскави очи и симпатичната си муцунка. Трудно ни е да си го представим опечен. И все пак римляните го смятат за голямо лакомство.

Това не е единствената изненада на този пазар. На тезгяха до нас има дори две маймуни. Дошли са тук от Африка. Вързани с каишка на врата, те се разхождат нервно нагоре-надолу, като се мъчат да ухапят две момченца, които ги дразнят. Може би ще отидат в градината на *domus* на някой богаташ, който иска да впечатли гостите си. Не е

изключено обаче да ги изненада по друг начин, като им ги сервира сготвени по време на пир...

ВСИЧКО НАЙ-ХУБАВО СЕ СТИЧА В РИМ

След като излизаме от пазара, попадаме във вихър от цветове и миризми. Това е магазин за подправки. Прилича много на тези, които се виждат днес в Йемен или Пакистан. Вътре няма място дори да се обърнеш — навсякъде са поставени керамични купи и торби с всякакви билки и ароматни растения. В центъра са подредени бурканчета, съдържащи пъстри прахове, разположени така, че образуват конуси — жълти, черни, червени... Наистина сме учудени, че още в тази епоха е възможно да се намерят в магазин всякакви подправки, дори такива, които идват отдалеч чрез дълга верига размени.

Ето алое. Донесено е от далечната Малайзия и от Югоизточна Азия и се използва във фармацевтиката и козметиката. От същите места е и камфорът. Онези купи с канела ни говорят за много дълъг път, който води чак до Китай. Карамфилът идва дори от Малайския архипелаг. От Индия пък са пиперът, джинджифилът и индийското орехче. Все от Югоизточна Азия е и куркумата, прекрасна подправка за ароматизиране и оцветяване на храните.

Но как са достигнали дотук? Отговорът е на няколко метра от нас. Посещението на пазара ни е отвело близо до мост. Това е мостът Пробус, този, който е разположен най-на юг от осемте моста в Рим (деветият, прочутият Милвий, който днес е вътре в града, през римската епоха се е намирал сред полето). Изкачваме се по него и след като стигаме до най-високата му част, се надвесваме. Пред очите ни е Тибър. Русият Тибър, както го наричат римляните. Всъщност той е жълт заради наносите, които дължи на река Аниен — тя се влива в него малко извън Рим. Поглеждаме към хоризонта и виждаме на бреговете на реката хора, които ловят риба, момчета, които скачат във водата, лодкари, които акостират. Червените покриви на столицата не се забелязват оттук. Рим изглежда съвсем бял със своите храмове, дълги колони и *insulae*.

В долината по двата бряга се редуват постройки с особена форма — не вече къщи и храмове, а ниски и дълги сгради. Приличат на промишлени предприятия. Това са *horrea*, големите складове на

столицата, нейният „слой мазнини“, където натрупва резервите си: амфори вино, амфори зехтин, зърно, мрамор... Всякакви суровини стигат до тези сгради, дълги стотици метри, на няколко нива, включително и подземни. Зад складовете се забелязва нещо издигнато, като силует на хълм, който едва се показва. През следващите векове този „хълм“ ще нарасне значително и ще се извиси над покривите. Сега е известен като хълма Тестачо, но не е осмият хълм на Рим. Всъщност това е... натрупан боклук! Съвременният му вид е внушителен: висок е 35 метра (50 над морското равнище) и покрива 20 000 квадратни метра. Съставен е изключително от чирепи, парчета от амфори (*testaceus*, откъдето идва съвременното Тестачо, тоест „направен от чирепи“). Смята се, че тук има повече от 40 милиона фрагменти!

Амфорите били използвани почти изцяло за пренасяне на зехтин. Тъй като керамиката се напоявала с олиото, съдовете не могли да бъдат използвани отново. Освен това ставали изключително тежки — могли да пренасят до 70 килограма зехтин, а веднъж изпразнени, тежали цели 30! Единственото разрешение било да бъдат счупени. Тези амфори били „празните шишета“ на онова време. Натрошавали ги и подреждали парчетата като тухли. За да се избегне лошата миризма на останалия по тях зехтин, робите хвърляли отгоре вар, чието предимство е, че „циментира“ парчетата и ги споява помежду им, като дава стабилност. Както ще открият археолозите, във вътрешността на хълма Тестачо почти няма пръст — всеки кубически метър съдържа не по-малко от 600 килограма отломки от амфори...

По времето на Траян натрупването все още не е много голямо. Но с течение на времето размерите му ще станат зрелищни. Отдалеч ще придобие, както се каза, вид на хълм. Отблизо обаче склоновете му ще са „ръбести“ на вид и ще напомнят повече стъпаловидна пирамида на маите, чиито блокове са съставени от купчини отломки.

Почти всички амфори за зехтин на хълма Тестачо идват от Испания и по-точно от Андалусия. Достатъчно е да си кажем, че ежегодно един жител на Рим консумира повече от 22 килограма зехтин (за храна, но и за осветление, в козметиката, за лекарствата, при религиозните ритуали и т.н.), за да разберем циклопските размери на тази търговия.

Хълмът Тестачо е истински паметник на трафика в Рим, косвен свидетел на огромното количество продукти, които са пристигали във Вечния град през цялата тази епоха.

Сега пред очите ни е сложният механизъм на снабдяване на столицата на Империята. По бреговете срещу *horrea* са акостирали дълги редици гемии и шлепове. Други чакат своя ред. Завързват ги за брега за ниски колони с форма на животински глави. Разтоварват стоките, като използват мостчета и дървени маси, свързани със зидани рампи на бреговете. Движението на роби и стоки не спира през целия ден. Но също и през нощта, на светлината на дълги редици фенери — по това време пристига зърното.

Гемии и шлеповете не са прекосявали морето. Тежките товарни кораби не могат да плават по Тибър, тъй като газят прекалено дълбоко. По-големите (в състояние да пренасят 10 000 амфори) разтоварват стоката в открито море, средно големите успяват да стигнат до брега и влизат в необикновено голямото пристанище с форма на шестоъгълник, построено от Траян. Оттам стоките, натъпкани в големи складове, се натоварват на гемии и шлепове, теглени от брега от двойка волове, и се изкачват по Тибър до Рим. Движението е непрекъснато, без аналог в античния свят, организирано от сигурни корабни компании.

Рим командва като голям мозък, но за изхранването си зависи от останалата част на своето „тяло“, провинциите. Като изгладняло чудовище той всмуква и поглъща всичко, което идва от тях. Отвсякъде, от Британия до Египет, непрекъснато пристигат кораби, пълни със зърно, зехтин, вино, мрамор, калай, злато, олово, коне, дървесина, кожи, сребро, лен, коприна, роби... Дори диви зверове за амфитеатрите. Не съществува продукт, използван в древността, който да не е минал през пристанището на града. Точно като в някой днешен мегаполис.

Данните са главозамайващи. Достатъчно е да си представим, че ежегодно в Рим пристигат с кораби 200 000–270 000 тона зърно. Поразително е, че средно един от пет кораба, пренасящи жито, потъва или губи товара си в морето. Това са стратегически товари и от политическа гледна точка. За да предотвратят глада, дължащ се на липсата на жито и хляб, а оттам протестите и народните бунтове в центъра на Империята, в Рим е създадена обществена структура със

задачата да осигурява основната храна на народа. Това е аноната — администрацията, занимаваща се с общественото изхранване. Веднъж в месеца се разпределя безплатно зърно. Но не на всички жители — тези, които имат право да се наредят на опашка, са само римските граждани, мъжете с римско жителство. Системата напомня дажбите по време на война. Един от разпределителните пунктове се нарича *Minucia Frumentaria* — това е голям площад с колонада. Отговорните лица раздават дажбите зърно от високи плотове, като използват и *modius*, нещо като контейнер със стандартна мярка. Той напомня малко буре с железен кръст, който свързва четирите точки на ръба (мярка, която гарантира „официалния“ обем на разпределяните количества). До няколко поколения преди нас в селата ни също са използвани *modius*-и (крини) с други имена, според областите, и лесно може да се намерят на антикварните пазарчета — те са истински „археологически находки“ от историята на земеделието, но малцина си дават сметка за това. За да се изравни повърхността на зърнената храна така, че да съвпадне с ръба на крината, се използва инструмент със специално име — *rutellum*.

Трябва да се каже, че римската държава подпомага много гражданите, преди всичко най-нуждаещите се, с безплатно (или на ниска цена) раздаване на храни от първа необходимост, като хляб, брашно, зехтин, варива, месо... От тях се възползват 150 000–170 000 семейства, тоест около една трета от цялото население на столицата на Империята!

10,30 Ч. ИНДИЙСКА АТМОСФЕРА ПО УЛИЦИТЕ НА АНТИЧЕН РИМ

В съвременната епоха все още има много страни, които могат да ни дадат представа за атмосферата на улица от античен Рим. Достатъчно е да се сетим за Индия например — и там се срещат хора, увити в дрехи от коприни и воали, със сандали или боси.

Както в Индия, така и в Рим улиците често са непавирани, навсякъде тичат рояци деца и по някои ъгли се забелязват малки олтари с дарове за боговете. И тук човек остава удивен от ярките цветове на дрехите и изложените стоки.

В императорски Рим, както в Индия, в разстояние на няколко метра се преминава от една крайност в друга — от екзотичните парфюми на жените към острата и всепроникваща смрад на сокаците, към миризмите на гранясало и на готвено. Друго типично за тези контрасти са златата и скъпите украшения на фона на отчайващата бедност. Изобщо много характерни черти от ежедневието на Рим още съществуват в съвременната епоха, разпръснати в различни страни: по пазарите на Близкия изток, на някои места в Северна Африка, в Индия и Азия... Би било интересно един ден да се отиде на „лов“ за тези остатъци, вече на път да изчезнат, за да се документират и използват при изучаването на античността.

Но да продължим нашата разходка.

Една жена минава покрай нас, хвърляйки ни поглед изпод булото си. Очите ѝ са съвсем тъмни, очертани с черен грим, погледът ѝ е дълбок, настоятелен. Това трае един миг. Забелязваме и дискретния блясък на златните обеци, от които висят перли. После жената изчезва в тълпата, като оставя само следа от замайващ парфюм. Спираме се смутени.

Но не ни остава време да се съвземем. Навсякъде наоколо минават и изчезват други хора, други лица. Поразени сме от

невероятното разнообразие на физиономии, с които се разминаваме. Марциал добре е описал очарованието на римските улици. Тук се срещат хора от всички части на античния свят: сармати от степите, свикнали да пият кръвта на собствените си коне, жители на Киликия (в днешна Турция), просмукани от шафран, селяни от Тракия (отговаряща малко или много на днешните България и Турция), египтяни, които са се къпали в Нил, араби, жители на Германия с коси, вързани отстрани на главата, етиопци с много тъмна кожа и сплетени коси...

На някои места по улицата, по която преминаваме, има толкова много хора, че едва се върви. Единственото сравнение, което можем да направим с днес, е с тълпата, която излиза от кино или от тунел на метро в пиковите часове на деня. Представяме си, че същият сценарий се повтаря и по почти всички улици около нас. Рим на Траян не спира да ни учудва. Наистина не е за вярване, че цялото това множество успява всеки ден да се храни, да спи, да задоволява потребностите си.

Да вървиш направо, е почти невъзможно. Налага се да заобикаляме сергиите, които внезапно изникват сред тълпата, и продължаваме да се блъскаме с минувачите. Също като днес в Азия и Изтока идеята за дистанция между хората не съществува. Който идва от Запада, има усещането, че всички се „качват върху него“.

Внезапно тълпата се разпръсва и забелязваме жонгльор, който задържа минувачите с някои умели изпълнения. Спираме се само за малко. По-нататък вниманието ни е привлечено от монотонна песен. Пробиваме си път в тълпата и до една стена виждаме укротител на змии. От кошницата излиза кобра, която се клати плавно и докосва края на неговата „флейта“, от която виси пискюл от цветни пера. Както е известно, не музиката хипнотизира змията, а движението на инструмента. Затова са и перата. Но любопитните, които са се спрели, не знаят това и хвърлят от време на време монети, впечатлени от музикалното умение на укротителя.

Изведнъж всички се отдръпват — задава се някакъв мъж на кон, който крещи и ругае, за да си направи път. Копитата преминават през голяма воняща локва, която всички са заобикаляли, и напръскват с мръсна вода дрехите на двама мъже в тоги. Те спират конника и започва ожесточена свада. По-добре да се отдалечим.

Качваме се на тротоара, за да сме по-спокойни, но почти веднага слизаме от него. Минава патрул от легионери, явно дошли в Рим, за да получат някакво разрешение. Държат се грубо, ритат хората, които не се отдръпват, като им причиняват силна болка — сандалите им, *caligae*, както казахме, са с метални грайфери, за да имат по-голямо сцепление на бойното поле...

Една ръка ни дърпа за туниката.

Обръщаме се. Просяк с деформирани крака иска милостиня. Даваме му две монети и лицето му светва.

Но това не е краят. Сега пък някакъв амбулантен продавач ни препречва пътя — иска на всяка цена да ни продаде лампите си. Има симпатично лице, червена коса и заразителна усмивка. Освобождаваме се трудно, като той продължава да ни повтаря, че става въпрос за „редки лампи, идващи от Изтока“ и „които траят по-дълго от останалите“...

В тълпите по улиците на Рим жените се разпознават веднага по разноцветните си дрехи и по уханието на парфюм, което се разнася при преминаването им...

Облягаме се на една стена, изморени от борбата с тълпата, и наблюдаваме потока от хора. Така забелязваме, че не всички се придвижват пеша. Някои яздят муле, като заедно с животното им е даден и „шофьор“, роб нумидиец, който го води, като го държи за юздите.

Съществуват и други начини да се движиш по улиците, без дори да стъпваш на земята. Както се знае, през деня в Рим е забранено използването на коли от частни лица с много малки изключения (съответстващи на днешните държавни автомобили). Това са колите на жриците весталки и тези на малцината „с връзки“. Това е довело до появата на алтернативни превозни средства. Типична за римските жени от определен слой, когато посещават приятелките си, е носилката стол (*sella*). Има една, която се клатушка сред тълпата, същата като описаната от Ювенал. На нея седи забулена жена и чете или може би, за да е в тон с модата, само си дава вид, че чете, като се има предвид непрекъснатото друсане заради блъсканицата.

Съвсем по различен начин се движи голяма носилка (*lectica*), която напредва величествено над тълпата, поставена на раменете на осем роби сирийци. Прилича на трирема, пореща морските води. Бяла е, украсена е със скулптури, картини и гирлянди от пъстри цветя. Има и много завеси. Истински ролс-ройс по улиците на Рим. Наблюдаваме преминаването ѝ очаровани като всички останали. Двама мускулести роби пробиват път в тълпата, като грубо изблъскват хората и размахват дървени тояги. Те са истински ледоразбивачи... Носилката бавно минава пред нас. Робите пристъпват с дълги отмерени крачки, като гвардейци. Това увеличава тържествеността на момента. Опитваме се да разберем кой е в нея. За съжаление не е възможно. Освен завесите има и система от огледала, които позволяват на пътника да вижда, без да бъде виждан. Огледалата съответстват на тъмните стъкла на нашите автомобили.

На малко разстояние зад тази градска „яхта“ се движи друго превозно средство, което се мъчи да използва пътя, отворен сред тълпата. Това е *chirataxium*, количка, теглена на ръка (нещо като рикша), в която седи белокопчав човек. Сцената е забавна не толкова

заради сравнението между двете превозни средства, колкото заради този толкова сериозен мъж с вирнат орлов нос, който си придава по-голяма важност от седящия в носилката. Отзад буца слаб и изтощен роб, който като че ли изминава последните метри на кариерата си на човешки мотор... И двамата изчезват сред хората заедно с ритмичното скърцане на колелото. Малко след това се чува плисък, като от нещо тежко, паднало във вода. Преценяваме разстоянието — сигурно са уцелили онази голяма воняща локва. Представяме си какво е станало — преобръщането на колата и летежът на господаря трябва да са били зрелищни, ако се съди по шумния смях. Дори укротителят на змиите престава да свири.

РИМ КАТО НЮ ЙОРК И ЛОНДОН

Да се опитаме да обобщим видяното досега. Това, с което Рим пораждава, е неговата уникалност в Империята и в античния свят. Сравнението с Ню Йорк или Лондон се налага от само себе си. Който идва тук за първи път, остава изумен от размерите на сградите, от многото хора, от магазините, където се намират всякакви продукти, идващи от всички краища на Империята. Нещо немислимо в по-малките градове на Италия, където изборът на стоките е много по-ограничен и докъдето те стигат много по-бавно (някои дори не стигат).

Рим е градът на големите възможности, градът с множество народи и религии, които мирно съжителстват (първият истински *melting pot*, както днес често се казва за Ню Йорк), градът на ексцентричните моди и дрехи, на натрапчивите ритми, на големите разхищения. Аспекти, непознати в тихите градове в останалата част на Италия и в тези от провинциите, да не говорим за селата.

Който е свикнал на трудностите, свързани с обработването на земята, и на строгите правила, наложени от традицията, често остава с впечатлението, обикаляйки улиците на Рим, че се намира на места, където ценностите вече не съществуват, сред хора, които живеят повърхностно, често ден за ден, които не са способни да оцелеят другаде и да се трудят честно. Усещането е, че всичко е подчинено на ползата и произвола — трябва да мислиш бързо и да си хитър, да те бива при избора на приятели и клиенти, защото кражбите и измамите са зад ъгъла, както и насилието.

Човекът обаче, който живее в Рим или е роден там (равностойно на истински „New Yorker“), възприема този корумпиран и шумен свят по съвсем друг начин. Годишните опит са му създали необходимите „антитела“, които му помагат да се движи по неговите улици и да влиза в неговите *tabernae*. Според думите на Марциал на тези хора градът и неговият свят им се струват „пулсиращи от веселие и жизненост“.

10,45 Ч.

КРАТЪК ПРЕСТОЙ В ЕДИН ОАЗИС НА СПОКОЙСТВИЕ И ИЗКУСТВО

Къде може да се отиде, за да се избяга от тълпата и блъсканицата на Рим? Съществуват ли по-спокойни места? Отговорът е да. Това са оазиси на спокойствието, където римляните идват да се разхождат: императорските градини, зоната на Марсово поле с неговите площи, храмове, свещени пространства без дюкяни и *insulae*, следователно идеални за разходка извън хаоса.

Но съществува и едно място, толкова необикновено със своята красота, че е споменато дори от Плиний Стари. Това е Портикът на Октавия. Накъдето се отправяме сега. Входът му е наистина монументален, като на голям храм. След няколко крачки спираме удивени — пред нас се простира огромен двор със страни, дълги над сто метра, с прекрасна колонада, която го опасва наоколо. В центъра се издигат два еднакви храма, посветени на Юпитер и Юнона.

Цари нереална атмосфера. Всичко е обзето от спокойствие, сякаш сме във вътрешния двор на манастир. Разбира се, има хора, които говорят и се смеят, деца, които тичат. Но самият факт, че крачките им отекват на големия площад, а не са погълнати от шума на тълпата, е чудо. Заобиколени сме от над милион хора, заети с всякакви дейности, и все пак изглежда, че всичко е останало навън, няколко метра зад нас.

Влизаме в портика. Той е цветен, покрит с фрески и гипсови орнаменти. Веднага разбираме защо Плиний толкова го цени — между колоните, в нишите или вътре в малките зали се виждат статуи, но не какви да е.

Това са произведения на велики гръцки скулптори като Поликлет или ученика му Дионисий. Става въпрос за статуи, които изобразяват много скъпи на римляните божества — Юпитер и Юнона.

Тези места (има и други в Рим) са истински изложби. В тях са изложени шедьоври, пред които експонатите на големите музеи за класическо изкуство в света бледнеят. Продължаваме зашеметени. Спираме се отново, този път пред необикновена серия от трийсет и четири бронзови статуи на войници на кон. В центъра е Александър Велики. Той е млад, с развени коси. Останалите са неговите помощници, които загиват в битката при Граник.

Това е истински ескадрон, устремен в кавалкада извън времето към славата. Произведението е на великия Лизип...

Докато разглеждаме шедьоврите, разбираме, че Рим е „магнит“ не само за стоки, но и за произведения на изкуството. Всички тези прекрасни статуи идват от Гърция, покорена от римляните при първата им експанзия. Те са тук, след като са били взети като плячка от храмове и дворци.

Да се говори за плячка и ограбване, е справедливо, но само отчасти. В древността вземането на плячка е нормална практика на завоевателя, опустошаващо следствие на всяко поражение. Но за разлика от толкова други народи римляните не са унищожавали систематично всички заграбени шедьоври, както са правили например испанските конквистадори. Напротив, те нерядко са ги занасяли в Рим, за да им се любуват, почти да ги боготворят, защото смятали Гърция за истинската родина на културата на античния свят. Те самите се възприемали като синове и наследници на тази велика цивилизация.

Затова днес от морето често излизат отново на бял свят невероятни статуи, като статуята на Посейдон (или Зевс), днес съхранявана в Атина, или Танцуващият сатир, наскоро изплувал от водите при Сицилия. Това са произведения, отнесени от Гърция и натоварени за Италия, но потънали по пътя. И кой знае още колко шедьовъра се намират в дълбините на Средиземно море.

Съвсем друг е случаят с Наполеон. Неговото поведение е анахронизъм, истинско най-обикновено плячкосване в явно противоречие с принципите на „свобода, равенство и братство“ на културата, която го е създала, и много далеч от духа на Декларацията за правата на човека, провъзгласена няколко години преди това. Много от произведенията, плячкосани преди всичко в Италия и никога невъзстановени, се намират сега изложени в Лувъра, все едно че нищо не се е случило.

В сянката на колоните срещаме много хора, които се разхождат, някои се събират на групи и разговарят помежду си. Тук не се идва само за поръчки или покупки. Мнозина наблюдават с крайчеца на окото си тези, които минават покрай тях. Атмосферата напомня разходката в събота следобед по булевардите на нашите градове. „Стъргалата“ на Рим от императорската епоха са точно такива места. А те са много — освен Портика на Октавия римляните разполагат и с портиците на Аргонавтите, на Ливия, на Помпей, на Стоте колони... Изобщо — богат избор.

Няколко деца се забавляват, като се катерят по статуята на умиращ елен. Номерът е да се изкачиш до рогата и да си пъхнеш ръката в отворената уста. Тази игра се харесва на много деца — гърбът на бронзовата статуя е добре излъскан. Едно момченце чака реда си. Като всички деца и то има *bulla*, окачена на врата. Тя съдържа малки „талисмани“, носещи щастие. Но тъкмо да се покатери, майка му го хваща за ръката и започва да му се кара. Не толкова от уважение към произведението на изкуството, колкото заради опасността да си постави ръката в място, което не познава. Сега при него е и баща му, който му разказва историята на момче, наречено Хилас. То също си играело така (както е изобразено в портика на Стоте колони) и си пъхало ръката в отворената уста на бронзова мечка. Но вътре в устата имало пепелянка. Ухапването било фатално и момчето умряло... Не знаем дали това наистина се е случило, но е история, която се е разказвала и вълнувала мнозина, включително Марциал, който ни я предава, когато описва портиците на Рим...

„МЕДИЦИНСКИ“ ПОРТРЕТ НА РИМЛЯНИТЕ — РИМ КАТО ГРАД ОТ ТРЕТИЯ СВЯТ?

Сред хората, които се разхождат в Портика на Октавия, забелязваме чадърче в яркочервен цвят, което се поклаща при всяка крачка на собственичката си — то е като тези на госпожите от деветнайсети век. Възможно ли е това? Приближаваме се, като задминаваме няколко минувачи. Намираме се точно зад жената, която пристъпва елегантно заедно с две приятелки, може би „компаньонки“. Чадърчето е от коприна. Рамката е от кост и механизмът е като днешният — отваря се с плъзгане и със спици, които се разгъват... Това не трябва да ни учудва, всъщност чадърът е много древно

откритие — използват го още етруските 2600 години преди Рим на Траян. Предназначението му обаче е различно.

Той служи, за да предпазва човека не от дъжда, а от слънцето, точно като чадърите на дамите от осемнайсети или деветнайсети век. В Римската империя е използван преди всичко от жените от средната и висшата класа, които по този начин се пазят да не почернеят. За разлика от днес...

Римските канони са различни от нашите. Достатъчно е да се погледнат фреските, за да се види, че мъжете винаги са изобразявани „почернели“, с бронзов цвят на кожата, докато жените са съвсем светли, до бели. Посланието е ясно — мъжът е по-тъмен, защото прекарва много време на открито, ангажиран с различни дейности (работа, пътувания, срещи, лов, война...). Докато при жената светлата кожа е знак за живот, прекаран въщи в „женски“ дейности: отглеждане на деца, грижа за къщата, ръководене на приготвянето на храната или на празниците и пиршествата. Все занимания, за които не се налага да се излиза. Следователно бялата кожа е част от очарованието на римлянката, както косата и грима, особено за жените от по-висок ранг, които не трябва да излизат и да се смесват с простолудията. С други думи, светлата кожа е ясен знак за заможност и знатност, тя е символ на статуса. Затова се използва чадърът...

Но когато наблюдаваме трите госпожи, има и друг детайл, който поражда. Въпреки че лицата са им различни, очите им са с различен цвят, дори фигурите им се различават, и трите имат почти еднакъв ръст — едва стигат до рамената ни...

На практика римляните са много „ниски“ в сравнение с днес. Това добре се вижда, когато се върви по улицата. Единствените, които се „извисяват“, са робите келти или германи, както и римските граждани от Галия. Има и друго, което впечатлява. По улиците се виждат много деца и малко старци.

Народ с нисък ръст и много млади хора... Точно това, което може да се види днес в страните от Третия свят. Следователно Рим от времето на Траян прилича на Третия свят?

РИМ, ГРАД НА ХОРА „ИЗВЪН ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ“?

Какви физиономии са имали жителите на Рим? Лицата им били ли са такива, каквито се срещат днес в столицата на Италия, или са

били различни? Тъй като е бил град с над милион жители, по улиците, естествено, е имало по малко от всичко: руси, черни, рижи... Често обаче, забелязахме го в магазините, по уличките и сред робите в *domus* се срещат хора със средиземноморски черти, дори категорично с черти на хора от Близкия изток.

Всъщност голяма част от жителите на императорски Рим биха били определени днес като хора, живеещи „извън Европейския съюз“, защото идвали преди всичко от източните провинции на Империята — от земите на днешна Турция, смятани от римляните за „гръцки“ (Азия, Галатия, Киликия, Кападокия, Витиния), или от Изтока начело със Сирия. Към тях трябва да прибавим жителите със северноафрикански произход, а те били много — семейства, идващи от Египет или от плодородните провинции Кирена и проконсулска Африка (Либия и Тунис). Без да се броят дошлите от Мавритания (Алжир, Мароко)...

Но не трябва да си мислим, че само търговци са се установявали в Рим заради работата или че столицата просто е привличала много хора по най-различни причини, както става и днес в големите градове. В действителност огромното мнозинство от жителите на града били доведени тук насила, като роби. Някои си оставали роби, други бивали освободени (*liberti*). Много произлизали от роби, освободени няколко поколения преди това, и без проблеми се занимавали с различни дейности.

Едно статистическо изследване показва, че 60 процента от имената на жителите на Рим са имали гръцки, а не латински произход. Някои учени дори смятат, че този процент е по-висок — около 80. Не че всички тези хора били дошли от Гърция. Първо, защото, както казахме, за римляните Гърция географски достигала до Средния изток, и второ, защото бил много разпространен обичаят да се дават гръцки имена на робите без значение, коя е родната им страна. Това, което показват тези данни обаче, е, че поне шестима от десет жители на столицата (ако не и повече) не са произлизали нито от Рим, нито от Полуострова.

То потвърждава факта, че Рим е бил и ще остане в продължение на векове огромен генетичен съд, в който са се смесвали и претопявали народи и ДНК с най-различен произход, и то в мащаби, непознати дотогава. Следователно да се определяш като „римлянин открай време“, както и днес правят някои, наистина няма никакъв смисъл, тъй

като още тогава в града е имало толкова народности, колкото на някоя международна аерогара.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

НАСЕЛЕНИЕТО НА АНТИЧЕН РИМ

Какво говорят за населението на Вечния град медицинските, антропологичните и демографските данни? Нека оставим за малко улиците и портиците на Рим от 115 г. сл.Хр. и да влезем в лабораториите, където антрополозите и археолозите изследват тази толкова далечна епоха.

Привидно работата изглежда изключително трудна, минали са почти деветнайсет века. Въпреки това благодарение на различните техники учените са си съставили достатъчно прецизна идея за хората, които срещнахме досега по улиците на столицата на Римската империя.

Представете си, че се намирате на мястото на престъпление и че наблюдавате работата на научните кадри на полицията. Техниките за изследване на древните римляни са много подобни. От костите и скелетите, намерени в гробовете, и от разкопките са изплували изключително много сведения, някои от които изненадващи.

Средната височина на населението, живяло през епохата, която изследваме, тоест на границата между I и II век сл.Хр., е 1,65 м за мъжете и 1,55 м за жените! Средното тегло, измерено с различни методи, е 65 килограма за мъжете и 49 за жените.

Може да ни изглеждат дребни, но такъв е бил средният ръст на европейските народи в продължение на векове. През 1930 г. е все още 1,67 м и едва след войната (по-точно през шейсетте-седемдесетте години) е надминал 1,70 м благодарение на по-добрите условия на живот и хранене. Днес средният ръст на европейското население е 1,76 м за мъжете, 1,64 м за жените. Този на италианците е малко по-малък, съответно 1,75 и 1,62 метра.

Скелетите са запазили и други изненади. Антрополозите са направили множество рентгенови снимки на дългите кости, като тибиите, не за да търсят счупвания, а за да изследват детството на римляните. Така са били забелязани тънки бели линии в плътната част на костта (линии на Харис), които разкриват спиране на растежа в

първите години на живота или по време на юношеството поради някаква болест, глад или чисто и просто лошо хранене. Видими белези за нелеко детство.

Нещо подобно се е появило и при зъбите. При наблюдение на повърхността им са били открити каналчета върху емайла, успоредни на венеца. Те също показват, че растежът на зъба е бил спрян за известно време.

Обратно на това, което би могло да се помисли, по-тежък живот са имали хората не от селата, а от градовете. Също и заможните. Това разкрива една характеристика на живота в античен Рим, която никога не е била изтъквана.

Всъщност, както по време на война, в селата винаги е имало какво да се яде. Докато в града често са липсвали някои храни. Дори в най-добрите периоди храненето никога не е било пълноценно и добре балансирано. А по-бедните класи при най-малка криза са започвали да се хранят зле, дори да гладуват. Освен това, когато живеят в голям град, хората са изложени на различни видове болести и зарази. Всичко това обяснява „страданията“, запечатани върху скелетите, както и ниския ръст на римляните.

Но това не е всичко. Римляните са живели малко — преодолеели ли детските болести, мъжете са изкарвали до 41 години, а жените — до 29! При жените ранната смърт се е дължала на ражданията. Естествено, става въпрос за средни стойности — никой римлянин, достигнал четирийсет и първия си рожден ден, не е умираал внезапно. Още тогава някои са доживявали до дълбока старост, но те са били наистина малко.

Толкова малко, че правят впечатление дори и днес. Надписът върху камък, наскоро излязъл на бял свят от Ватиканския некропол на Санта Роза, говори за освободен роб, някой си Луций Суторий Абаскант, умрял чак на 90 години: „... *qui vixit annis LXXXX...*“, казва текстът, изненадал и своите откриватели. За епохата е изглеждал истински Матусалем^[1].

Интересно в това отношение е изследването на други надгробни стели, тези на жителите на антична Остия. Римляните почти винаги изписвали годината на смъртта на погребания, както и годините, месеците и дните на живот... Понякога дори часовете! Естествено, тъй като не притежаваме надгробните плочи на всички жители на Остия, а

само на част от тях, не можем да правим категорични обобщения. Още повече, че когато ставало въпрос за възрастен човек, почти никога не се изписвали годините му (само при изключителни случаи, както видяхме), тъй като смъртта се възприемала като нещо естествено.

И все пак от изучаването на шестстотин надгробни камъка се появява интересно сведение. Знаем, че детската смъртност, както във всички бедни и предтехнологични общества, е била изключително висока. Това, което прави впечатление, е, че не е била еднаква за всички — под десет години умирали чувствително повече момчета (42 на сто), отколкото момичета (34 на сто). Може би това се е дължало на по-голямата свобода на движение (следователно и на опасност), на която се радвали момчетата. Любопитно е обаче, че нещата се преобръщат между двайсет и трийсет години — тогава са умирали повече жени (25 процента), отколкото мъже (18 процента). В този случай разликата е идвала от високата смъртност сред родилките — раждането на дете е било истински убиец.

Въпреки че не е съвсем проучено, от изследванията на скелетите изниква друго интересно сведение: в някои случаи състоянието на зъбите било различно според това, дали били на господар или на роб. Така било в извънградските вили, използвани като ферми — господарите имали повече кариеси от робите. Този парадокс се обяснява с по-богато на захари хранене. Една от лошите страни на богатството...

ОСЕМТЕ ГОЛЕМИ ПРОБЛЕМА НА АНТИЧЕН РИМ

(СЪЩИТЕ КАТО ДНЕСНИТЕ)

Както подчертава професор Ромоло Аугусто Стачоли, проблемите, които са притеснявали римляните от епохата на Цезарите, са учудващо сходни с тези, които измъчват днес жителите на Рим (и на всички други големи градове). За малко по-малко от две хиляди години положението не се е променило изобщо. Като прегледаме списъка, има от какво да останем учудени:

- трафикът;
- шумът и хаосът по големите и малките улици;
- времето, необходимо, за да отидеш от едно място на друго;
- мръсотията;

- жилищната криза и неимоверно високите цени на имотите;
- некачественото строителство;
- неконтролируемият приток на емигранти;
- несигурността нощем.

Видяхме, че да се придвижваш в Рим, е проблем, както и днес. И това въпреки прочутия закон, издаден от Цезар през 45 г. пр.Хр., който разрешавал движението единствено на превозни средства, свързани с обществения интерес (за които вече стана дума), и забранявал движението на частните возила от изгрев до залез. Но както в съвременната епоха, и по времето на римляните някои функционери и определени „привилегировани“ можели да се движат със собствените си превозни средства. Друг проблем било акустичното замърсяване на улиците и уличките. Вижте какво казва Марциал за хаоса през деня: „В Рим не съществува място, където един нещастник може да медитира или да си почива. Сутрин не те оставят да живееш учителите, нощем фурнаджиите, през деня чукането на казанджиите. Тук сарафът подрусва мръсната си маса със запасите от монети на Нерон... Там златарят кове с лъскавото си чукче златото от Испания... Не престават да крещят фанатичните почитатели на Белона (божество на войната); не спира да разказва своята история корабокрушенецът, останал закачен за парче дърво; не млъква малкият евреин, научен от майка си да проси; вика ли, вика гуреливият продавач на подпалки...“. На същото мнение е и Ювенал, който се пита: „В коя къща под наем е разрешен сънят в Рим? Спиш само ако разполагаш с много средства“.

Днес в Рим, за да се придвижиш от едно място на друго, губиш много време, дори и за малки разстояния; всъщност автомобилният трафик задръства и парализира града. Същото се е случвало по времето на Цезарите, въпреки че по улиците е имало само хора, а не автомобили. Някои автори се оплакват, че не могат да отидат на две срещи в една и съща сутрин, защото разстоянията от едно място до друго и времето за придвижване са прекалено големи.

Жителите, дошли от страни „извън Европейския съюз“, и тогава били истински проблем. С обвинителен тон Ювенал заявява, че градът е вече в техни ръце и че сирийската река Оронт отдавна влива водите си в Тибър, „като носи със себе си свои език и обичаи, флейтисти, струни, барабани и момичета, принудени да проституират около Цирка“. Не може да не се направи смразяваща съпоставка със

сегашната проституция от славянските страни. Както днес гарите са местата, където най-лесно могат да се срещнат емигранти и чужденци, така тогава в Рим това били зоните около Апиевия и Остийския път. Те били подстъпите към столицата за всички тези чужденци, които тръгвали от източната част на Средиземно море и от Африка, спирали с корабите в пристанищата на Бриндизи, Поцуоли и Остия и после тръгвали към столицата по един от тези големи пътища. Очевидно стичането на толкова чужденци (и на граждани от Империята, привлечени от големия град) увеличавало цените на жилищата, които, както казахме, били четири пъти по-високи, отколкото в останалата част на полуострова. В резултат се появила дива спекула на имотния пазар, започнали да никнат като гъби истински „казарми“ — високи сгради, построени набързо с некачествени материали. И не след дълго зачестили срутванията. Затова Ювенал говори недвусмислено за град, който „в огромната си част се държи на тънки гредички“, и заявява, че „когато администраторът замаже отвора на стара пукнатина и ни каже да спим спокойно, развалината продължава да виси над главите ни“. С мръсотията си някои кътчета и улички на Рим са напомняли градове от Изтока, където често се върви върху „слоеве“ от всякакви боклуци, от бутилки до развалени варива: „От една страна хуква да бяга крастава кучка, на другата се въргаля свиня, покрита с кал“, казва Хораций. Накрая в списъка е несигурността през нощта, която днес все още е проблем, но за щастие не е достигнала нивата на императорски Рим, ако е вярно това, което пише Ювенал, а именно, че „би могъл да минеш за небрежен [...], ако отидеш на вечеря навън, без да си си направил завещанието“!

Част от препълнена с хора улица. На Рим вече не са чужди много „модерни“ проблеми: хаотичният трафик (на пешеходци), сергиите, превзели тротоарите...

[\[1\]](#) Матусалем — библейски патриарх, живял 959 години. — Б.пр. ↑

11,00 Ч. ПАЗАРЪТ НА РОБИТЕ

Продължаваме да бродим из града и ето че се приближаваме до някакъв площад. Виждаме го в края на улицата. Не е много голям, но трябва да има нещо специално на него, защото се усеща необичайна активност. Придвижваме се сред хората все по-трудно, като в тълпата на пазар. Внезапно срещу нас идва добре облечен мъж. Проправя си път, като блъска всички, които му се изпречват. Той е нисък на ръст, пълен, с груби и арогантни обноски. Допускаме, че не е патриций, вероятно е да е бивш роб, сега свободен, станал още по-агресивен от предишния си господар. С изненада забелязваме, че влачи след себе си друг човек, почти гол, с препаска — рус младеж, висок, мускулист. Ниският се обръща и започва да му крещи да побърза, като го заплашва с някаква пръчка, нещо като камшик. Другият би могъл да го размаже за секунда, физическата разлика между двамата е впечатляваща. Но той не реагира, ръцете му са вързани, погледът покорен. Мълчаливо ускорява ход и минава близо до нас. В очите му се четат само примирението, с което очаква да разбере съдбата си. Ясно е, че е варварин от Европа, но от кои земи, е трудно да се каже. Може би е живял отвъд Рейн, може би отвъд Дунав, защо не в Дакия, превзета наскоро, кой знае. Сигурното е, че разбрахме какво се случва на площада, в който сме навлезли — това е пазар на роби.

Имаме намерение да проучим чужд за нашата култура свят и въпреки това присъстващ в хилядолетната история на всички цивилизации. От Китай до ацтеките (които на пазарите си имали специални сектори, отделени за продажбата на врагове, за да бъдат използвани за човешки жертвоприношения...). В Европа робството е съществувало преди римската епоха и е продължило векове след падането на Рим, до Ренесанса и след него. В един период било забранено да се заробват християните, но не и останалите, например мюсюлманите.

Стъпка по стъпка пред очите ни се разкрива сценарий, който ни оставя без думи. Върху дървени подиуми, поставени в редица подобно на щандове, са изложени робите за продажба, истинска човешка стока: мъже, жени, деца. Всички имат окачена на шията табелка, върху която са изписани характеристиките им, сякаш са бутилки вино или зехтин в супермаркета. С малко на брой и плашещо жестоки думи търговците на роби, *tangones*, са отбелязали националността, качествата, а също и някои дефекти. Четем: „Нубия, много силен, яде малко, не е вироглав“, „Галия, прави хляб и пасти, но го бива за всякаква работа, сляп с едното око“; или: „Умен, говори гръцки, служил е на Изток в знатно семейство, идеален да преподава философия и да рецитира стихове на пиршествата“. И още: „Дъщеря на първенец от Дакия, девица, прислужва вкъщи, прекрасна за топлене на леглото“. Колко от тези надписи отговарят на истината? Римляните знаят, че не трябва да се доверяват на *tangones*, които са готови на всичко само и само за да забогатеят. Търговците разкрасяват дефектите и прикриват „изкусно всичко онова, което не е приятно да се види“, както казвал Сенека...

Робите не показват чувствата си. От тези лица, обградени от рижи коси или тъмни къдрици, сякаш е изчезнало всякакво изражение на бунт, гняв или отчаяние. И въпреки това зад всяко от тях се крие тежка трагедия. Сега робите чакат примирени. В очите на мнозина се четат страх. Знаят, че предишният им живот е свършил завинаги и че след няколко минути ще тръгне в друга посока, може би последна. Какво ще стане с тях? Ще отидат в къщата на някой патриций, за да станат част от неговите роби? Може би това е добра перспектива, защото, като се изключи евентуалната сексуална злоупотреба, има надежда да бъдат освободени един ден с големи привилегии, ако господарят им е много важна личност. Съвсем различно би било, ако ги вземат в някой магазин да носят тежките вързопи и надзирателят им е бивш роб. Но има и по-лошо. Да свършат в бордей — ако са родени и живели с достойнство, изведнъж се превръщат в обикновени сексуални предмети, които да бъдат използвани, докато „се счупят“ или изтощят (слабост, болести или изчезване на предишната красота). А има и още по-лошо. Да ги изпратят в кариерите или да станат собственост на богат патриций на село. Знае се, че робите по селата живеят при най-лоши условия, с малко храна, много бой, използвани, докато умрат...

Като в някаква лотария животът на тези хора се прехвърля от ръка на ръка. Като преминаваме покрай подиумите, оставаме поразени от жестоки, нечовешки гледки, каквито се виждат само на пазарите за животни — върху голяма маса някакъв търговец отваря устата на роб, за да покаже зъбите му и да позволи на клиентите да усетят дъха му. Друг опипва гърдите на жена и гали корема ѝ под нездравия поглед на дебел и потен клиент. Трети, за да покаже силата и здравето на роба, който се продава, удря гърба и гърдите на огромен мъж от Германия и гали бедрата и прасците му.

Думите, които чуваме, са не по-малко стряскащи.

„Виж какъв хубав младеж, ще ти трае цял живот.“

„Има инфекция на очите, не го искам.“

„Обърни я! Покажи ми задника ѝ!“

„Този е чудесен, ще ти смени роба от носилката. Виж, на височина е точно и е рус като другите.“

„Искам мургава, казах ти. Господарят не харесва тези русите, сухите.“

„Не е скъпо, цената е като за приятел. Днес нубийците са такава рядкост.“

„Този ще капне на третата амфора — не го ли виждаш колко е слаб?“

„Не, не онзи, този, дето е по-близо, ми харесва повече. Колко струва?“

„Махни му лентата от главата. Ето, виждаш ли, че съм прав — има едно жигосано F! Какво ти казвах, беглец е!“ (През римската епоха на роб, заловен след бягство, жигосвали на челото *fug*, тоест *fugitivus* — беглец, или *fur*, ако бил крадец.)

Продължаваме да разглеждаме площада сред тълпата купувачи, продавачи и току-що закупени роби. Търговията с тях е публична и се извършва на различни места — на форума, но и в магазините. Правилата са ясни: трябва да се види стоката, да се прецени качеството, да се извърши договаряне, както на всеки пазар.

Често пазарите за роби продават различни категории „стока“ в отделните дни: един ден „силни“ за тежките работи, на следващия идва ред на „занаятчиите“, тоест пекари, готвачи, танцьори, масажисти и т.н. На третия се продават момчета и момичета, идеални за къщата и гощавките (и за други забавления). После идва денят за робите с

деформации: джуджета, гиганти, с физически дефекти, които ще бъдат използвани по различни начини...

СВЕТЪТ НА РОБИТЕ

Пазарите за роби са местата, където космополитизмът на Рим се проявява в най-голяма степен. Робите идват от най-отдалечените части на Империята, дори отвъд границите ѝ, и са от различни етноси. Интересно е да се забележи, че не съществува расизъм, никой не е дискриминиран заради цвета на кожата си. Статусът е този, който създава различията: дали си римски гражданин, дали си чужденец (*peregrinus*), дали си роб.

Пазарът е добре регламентиран — търговецът плаща „право за внос-износ“ и данък върху продажбите. Римляните обикновено презират тези търговци, които често са ориенталци. Но къде намират роби за продаване? И преди всичко как се става роб? По различни начини. Някои се раждат роби — достатъчно е майка ви да е робиня и господарят ви ще направи от вас това, което иска, защото автоматично и вие ставате негова „собственост“. Ще може да ви задържи или да ви продаде, като си изкара малко пари. В този смисъл римляните с много роби притежават истински развъдници, които подхранват пазара.

*С няколко много жестоки думи търговците на роби, *mandones*, са отбелязали народността, качествата и дефектите. След миг съдбата на робите ще се промени завинаги.*

Мнозинството от робите обаче са родени свободни, в границите или извън Империята, и после са попаднали в робство — те са военнопленници, които римската държава продава на частни лица (дори в периоди на мир винаги има военна активност в някоя област и към всеки легион в поход се присламчват търговци, готови да купят пленници). Много роби са купувани отвъд границите от търговци от Източна Европа, от Азия, от Африка (точно както в миналите векове в богатите дворци на Арабия или Европа или в именията на латифундистите и заможните американци са пристигали роби от Черна Африка). После идват осъдените за престъпления, нежеланите деца, захвърлени на улиците и отгледани от безскрупулни хора, които ги превръщат в роби (подобна участ очаква и децата, откраднати от престъпници или пирати).

Най-накрая има и обикновени хора, които са задлъжнели и са били „продадени“ от кредиторите си на някой търговец... Въпреки че

по закон не са истински роби.

Поразява една последна форма на робство, тази, която можем да определим като „самозаробване“. Става въпрос за хора, родени свободни, но толкова бедни, че се „продават“ на другите...

Както казахме, голяма разлика съществува между робите от града (*familia urbana*) и тези от село (*familia rustica*). Обикновено първите са подложени на по-малко малтретиране, за да не падне цената им в случай, че се наложи да ги продадат отново. Но за тези от село това не се случва. Животът им е ужасяващ — подчиняват се на заповедите на бивш роб, който управлява от името на господаря собствеността или селското имение. Неговото убеждение е, че роб, който не работи, не възвръща дадените за него пари. Следователно цялото му време трябва да бъде отдадено на труда, не му се полага да почива, да се занимава с друго или да отделя време за личните си нужди.

В тези истински „лагери“ (вилите от тази гледна точка са места за принудителна работа — поразява фактът, че помещението, където са настанени, се нарича *ergastulum* — затвор!) дори бракът не е решение, което робът може да вземе — управителят на имението определя дали може да се „чифтоса“ и с кой партньор. В този смисъл робът напомня много на крава или куче. Дори, за да бъдем разбрани, разликата е наистина съвсем малка и се изразява с няколко думи: работното животно е определено като *instrumentum semivocalis*^[1], робът — като *instrumentum vocalis*^[2]... Единствената разлика е в речта!

Да имаш много роби, е знак за богатство. В частните къщи обикновено се срещат от пет до дванайсет и не повече от двайсет. Все пак някои патриции притежавали до петстотин в града и две-три хиляди извън Рим, в именията си.

Очевидно има и „държавни“ роби, собственост на някой град или на държавата, както и на императора. Работят на всички обществени места, например в големите терми, в отряда на пожарникарите, в складовете за храна, в аноната или са ангажирани с построяването на пътища, мостове и т.н.

Голяма част работят в „канцелариите“ — те са тези, които обслужват администрацията и финансите. Следователно става въпрос за хора, които знаят да четат и пишат и нерядко притежават и малко

култура. Затова към тях се отнасят по-добре, отколкото към колегите им в селата и на пристанищата.

Всички тези роби крепят римската икономика. Според закона те не са живи същества, а „неща“. Господарят може да направи с тях това, което желае, включително да ги убие. Според древен закон, впоследствие отхвърлен, наказанието със смърт трябва да се изпълни незабавно поне в един случай — ако господарят бъде убит от роб, всички останали роби следва да бъдат убити, защото са се оказали неспособни да го защитят, дори с обикновен донос. Можем да си представим атмосферата, която царяла в *domus*-ите...

С някои редки изключения държавата не застава на страната нито на господаря, нито на роба. Това е затворен свят — дали помежду им ще има приятелство, или ще става въпрос за нечувана експлоатация, решава господарят. Законът не третира тези въпроси. То би било все едно днес държавата да се намеси, ако си служите не както трябва с миксера или косачката за трева... *Dominus* сам решава дали да измъчва, да осакатява, дори да убива своите роби.

Но наистина ли никой не протестира? Мнозина протестирали, като Сенека или стоиците, които смятат, че робите не са предмети, а човешки същества и че към тях трябва да се отнасят като към такива. Впрочем значението им за икономиката и финансите на Империята е такова, че никой не мисли, че може да мине без труда им. Така че с времето тяхното положение постепенно се подобрява.

Ако през Републиката условията им на живот били наистина ужасяващи, по време на Империята с течение на вековете робите започнали да имат не чак „права“, но „разрешения“: например да задържат за себе си парите, които са припечелили, за да могат някой ден да си купят свободата; да сключват нещо като брак (въпреки че децата им ще останат роби, собственост на господаря). По-малко ги малтретирали, а от един момент нататък на собственика било забранено да ги убива. Това, което няма да се промени никога, са някои обичаи, като този да се дава „под наем“ собствения роб на магазин, пекар или за друга дейност в града и да се получава възнаграждение за това. Нещо като „рента“, която позволява и на бедни хора да преживяват в Рим. Достатъчно е само да притежават един или повече роби.

Най-сетне богатите могат да направят и нещо като инвестиция в робите — да дадат известна сума пари (наречена *peculium*) на някой по-способен роб, да му купят евентуално дюкян и така да поставят началото на занаятчийска дейност, от която със сигурност ще получат пари. Робът също има интерес работата да върви добре, защото животът му ще бъде по-хубав от този на неговите събратя. Ще спечели уважението на господаря и ако успее да получи свободата си (нещо напълно възможно, при положение че господарят го харесва), ще може да работи за себе си и да си създаде положение.

Но как се разпознава робът по улиците на Рим? Не е лесно, потвърждава го и гръцкият историк Апиан. Външно той много прилича на свободен човек. Чертите му и принадлежността му към някаква етническа група не помагат да бъде различен. А и много римски граждани или са освободени роби, или са потомци на бивши роби... Следователно трябва да се гледат дрехите, които обикновено са по-скромни. И да се обръща внимание на детайлите — робът често има табелка, окачена на врата (или дори здраво закрепен „нашийник“), като днешните кучета и котки. Върху тях е написано името и понякога възнаграждението за този, който го върне на господаря... В един магазин в Остия (в улицата на Диана) е намерен нашийник, приготвен за врата на роб и после продаден. На него има надпис: „Дръж ме, за да не избягам: бягам“ (*Tene me ne fugiam, fugio*).

На бронзово медалче, закачено на друг нашийник, който днес е част от колекцията на Националния римски музей в Термите на Диоклециан, се чете, че ще бъде дадено възнаграждение от един *solidus* (златна монета, въведена от Константин, откъдето идва нашата дума *soldo*^[3]) на този, който върне роба, явно избягал, на господаря му Зонин (*Fugit, tene me cum revocaveris me domino meo Zonino accipis solidum*)^[4]. Този роб е живял много след епохата, която посещаваме (между 300 и 500 г. сл.Хр.), но обичаят е останал същият през цялото време на Империята.

На излизане от пазара за роби срещаме изпълнения със сълзи поглед на рижа девойка, водена от някакъв мъж — съдбата е била благосклонна към нея, но тя още не знае това. Няма да отиде в публичен дом за дребни пари, а в заможно семейство, което ще я уважава, доколкото е възможно при нейното положение... Като гледаме лицето ѝ, разрошените ѝ коси и тялото на момиченце, така

жестоко изложено на подиума, си задаваме въпроса: ще може ли някога да възвърне свободата си? Може би да, ако има късмет.

Много роби получават свободата си чрез *manumissio*, тоест чрез освобождаване. Това става по различни начини. Господарят може да го направи официално с писмо или чрез завещание (нещо много разпространено). Или като отиде например на форума на Траян в базиликата „Улпия“, където е преместен древният *Atrium libertatis* (буквално „къщата на свободата“), за да го запише като римски гражданин в списъците на цензорите. От този момент робът става освободен роб, получава римско гражданство и автоматично се ползва от гражданските права на всеки римлянин. А те са същите, каквито има господарят му. Освен че освободеният роб по закон е длъжен да дава всяка година определен брой работни дни за бившия си господар, който се е превърнал в негов „патрон“. Тези задължения се наричат *operae*.

Няма съмнение впрочем, че в Рим и в цялата Империя животът на освободенеца е по-лек, отколкото на свободния чужденец.

Освобождаването влива „прясна кръв“ в римското общество, защото позволява непрекъснатото му обновяване с нови редици граждани (при това силно мотивирани да работят, за да се издигнат). Законът насърчава този акт, но не допуска неговата масовост по понятни причини. Закон от времето на Август въвежда лимит на освобождаването чрез завещание, като определя съотношението между броя на притежаваните и този на освободените роби. Във всеки случай не допуска последните да са повече от сто. Знаем, че Плиний Млади, собственик на около хиляда роби, е освободил сто със завещанието си.

От този момент нататък животът на освободените се променя радикално. Те често натрупват богатство и животът им следва сценария на *Dynasty*^[5]. Знаем от издълбаните върху камък имена, че някои древни римски фамилии с икономически затруднения са се свързвали в брак с тези „новобогаташи“; първите печелят от това финансова стабилност, а оттам и власт, вторите получават защитата на знатното потекло, крайно необходима за социалното им изкачване...

Докато се разхождаме в Рим на Траян, на няколко километра оттам, в Остия, можем да видим пример точно за този вид съюзи. Древната фамилия на Луцилий Гамала, чието богатство открай време се е дължало на селските земи и рентите от тях, постепенно обеднява и

имуществото ѝ се стопява. Икономиката на града се е променила рязко след построяването на друго пристанище по желание на Траян — възникнали са нови, много агресивни класи, свързани предимно с търговията.

Тогава Публий Луцилий Гамала решава да направи „голямата стъпка“ въпреки неодобрението, както можем да се досетим, на по-консервативните членове на семейството. Свързва се с „неприятеля“. Дори допуска да бъде осиновен от някой си Гней Сенций Феликс, чужденец и потомък на освободени роби — нов човек, истински местен *tusoon*^[6], посветил се на политиката и сделките и направил светкавична кариера. Сега и двамата са станали по-силни.

ДА СЕ ПОСТАРАЕМ ДА РАЗБЕРЕМ РОБСТВОТО В РИМ

Как е възможно изискано общество, развито и напреднало като римското, общество, което обича правото, чувствително е към философията, към красотата на изкуството, което ни е оставило шедьоври във всяка област на човешкия гений, да възприеме и приеме робството, една толкова нехуманна форма на отношения между хората? Приело го е, от една страна, защото, както вече казахме, римляните знаят прекрасно, че без робите техният свят веднага ще се срути. Римското общество е наистина „технологично“, но все още „прединдустриално“, в смисъл, че като единствен източник на енергия използва човешките мускули и не е създадо машини, които да заменят човека. Следователно има нужда от роби. От друга страна, защо да се отказват от робите? Техният труд не струва почти нищо (или разходът е изключително малък в сравнение с ползата) и теоретично е неизчерпаем източник на печалба...

Да си роб в императорски Рим, е наистина най-лошото нещо, което може да ти се случи. В нашия свят не познаваме тази реалност. Разбира се, съществуват роби на секса, като славянските и нигерийските проститутки, деца, роби на просията или педофилията. Но те са изключения и освен това са нелегални.

Докато в целия античен свят, не само римския, робите са правилото. За да разберем какво точно представлява робът в Рим на Траян, трябва да се постареем да влезем в мислите на римлянина от онази епоха. Представим ли си домашно животно като куче или котка, вече сме близо до същността. Не само защото слагаме и на тях

надписи на врата, а защото имаме абсолютна власт над живота им. Купуваме ги, продаваме ги, кастрираме ги... Даваме за продан малките им (точно както правели римляните с робите). Вярно е, че хората все повече се мобилизират срещу лошото отношение към тях и „малтретирането на животните“ се определя като престъпление и влече сурови санкции. Но всичко това е отскоро и е плод на милосърдието на едно задоволено общество (което предвижда за домашните любимци все по-скъпи храни и аксесоари).

Но може би има по-добър пример — домакинските уреди и целият комфорт, създаден от технологията, за да направи живота ни по-приятен. Те се намират в домовете ни и всъщност извършват работата, която в миналото била задължение на слугите или робите. В определен смисъл технологията ги е заменила с „роботите“:

- пералните са заменили перачките;
- газовата печка, микровълновата печка, тостерът, шейкърите и миксерите са заменили готвачите и робите, които стояли до фурните, за да приготвят храната на господарите;
- кранът на чешмата е заменил роба, който носел с ведрата вода отвън;
- тоалетната, снабдена със сифон, е заменила работата на роба, който изпълнявал тази специална задача;
- хладилникът е заменил човека, който носел лед вкъщи;
- миялната машина, прахосмукачката са заменили отговорните за почистването на къщата;
- бойлерът е заел мястото на робите, които топлели водата в домовете или термите;
- електрическите крушки са направили ненужни ангажираните с осветлението;
- парното е изместило онези, които поддържали мангалите;
- телевизията, радиото, CD-тата и DVD-тата са заменили робите, грижещи се за развлечението (свирачи на лири и дайрета, мимове, танцьори, четци и рецитатори на стихове...);
- пишещите машини и компютрите са заели мястото на писарите и секретарите, каквито имал например Плиний Стари. На тях той диктувал писмата и съчиненията си, те четели текстовете, които го интересували;

- автомобилите са направили ненужни всякакви видове носилки (със съответните носачи), а уличните фенери — *lanternarius*-а (този, който трябвало да осветява пътя на *dominus*);

- електрическата самобръсначка е изместила роба бръснар (и слава Богу!);

- сешоарът и електрическият депилатор са облекчили много труда на фризьорките (*ornatrices*).

И така нататък.

Ясно е, че много от дейностите, изредени по-горе, в действителност са били извършвани от един и същи роб. И все пак, дайте си сметка колко „роби“, електрически или механични, има всеки от нас в дома си! Ако сте на мнение, че от пет до дванайсет са прекалено много за къщата на средно заможно семейство, помислете си и ще видите, че и вие сте в крак с тази средна линия. Домашните уреди са точно това, изкуствени „роби“. Те са предмети, които купуваме, като ги избираме в някой магазин („пазара за роби“), които често употребяваме небрежно, към които се отнасяме зле, когато не функционират, и не им отдаваме прекалено голямо значение. Най-накрая, ако се счупят или са много остарели, ги хвърляме и си купуваме нови (като също недоволстваме от цените)... Никой от нас не си е изгубил съня заради това...

През древността било същото — само че вместо от болтове и електронни карти онези роби били „направени“ от месо и кости!

Мисля, че това е най-добрият начин да усетим психиката на римлянина. Не става въпрос да се оправдава тази практика, а само да се разбере. Някои са отишли и по-далеч, като са пресметнали еквивалента на робите в петрол. Така се е получило, че една бутилка бензин е равна на петдесет роби, които теглят, тичайки, малка кола (като Фиат 500) в продължение на два часа...

И това не е всичко. След подобни изчисления са стигнали до извода, че електрическите контакти в домовете ни доставят енергия, равна на работата на трийсет слуги. Изобщо, разположени на различни места в къщата ни, нашите невидими роби са направили невиджана революция в начина ни на живот. И всичко съществено се е случило в разстояние едва на две поколения. Ние не обръщаме внимание на това, защото сме родени в жилища, където вече е имало електрическа крушка. Но поколението на този, който днес е на 75 години, е живяло

не много различно от хората през миналите векове (включително по римско време) — с газени лампи, каруци, легени с вода вместо душеве и вани и т.н.

От тези данни се вижда до каква степен нашето общество е било преобразено от технологията: благосъстояние, свободно време, светлина, музика и т.н. са всъщност пряк резултат на технологическия прогрес.

Много аспекти на ежедневието ни, на които не обръщаме внимание или смятаме, че са плод на трудно извоювани социални придобивки, са в действителност вторичен продукт на енергийните източници. Включително придобивките на жените. Без енергия и технологии жената би се озовала в положението на своите прабаби, почти всички неграмотни, заети всеки ден да се трудят по полето, да перат на ръка, да вадят вода от кладенеца, да мият съдовете, да готвят на огъня, да кърпят на светлината на газената лампа, да раждат многобройни деца (защото смъртността е била много висока) и т.н.

Последни разсъждения. Римската система, основана на робството, би ли могла да функционира днес? Отговорът е: не. Не само заради закона и правилата на гражданското общество, но и поради една практическа причина. В обществена система като нашата робството би било не само безполезно, но и непродуктивно... Защо?

Преди всичко защото, ако един предприемач иска да използва роби, както правели римляните, би трябвало и да ги храни, да им дава подслон, да се грижи за тях. В епоха, подчинена на печалбата, никой не би бил в състояние да натовари своята дейност с толкова голяма икономическа тежест. Робството функционира само когато са налице едновременно две обстоятелства: нечовешки условия на живот за робите и голямо богатство и власт за техните собственици. Две характеристики, които се срещат в обществата от миналото (включително до немного отдавна, достатъчно е да си спомним за американските роби) или в съвременни общества, доминирани от архаични култури и изпаднали в крайна бедност.

Втората причина, поради която днес робството не би могло да просъществува, е, че то би се лишило от голям брой потенциални купувачи на произведените блага. Никоя индустриална система не може да оцелее, ако разполага с незначителен брой консуматори и ако

не създаде пазар чрез голямо увеличение на дохода. Промисленото развитие изисква на всяка цена край на робството.

Следователно бихме могли да заключим, че една от големите разлики между нашия свят и римския се състои именно в системата на производство, основана в първия случай върху технологията, а във втория върху робството. Гъвкава и модерна сега, скована и архаична тогава. Двете системи не са съвместими: съществува или едната, или другата. Тази разлика се усеща ясно по улиците, по които вървим. Ето, минаваме покрай един дюкян и се спираме, привлечени от някакви викове. Пред очите ни бивш роб, сега освободен, бие момче, негов роб. Не знаем в какво се е провинил. Но лавината обиди заедно със силните ритници ни объркват. Все пак онова, което ни поразява най-много и най-дълбоко, е пълното безразличие на минавачите. Разбира се, има и такива, които се правят, че нищо не забелязват, защото не искат да се забъркват (както се случва и в днешно време), но може да се каже, че по-скоро са свикнали. Унижаването и насилието над робите са нормални и ежедневни неща. Може би хората около нас малко или много се държат по същия начин в къщите си.

КРАТКА СРЕЩА С НОВОПОСТЪПИЛА ВЕСТАЛКА

От доста време преминаваме през колонади, арки, малки площадчета със статуи, като си проправяме път сред наредените на опашка пред някоя чешма или като задминаваме малки религиозни процесии. Изглежда, че всички хора вървят в една посока. Затова и ние следваме „потока“. Участъкът от града, който прекосяваме, е между Палатинския и Капитолийския хълм и знаем, че води към Форума — това обяснява движението по улицата.

Сега тълпата навлиза в дълъг „булевард“, притиснат между много високи сгради, сякаш е някакъв праисторически каньон — това е *Vicus Tuscus* (улицата „Тускус“), наречена така в памет на древните жители на областта. Името ѝ е известно и всички могат да ви я посочат. Любопитно е обаче, че никъде не е написано. За разлика от съвременната епоха имената на улиците не са отбелязани, нямат и номера. Жителите знаят как да се придвижват, защото прекрасно познават „местната география“, но някой чужденец би имал огромни трудности да намери познат без помощ или знаци, които да следва („за да намериш твоя приятел, трябва да отидеш до края на този площад с

онази статуя, там ще видиш уличка, която води до една чешма, срещу нея има вход на *insula*, влез и се качи на четвъртия етаж — там е неговото жилище...“). Може да ви се струва странно, но нещо подобно се случва и днес в много модерни градове, като японските например...

Точно в този момент забелязваме да идва срещу нас един *tabellarius*, тоест „пощальон“, тръгнал да разнася „писмата“ и документите, които изпълват голямата му чанта. Всъщност това са свитъци с печат и дъсчици, увити в платно. Не изглежда да има трудности в ориентацията. Почальоните на Рим прекрасно познават територията и преди всичко адресите на хората! Името му е Примус. Той е освободен роб и явно е много горд със своята служба, истински скок в обществото в сравнение с това, което е бил преди — роб. Ще го напише и върху гроба си, открит в сегашната държава Ватикан, в некропола на робите и освободените роби на Санта Роза.

Улицата се стеснява все повече и навалицата започва да става непоносима. Непрекъснато някой ни настъпва и блъска. Затова решаваме да свием вдясно в малък сокак, който води към успореден път, на вид не толкова многолюден. Когато стигаме там, виждаме, че сме станали част от нещо като процесия. Мнозина пеят провлечени религиозни песни.

Докато вървим „заклещени“ между хората, забелязваме, че тълпата минава покрай голям храм, който се извисява в синьото небе. Това е знак, че Форумът е много близо.

Пред нас има кола, една от съвсем малкото, които се движат в Рим през деня. Явно има разрешение. Когато виждаме как хората по улицата се отдръпват при преминаването ѝ, разбираме, че в нея трябва да се намира някоя важна особа. Малка свита от хора, които носят символи, предхожда колата. Има и свирачи, забелязваме дори и ликтори. Всичко прилича на тържествено церемониално шествие. Кой ли е вътре? Невъзможно е да се каже, прозорчетата са закрити с тежки завеси. Става въпрос за закрыта кола, подобна на дилижанс и на тези, които ще видим след няколко века. Само че не служи за превозване на обикновени хора — цветовете ѝ, позлатените статуи, гирляндите цветя, които я украсяват, ни говорят, че се използва като церемониално средство от някоя от височайшите особи в града.

Колата стига до по-широко място. Непосредствено до него, отвъд висока предпазна стена се издига силуетът на изключително елегантен

кръгъл храм, от върха на който излиза дим. Преплетени стъклени плоскости затварят пространството между колоните. Видът му напомня горната част на фар. Освен това във вътрешността му се забелязват отблясъците на огън, който свети в тъмнината. Че това е важно място за Рим, се разбира и от гвардията, строена в близост.

Сега колата спира. Около нея гвардейци и служители създават коридор с телата си, като държат далеч минувачите. Вратата се отваря, като проблясва от отразеното в стъклото слънце (превозно средство с прозорци със стъкла е нещо много рядко). Отвътре най-напред излиза възрастна забулена жена. После, подпомогнато при слизането, се появява малко момиче, под десет години. Движенията му са затруднени от диплите на дрехата.

Изведнъж всичко става ясно: кръглият храм е на весталките, а символите, позлатените скулптури върху колата са на жриците. Това момиченце, подпомогнато от възрастна жена от жреческата колегия, е нова весталка. Произхожда от известно патрицианско семейство и е била избрана след внимателна селекция от *pontifex maximus*^[7], самия Траян. Всичко е било чествано тържествено преди няколко дни с важна церемония. Тази сутрин момиченцето за последен път е излязло от дома си и всеки момент ще влезе в „манастира“, намиращ се непосредствено до храма, за да измине един от най-уважаваните в Рим духовни и религиозни преходи — да стане весталка.

Тълпата, която следваше колата, се отдръпва с уважение и наблюдава почтително момиченцето; някои правят знаци с религиозно значение. Въпреки младата си възраст, детето е сред малкото избрани, които ще пазят свещения огън на Рим. Огън, от който зависят символично съдбините на града (и неговата Империя) и който гори в този кръгъл храм, без да изгасва никога.

Животът, който го очаква, ще напомня живота на монахиня. Весталките се избират, когато са на по-малко от десет години. Предстои им десет години стаж като новодошли, десет години „изпълнение“ на функциите им и десет преподаване на новодошлите. Обсипани с почести и голямо уважение от страна на всички (имат дори запазени места за представленията), те стоят начело на церемониите, на жертвоприношенията и на най-важните ритуали в Рим. Освен това тяхна задача е да съхраняват свещени предмети с огромно значение като Паладиума, тоест дървено изображение на Палада, идващо от

Троя. За него римляните смятат, че е донесено от самия Еней и че осигурява защитата на Империята.

Но както се знае, весталките имат преди всичко задължението да пазят свещения огън, като го подхранват и внимават да не изгасне. Освен това трябва да останат целомъдрени през цялото времетраене на своята дейност (след като службата им завърши, когато ще са на около четирийсет години, ще могат и да се омъжат, ако желаят).

Ако огънят загасне или ако някоя весталка загуби девствеността си, наказанието ще бъде жестоко за назидание на останалите — любовникът ще бъде бит с пръчки до смърт на Форума, а тя ще бъде убита, но без да се пролива капка кръв, както изисква законът. Затова ще я погребат жива с парче хляб и една лампа в подземно помещение. Истински гроб на място, чието име е в тон с предназначението му — *Campus Sceleratus*^[8].

Това момиченце, което сега изчезва зад вратата на къщата на весталките, на практика се „жертва“ за Рим. Отвъд тази врата я чака отшелнически живот в сграда с голям вътрешен двор. Портикът от два реда колони, който го обгражда, е украсен със статуите на най-почитаните весталки и наистина напомня голям средновековен манастирски двор. В следващите трийсет години той ще бъде нейният свят. Портата се затваря.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

КРАТКА ИСТОРИЯ НА РИМСКИТЕ ФОРУМИ

Когато гледа бляскавия мрамор на форумите, човек не може да не остане възхитен от тяхната красота и импозантност. Всички познават Римския форум и императорските форуми, по-малко известна е тяхната история, въпреки че е продължила повече от хиляда години, дори и след римската епоха. Струва си да я припомним накратко, за да разберем по-добре областта, която ще изследваме.

Първоначално, между X и IX век пр.Хр., това място било само блатист и нездравословен район с много комари и малък поток, Велабър. По това време първите жители на Рим, чиито колиби се намирали на върха на Капитолийския и Палатинския хълм, го използвали за погребване на мъртъвците. Никой не можел да си представи как ще се промени. Но ето че минали няколко века и

гениалната конструкция на *Cloaca Maxima* (Клоака Максима)^[9] подобрила цялата зона. Тя насочила в необходимата посока водите, които непрекъснато се събирали в долината. Така станало възможно тази площ да бъде покрита с отъпкана пръст и да се постави началото на необикновената ѝ история. Градът бил намерил центъра на своя политически и религиозен живот, но и опората на своята икономика с пазарите и магазините. В продължение на векове били добавяни нови постройките, нови сгради, като били променяни или събаряни предишните. След победата над Картаген през 202 г. пр.Хр. Рим станал главният „фар“ на Средиземно море — били добавени четири базилики и били реставрирани вече съществуващите храмове.

С края на Републиката Форумът трябва да е изглеждал недостатъчен за град, който вече наброявал половин милион жители, и за управлението на империя, която се разпростираше на хиляди километри. Затова Юлий Цезар решил да построи до него нов форум. Но това било само началото. С Август и с другите императори за малко повече от сто и петдесет години били построени общо пет „форума“ в съседство с най-стария — днес ги наричаме „императорските форуми“, за да ги различим от истинския Римски форум. Те са на Цезар, на Август, на Веспасиан (Форумът на мира), на Нерва и на Траян — най-красивият от всички.

Всичко било изградено постепенно, като били жертвани девет хектара площ от града. Това изисквало закупуването на сгради и тяхното разрушаване, дори събарянето на голям склон, който свързвал двата хълма (Квиринала и Капитолийския). Работата била колосална: представете си пет нови форума със съответните сгради, площи и статуи, разположени в редица. Форумите били свързани чрез елегантни портици и колонади. Те всъщност представлявали един-единствен невероятен комплекс с гипсови орнаменти, мрамори и позлатени статуи... Тук действала администрацията на Империята, но и правосъдието. Тук било седалището на римския дух.

Форумите били използвани през цялата римска епоха до 608 г., когато била издигната една колона в чест на император Фока — последният паметник на времето. После настъпило Средновековието и цялата зона започнала постепенно да изчезва под земята и растителността, като останките на претърпял поражение кораб, които бавно потъват в морето. Любопитно е, че съвременният им вид —

обширно пространство, покрито с развалини — не се дължи толкова на средновековните грабежи, колкото и преди всичко на тези, извършвани през Ренесанса. През XVI век папа Юлий II дал нареждане да се използват форумите като кариери за мрамор и травертин — материал за постройките, необходими за планираното от него обновяване на Рим. Според някои тогавашни свидетели по онова време храмовете и паметниците били още почти непокътнати! Ограбването и събарянето им станали за един миг — в разстояние на няколко десетки дни сградите, които в миналото представлявали сърцето на римската империя, изчезнали пред очите на всички.

Мнозина протестирали, включително Микеланджело и Рафаел, но било напразно. Колони, капители и мрамори, символи на векове култура и история, били изпратени в пещи, за да бъдат превърнати във вар за тухлите, необходими за новите постройки, или в хоросан, който да ги слепва. Накрая, като след експлозия на „културна атомна бомба“, останали само развалини и парчета от сгради, тези, които милиони туристи днес фотографират. Освободеното пространство отново започнало да се използва, както преди — като зона за разходка на хората и за паша за животните, известна на всички като *Campo Vaccino* (полето на кравите)...

---

[1] *Instrumentum semivocalis* (лат.) — полугласен, безгласен инструмент. — Б.пр. ↑

[2] *Instrumentum vocalis* (лат.) — говорещ инструмент. — Б.пр. ↑

[3] *Soldo* (ит.) — пара. — Б.пр. ↑

[4] Избягах, дръж ме, когато ме върнеш на господаря ми Зонин, получавах солид. — Б.пр. ↑

[5] Телевизионният сериал „Династия“, излъчван в САЩ от 1981 до 1989 г. — Б. р. ↑

[6] *Tycoon* (ам.) — магнат. — Б.пр. ↑

[7] *Pontifex maximus* (лат.) — върховен жрец. — Б.пр. ↑

[8] *Campus Sceleratus* (лат.) — оскверненото поле. — Б.пр. ↑

[9] Подземният канал, който обслужвал Форума и изливал водите си в Тибър. — Б. р. ↑

11,10 Ч. ПРИСТИГАНЕ НА РИМСКИЯ ФОРУМ

Хората отново тръгват, вече поотделно. Малките групи пред нас се стичат към монументална арка с три дъги, изградена по поръчка на Август. Тези дъги приличат на огромни усти, които поглъщат една по една групичките от хора... Идва и нашият ред. От блъсканицата, която ни пречи да виждаме, не разбираме какво има отвъд арката. При всяка крачка усещаме само, че светлината силно се увеличава. После изведнъж пред нас се ширва голямата равнина на Римския форум. Изгледът е невероятен.

Общият му цвят е ослепително бял и прекрасно се съчетава със синьото небе. Чувстваме се неловко пред тази огромна площ. Стараем се да обгърнем с очи всички детайли на площада, но е невъзможно заради хората, които ни блъскат, някои дори ни ругаят. Явно това е Римският форум.

Как да го опишем? Първият пример, който ни идва наум, е площад „Сан Марко“ във Венеция с дългите портици, които са като негова рамка, с колоните в средата на площада, на върха на които има статуи, с големите сгради, с хората, които го пресичат...

Но разликите са много. Преди всичко очевидно няма куполи (като тези на базиликата „Сан Марко“). На тяхно място се виждат много храмове, струпани покрай площада. Приличат на редица „фонтани“ от бял мрамор.

На противоположния край на площада на Форумата спектакълът е още по-величествен.

Човек има чувството, че се възхищава на колосална вкаменена каскада с много стъпала. Всъщност храмовете и сградите са разположени една над друга върху склона на Капитолия и сякаш се стремят да го изкачат едновременно. Полученият ефект е на замръзнал водопад, чиято отправна точка по някаква странна игра на перспективите (и значенията) са двата храма, символи на Рим,

разположени на върха на Капитолийския хълм: храма на Юнона вдясно и този на Юпитер вляво.

Вляво от нас забелязваме безредно движение на хора върху широката стълба на един храм — това е храмът на Диоскурите. Няма защо да се учудваме — тук се определят таксите за размяна, затова е пълно със сарафи и „банкери“. Но има и много „нови татковци“, дошли да регистрират новородените си деца.

Приближава се момче, будно на вид. Разбира, че сме чужденци, и ни пита дали имаме нужда от помощ. Може да ни предложи каквото поискаме, познава добри адвокати за процес, места, където да спиш и да се храниш, даже такива, където да намериш „компания“ на добра цена. Нищо такова. Искаме от него само да ни разведе из Форумата. Приема веднага.

Тръгваме по площада. Вървим по прекрасна настилка от бял травертин, излъскана от стъпките на минувачите. Момчето се спира, за да ни покаже бронзов надпис, върху който минават мнозина, без да му обръщат внимание. Изписано е името на Луций Невий Сурдин, градски претор, който по времето на Август направил тази хубава настилка. Това, което малцина си спомнят, казва момчето, е, че през целия период на Републиката гладиаторите се биели точно тук. Тогава още не съществувал Колизеумът. Строяли се временни дървени трибуни за зрителите. Понякога се опъвали дори големи навеси, за да предпазват от жегата. Момчето има право. Плиний Стари ни е предал едно от тези събития от времето на Цезар, минало в историята почти изключително заради задушавачата жегата... Това, което момчето не знае, е, че под нашите крака археолозите ще намерят след седемнайсет века подземните коридори и дори останките на товарен асансьор от дърво, използван за игрите.

Докато говори, забелязваме, че зад гърба ни по средата на Форумата растат три дървета: лоза, смокиня и маслина. Те са свещени растения със символично значение, казва той, нарочно засадени на площада, въпреки че според някои са поникнали там от само себе си.

Нашата визита с екскурзовод продължава. Минаваме покрай прекрасни конни статуи на императори върху високи мраморни пиедестали — за тълпата, която изпълва площада, всичко това е нещо нормално. През римската епоха никой не пътувал само като турист. Човек отивал на друго място по работа, на поклонение или във връзка

със семейни въпроси. Хората не ходели да гледат пирамидите, Партенона, Колизеума или Римския форум за удоволствие. Независимо от това по тези места винаги се намира човек, готов да изпълнява ролята на гид срещу скромно заплащане.

Стигаме до края на площада на Форума. Тук има много други храмове на различни нива, за които момчето също ни разказва. Но няма да навлизаме в подробности.

Докато нашият екскурзовод говори, оставаме поразени от други чудеса. Момчето почти разсеяно ни показва обширна тераса, надвесена над площада. Това всъщност е голям подиум, украсен с носовите на корабите, отнети от враговете. Нарича се *rostra vetera*. Разбираме, че именно оттук, облегнат на парапета, Марк Антоний е произнесъл прочутата надгробна реч в памет на Цезар (възпроизведена в толкова филми). Толкова история и архитектура се смесват на Форума.

Отминаваме императорската трибуна и пред очите ни се появява странен предмет — голяма позлатена колона. Блести като бижу в подножието на храма на Сатурн. Това е „нулевата точка“, началото на всички пътища, които тръгват от Рим: *Miliarium Aureum*^[1]. На повърхността ѝ от позлатен бронз са гравирани разстоянията между Рим и главните градове на Империята. Няма по-добро доказателство, че всички пътища водят към Рим (или обратното, тръгват от Рим)...

Това не е всичко. Малко по-нататък има място с още по-голямо символично значение. Момчето ни посочва с пръст малка постройка, *Umbilicus urbis*, пътят на града — това е центърът на Рим. И тъй като Рим е център на Империята, това място е център на целия свят на римляните...

Но то има и по-мрачно значение. Постройката е от две части. Горната е пътят на Рим, долната е *Mundus*, тоест мястото, където една пукнатина в земята отделя света на живите от света на мъртвите. Момчето не иска да се приближи. Според римския календар тази „врата“ към отвъдното се отваря само три пъти в годината и тези моменти се смятат за злощастни. А точно вчера портата е била символично затворена. Момчето обаче не вярва, страхува се, че някъде наблизко сигурно още се навъртат същества от подземното царство.

Освобождаваме го, като му даваме два аса, и той си тръгва доволен (може би сега се е убедил, че злощастните дни наистина са свършили). Обръщаме се към площада на Форума. Това, че сме по-

нависоко, ни позволява да се насладим на величествена панорама. Оглеждаме отново паметниците и чак сега забелязваме двете огромни сгради, построени покрай дългите страни на площада. Те са високи, масивни, с повече нива на арките и колоните. Отгоре имат корона от статуи, обърнати към площада. Какво представляват?

Това са базиликата „Емилия“ и базиликата „Юлия“. Терминът „базилика“ не трябва да ни заблуждава. Не става дума за храмове или за култови постройки, а за граждански сгради — тук се помещават съдилищата (от време на време могат да се развиват и други дейности, от икономически до политически). Но какво се случва сега в някоя от базиликите?

Отиваме да разберем.

СРЕД ТЪЛПАТА НА ФОРУМА КЪМ БАЗИЛИКАТА

Забелязваме, че площадът на Форума не престава да се пълни с хора. Той е жив калейдоскоп в непрекъснато движение. Наистина е едно от възловите места на града. Той е и обществен „часовник“. Според Марциал Форумът е най-многолюден около петия час (към единайсет сутринта). Което значи, че се правят срещи и когато е пълен наполовина или на три четвърти и т.н. Навиците са толкова постоянни, че това отговаря на точен час (очевидно с щедър толеранс за минутите...).

Форумът е и вестникът на римската епоха — тук се научават новините. Някой ще ви говори за политика, друг за последните данъци, трети ще ви разкрие поверителни сведения за предстоящия каптолийски конкурс. После ще се намери човек, който има брат в легионите, та ще ви разкаже за настоящата кампания, или пък някой войник ще ви опише сражение. Да не говорим за предстоящите битки между гладиаторите и за надбягванията с колесници или за клюките за знатните фамилии. Изобщо да пресечеш Форума, е все едно да разлистиш вестник: има страница за икономика, за спорт, за политика, за висшето общество...

Но съществували ли са вестници в римската епоха? Отговорът е да, но не такива, каквито познаваме днес. Така наречените *acta diurna* на практика били „официални вестници“, пазени в архивите на държавата. По-интересните новини или „по-пикантните“ се разпространявали на площада.

Още нещо ни поразява — статуите и барелефите са оцветени! Днес сме свикнали да ги виждаме в музеите в естествената тоналност на мраморите, тоест бялата. Истината е, че цветовете са изчезнали през вековете. Ако римляните можеха да ги видят в нашите музеи, щяха да останат учудени, откривайки, че са избелели като някаква остаряла блузка. Римляните рисували статуите и ги правели много цветни — устните са червени, лицето розово, дрехите сини, червени и т.н. Ако трябва да сме искрени, ние, несвикналите с подобно разточителство, оставаме малко смутени пред този фестивал на цветовете — крайното впечатление е като от картини в наивистичен стил...

Ярко оцветен е и един прекрасен релеф, който украсява стените на някаква трибуна. Но като изключим оцветяването, оставаме заплениени от неговото съдържание. Изобразява събитие, случило се на същия този площад преди няколко години — опрощаване на задълженията! В присъствието на Траян няколко служители носят купчини регистри, върху които са отбелязани дълговете на римските граждани към държавната хазна. Всички те са изгорени на площада... Представяме си облекчението на заинтересованите. Това опрощаване станало възможно заради войната. Голямата военна кампания, подновявана на два пъти, позволила превземането на нова провинция, Дакия, с огромна плячка от злато и сребро, толкова огромна, че задълженията на данъкоплатците можело да бъдат опростени... Това е Рим на върха на своите завоевания през периода на Империята.

Покрай нас минават всякакви хора — някои просто си губят времето, други търсят някой да ги покани на вечеря. Изглежда любопитно, но в Рим на Цезарите това е много разпространена дейност. Тя се състои в „сондиране“ на най-добрите места, където да се закачиш за богатия и той да те покани на вечеря.

За заможния човек площадът на Форум на Рим е една от най-подходящите сцени, на която да изложи на показ богатството си. Точно в този момент минават две носилки. От едната се поклаща мъжка ръка, украсена с биещи на очи златни пръстени. Ясен знак за благосъстояние. Другата ни показва различна сцена. Завесите ѝ са дръпнати и на нея седи елегантно облечен мъж с аристократичен поглед, високо изправена глава и повдигната вежда. До него пристъпва секретарят, *nomenclator*. Той е образован роб, чието задължение е да си спомня имената, положението и евентуалните клюки за хората, които

срещат. Общо взето, е „жив бележник“, способен да ви опише и лица, които никога не сте срещали, но които имат влияние в императорски Рим или в контрабандата. Сега споменава името на човек, който минава по площада. Аристократът подскача леко и нарежда на носачите да тръгнат към него. Носилката завива рязко и насочва „носа си“ към непознатия. Сблъсъкът изглежда неизбежен... На няколко метра повиква по име човека от площада, който се спира изненадан. Мъчи се да се сети кой е този, който му говори отвисоко от носилката. Не си спомня. И това е естествено, двамата не са се виждали никога. Но положението на мъжа, на нов *aquarius* (тоест хидроинженер), отговарящ за водопроводите в подножието на сегашния Квиринал, ще го накара неизбежно да опознае по-добре този индивид — с подаръци, покани за вечеря и натиск от всякакъв вид аристократът от носилката ще се постарее чрез неговото посредничество да получи от императора толкова бленуваното малко разклонение на водопроводите, за да има течаща вода в дома си...

---

[1] *Miliarium Aureum* (лат.) — златният милиарен камък. — Б.пр.

↑

11,30 Ч.

БАЗИЛИКАТА „ЮЛИЯ“ — КАТЕДРАЛАТА НА РИМСКОТО ПРАВОСЪДИЕ

Отправляме се към базиликата „Юлия“. С дългата си редица от пиластри и снежнобели арки прилича на скелет на огромен динозавър. Забелязва се непрекъснато движение на хора, които се качват и слизат по изключително широките ѝ стълби. Мраморните стъпала са едва седем, но са широки като стъпала на стадион.

Тук е класическото място за среща или уговорка преди аудиенциите. Навсякъде има групички хора — адвокатите си личат по леко „аристократичния“ си поглед, а асистентите им — по големите „папки“, които носят под мишница. Клиентите пък лесно се разпознават по внимателния поглед и притеснения вид... Мястото прилича по-скоро на пазар, отколкото на форум. Други хора са се излегли по стъпалата и гледат небрежно към тълпата, изпълваща обширното пространство — това са „свидетелите по желание“, които срещу щедро заплащане ще свидетелстват за каквото и да е... Виждаме и малки групи седнали на стълбите хора, съсредоточени в нещо, което става пред тях. По жестовете им разбираме, че дават съвети на човек, застанал в центъра, като някои дори залагат. Приближаваме се, обзети от любопитство. Между главите забелязваме двама да играят на нещо, което прилича на дама. Игралните дъски, или *tabulae lusoriae*, са издълбани направо върху стъпалата (дребен вандализъм, търпян от любов към развлечението). Това е същата сцена, която се вижда на много площади и в много паркове на модерните градове, където често се играе на шах...

Продължаваме да се изкачваме. Срещаме мъж, който слиза по стълбите, увит в тога с необичайния ярък цвят на аметист. Кой знае откъде я е намерил — ясно е, че е твърде голяма за него. Той е слаб, с хлътнали бузи, с лошо боядисани в черно коси. От малките му живи очи прозира цялата хитрост на човек, който преживява от дребни

измами. Следва го (или по-точно преследва го) група хора. Задават му въпроси, дърпат го за тогата, най-накрая го спират. Така разбираме, че е адвокат и че преследвачите са негови клиенти, които току-що са загубили делото си... И възбудено искат обяснение. От тона на отговорите му и от начина, по който се мъчи да се измъкне от въпросите, разбират, че са допуснали грешка, като са му се доверили. Той е напълно некомпетентен!

Страстите се разгарят. Спираме се да гледаме — с нас има и други хора. „Ето ги будалите — казва тихо един от тях. — Дошли са от село и са хванали първия срещнат адвокат...“ „И сега виж ги, горките“ — мърмори друг. Адвокатът се освобождава от хватката и забързва, като гледа да изчезне сред хората. Но преследвачите му не се отказват и цялата група се шмугва в тълпата на площада...

Той е един от многото „ментарджии“, които още от първите часове на деня изпълват площада на Форума в търсене на клиенти и дела. Римляните ги наричат *causidici* и този, който познава добре Рим, ги презира, защото са истински „акули“ в градския пейзаж. Умеят да примамват хората, бива ги и да говорят, но са неспособни да спечелят дело. Най-голямата им дарба е в това, да убеждават неподготвените, необразовани хора. Според Квинтилиан на тях в крайна сметка „им се плаща само за гласа“. След първата среща на площада на Форума си определят друга с жертвите си в своята къща, за да говорят за делото. За да впечатлят клиентите и да ги заблудят, че са адвокати с ранг, използват всякакви измами. Известен е случаят с такъв адвокат, който, за да увековечи несъществуващия си престиж, поръчал да му издигнат в атриума на къщата бронзова статуя, която го изобразявала на кон, сякаш е консул...

Продължаваме да се изкачваме. Всеки момент ще влезем в света на съдебните процеси, в света на римския закон.

Пространствата са огромни. Кънтежът на гласовете и виковете съпровождат хаотичното движение на хората. Объркани сте, не знаете накъде да вървите.

Усещането е, че се влиза в катедрала. Вътрешното пространство дори е разделено чрез огромни колони на пет дълги кораба. Централният е най-голям и има изключително висок таван, на около три етажа. На върха се отварят грамадни прозорци, които осветяват залата. Благодарение на умелата употреба на светъл мрамор върху

стените и пиластрите лъчите на слънцето се отразяват навсякъде, като създават красива дифузна светлина.

Всичко това носи подписа на някои от най-прочутите главни действащи лица в историята на Рим — базиликата е издигната по желание на Юлий Цезар и е завършена от Август. А под краката ни са останките от къщата на Сципион Африкански.

В огромната централна зала с размери 82 на 18 м са заели мястото си още от сутринта прочутите центумвири^[1], съдийското тяло, което работи в базиликата „Юлия“. Те представляват съдът, който се занимава с гражданското правосъдие, и не са сто, както сочи името им, а сто и осемдесет.

Тук са протичали прочути процеси, които са превръщали голямата аула на сградата в една-единствена обширна арена на справедливостта. В този момент обаче се разглеждат дела с по-малко значение и това се прави едновременно, за да се оптимизира дейността. За тази цел отвисоко са спуснати огромни завеси, които заедно с подвижните дървени стени разделят обширния централен кораб на четири съдийски помещения. Центумвирите също са се разделили на четири групи. Как са се гледали делата в античен Рим? Да се опитаме да надникнем в една от аулите...

ДВА СЪДЕБНИ ПРОЦЕСА В АНТИЧЕН РИМ

В дъното на аулата има подиум, където е заел мястото си преторът, който ръководи изслушването. От двете му страни стоят четирийсет и пет центумвири. Срещу тях на дървени пейки са седнали страните на процеса заедно с приятели, роднини и адвокати. Едва успяваме да видим адвоката, който говори сега. Между нас и мястото, където се провеждат дебатите, има тълпа от хора. Те са част от простолудието, което обожава да следи пререканията в съдебните зали, сякаш са представление, което не трябва да се изпусне. Това са обикновени люде, мъже, жени, старци. Има и много зад нас, които стоят, където намерят място, дори извън аулата, между пиластрите на „по-малките“ кораби на базиликата. Застанали са и над главите ни, на един издигнат етаж. Защо всички те са тук?

Вече отдавна в Рим прибъгват до съда за всяка дребна свада. Днес например в тази зала се дебатира за кражбата на няколко кози.

Тук също, както в днешна Италия, правосъдието е задръстено от нарастваща грамада неразгледани искове. Още по времето на Веспасиан, съобщава Светоний, „списъците на делата се удължили до безкрайност, защото към висящите спорове се прибавили нови“. Без никакви мерки, взети от самия Веспасиан, коментира Светоний, „... целият живот на съдещите се едва би стигнал за завършване на процесите“.

Вторият „модерен“ аспект на Рим на Цезарите е именно правосъдието представление. Както при нас много събития от черната хроника намират обширно място във вестниците и телевизионните програми, така и в императорски Рим публичният процес има голяма „гледаемост“. Ако се съди по тези препълнени зали, тя наистина е висока... Може би ще е по-редно да се говори не за публика, а за истински зрители.

В базиликата е горещо и задушно. Почти всички около нас се потят обилно. И въпреки това никой не иска да излезе, всички са „погълнати“ от процеса. Адвокатът говори в полза на жертвата на кражбата. Маниерът му е артистичен, жестовите — сценични. Като го гледа, човек би го оприличил на актьор от ням филм... Мимическата му игра обаче видимо не привлича вниманието на присъстващите центумвири. Един гледа в празното пространство, други си говорят тихо, един си скубе космите от носа, друг клюма опасно и всеки момент ще заспи, нещо, което вече е направил звучно хъркащият до него. Преторът наблюдава движението на облаците през големите прозорци, притваряйки едното си око, за да ги види по-добре между пречките.

Публиката също е усетила пълната безполезнаост на адвоката. Мнозина се забавляват и започват дори да се смеят. Единственият, който не се смее, е ощетената страна, мъж с решителни черти на лицето, който идва от провинцията и е свикнал на полска работа и на прямота. Когато един от центумвирите заспива, като обляга глава на съседа си, ищецът разбира, че е време да се сложи край. Раздразнен от дългата скучна реч на адвоката, който цитира великите мъже от историята, той го прекъсва грубо: „Нито за насилие, нито за сеч, нито за отрова — аз се явявам на съд за три кози! И твърдя, че моят съсед ми ги открадна. Съдията иска доказателства, а ти приказваш за битката при Кана и Митридат, и за пуните клетвопрестъпници... Говориш за

Сула, Марий и Муций с гръмък глас и пресилени жестове. Но, Постуме, кажи най-сетне нещо за трите ми кози!“. Цялата аула избухва в смях. Адвокатът онемява. Съдиите се смеят, старецът се е събудил с подскок, облаците са забравени. Може би с това изказване този човек е спасил делото си. В един ъгъл някакъв мъж си отбелязва нещо... Благодарение на него векове по-късно тези фрази, казани от прост селянин и стигнали до нас, още ще предизвикват смях...

Изведнъж силен шум изненадва всички в залата. Следват дълги ръкопляскания и свирене с уста. В съседната зала, отвъд тежките завеси и няколко подвижни дървени прегради, някакъв адвокат е отбелязал важен „гол“. Всички мълкват. Дори центумвирите и преторът. Баритоновият глас на адвоката от съседната аула подновява своята защитна реч. Той е силен и завладяващ като на артист от театър и преодолява без затруднение разделителната бариера, като прави трудно следенето на процеса за трите кози. Хората се споглеждат. Кой е той? Никой не знае. После се споменава някакво име. Името на един истински първенец на Форума, способен на паметни прояви. Хората не се колебаят — в съседство е започнал много по-забавен процес. Като при обявена тревога заради пожар тълпата се люшва и хората от последните редици излизат стремително от залата, опитвайки се да проникнат в тази до нея. Публиката е сменила „канала“...

Ние също следваме тълпата. Съседната зала е наистина претъпкана. Адвокатът е хубав мъж с прошарени коси и прям поглед. Спрял е, за да пийне малко топла вода. Хвърля строг поглед към центумвирите, сякаш иска да ги прецени, и после към клесидрата върху масата. Всеки адвокат има на разположение определено време за говорене. Всъщност може да поиска шест клесидри. Всяка трае двайсет минути, следователно цялото време на разположение е два часа. Естествено, нещата се променят от процес на процес, съдиите нерядко са снизходителни и отпускат повече време, според случаите и тяхната тежест или интерес. Трябва да се каже, че заседания, започнали рано сутринта, често завършват по залез.

Адвокатът посочва с пръст една двойка, несправедливо лишена от важно наследство. Първите му думи са като изстрели и поразяват всички. Спира се, усмихва се и после започва замислено да крачи, сякаш търси точните думи. След като ги намира, се обръща изведнъж и от устата му излиза поток от слова. Красноречието му е наистина

невероятно. Един поглед към негов сътрудник ни разкрива малък трик — всъщност секретарят го слуша с восъчни дъсчици в ръка и от време на време поставя знак, сякаш сверява списък с покупки.

Адвокатът изобщо не импровизира, а следва написаното преди това и научено наизуст благодарение на мнемотехниката. Такава е стратегията на много големи представители на Римския форум — те се подготвят добре много преди процеса.

Някои антични автори говорят за генерални репетиции, които приличат на истински дебати, с адвокати, излизащи от своите кантори много възбудени, с пламтящи очи, и сътрудници, останали без сили. При тези тренировки, наречени *meditationes*, се внася повече патос в изреченията, в думите, в тона и постановката на гласа. Спаринг-партньорите са обикновено роби с голяма култура. Според Цицерон, може би най-великия оратор на Форума и майстор на мнемотехниката, пледоарията трябва да преследва три цели: да вълнува, да развлича, да убеждава. И да съдържа изненадващи обрати. Един такъв настъпва пред очите ни.

Двата часа за защитната реч са минали отдавна. В този момент адвокатът се затичва към двойката, която защитава, задминава я, мушка се сред тълпата... Сред съдиите и публиката се забелязва объркване. Даже и сътрудниците на адвоката се правят на учудени (но всичко е предвидено в „сценария“). Най-накрая ето, че защитникът се появява с две изплашени деца, момченце и момиченце. Води ги със себе си, показва ги на съдиите и ги притиска с любов. Това са децата на двойката, държани хитро настрана. Започва дълга реч за тяхното бъдеще, за това, какво ще стане с тях, когато майка им и баща им ги няма вече... и за това, колко полезни биха били онези пари от наследството за бъдещето не на тези деца, а, подчертава той, на тези двама римски граждани (знакови думи, които не остават незабелязани от претора и центумвирите, така привързани към ценностите на Рим).

Стратегията не е нова, адвокатът хитро е използвал направеното повече от век преди това от негов прочут колега, Сулпиций Галба, връстник на Цицерон. Но публиката не знае това, нито може да си го спомни. И точно към нея той обръща сега двете деца с театрален жест, който цели да развълнува отколешния главен герой на римските съдилища — простолюдието. Наблюдава внимателно лицата, произнася последните думи и завършва, като прегръща децата...

Избухват овации от тълпата и публиката. От съседните „аули“ също се чуват ръкопляскания. Прилича на финала на театрална пиеса (и всъщност е). И съдиите са учудени от успеха на този човек. Вече са били наясно, че цялата публика от първата редица в действителност ще се състои от *laudiceni*, тоест платени клакьори (нещо често в залите), но не са очаквали толкова много овации. Сега при решението трябва да вземат предвид реакцията на публиката. Това е „психологически натиск“, който със сигурност ще им повлияе. И адвокатът го знае — зад фалшивата сълза, която сега се стича по бузата му, се крие усмивка...

РИМСКИЯТ СЕНАТ

Намираме се отново на площада на Римския форум и решаваме да излезем от него, като се насочим към другата базилика, която се намира отсреща. Базиликата „Емилия“, чийто портик се простира на повече от сто метра. И тук се гледат всякакви граждански дела. В древността под портиците й имало магазини. Сега е свободно и ние сме привлечени от малка изложба-базар на „картини“ и рисунки от всякакъв вид, която заема пространството под две арки. Поразява разликата в качеството между фреските, които се виждат в *domus*, и тези произведения, наистина обикновени, почти „инфантилни“. Темите са разнообразни: овчар, митологична сцена, портрет на Юлий Цезар (без всякаква прилика), изглед от Рим, много приблизителен... И едно красиво лице на младеж, изобразено изключително реалистично. Очевидно е поръчан портрет. Този факт не е много известен, но в къщите в Рим понякога били окачвани портрети на собствениците или на техните близки. Никой от тях не е стигнал до нас, но другаде, в Египет например, подобни портрети са поставяни при мумиите като маска. В Рим на Траян те са нещо като моментни снимки на жителите на Империята. Кой знае как е дошъл тук този портрет — може би младежът е умрял, без да остави наследници или роднини, които да искат да запазят образа му, както правят мнозина с бюстовете на прочутите си предци. Това би обяснило как е попаднал в ръцете на търговец...

Излизаме от портиците на базилика „Емилия“ и се отправяме към северната част на Форума, където в миналото са поставени основите на властта на Рим и където в продължение на векове се

събирали сенаторите — курията. Ето че се появява голяма тухлена сграда с малък портик отпред. Това е сенатът.

Построява го Юлий Цезар — събаря всичко, изравнява със земята предишните курия и комиций и построява тази нова внушителна сграда, използвана после през цялата история на Рим.

Вратите на сената са отворени и след малко в аулата ще започнат дебатите. Виждаме вътрешността му. Има прекрасен под с елегантни инкрустации в мрамора, много ценни, идващи от цялата Империя. Тук буквално „се върви“ върху Империята. Сенатът е много дълбок, встрани има широки стъпала, върху които са подредени столовете на сенаторите. Те са дървени, фино гравирани. Помещението е нещо средно между *schola cantorum*^[2] и зала за аудиенции на някой цар... Наоколо, върху стените, има големи мраморни плочи, които проблясват на светлината. Кой знае колко тържествени речи са били произнесени тук, невъзможно е да се помнят всичките. Върху тези няколко квадратни метра са взети много решения, които сега изпълват страниците на учебниците ни по история... Малко места на планетата са могли да повлияят до такава степен на историята на човечеството. Много сенатори са седнали и разговарят с колегите си, които са се обърнали към тях. Някои шепнат, други се смеят. Забелязват се групи, които дискретно обсъждат нещо. След малко ще започнат разискванията. В последните дни са били засегнати много въпроси. Вчера например е ставало дума за довършването на голямата триумфална арка на Беневенто, която ще бъде началото на Траяновия път. Днес темата от дневния ред е особено важна. Траян е много далеч оттук — през януари е влязъл тържествено в Антиохия, а сега се сражава при Месопотамия. Новините, стигнали до Рим, са прекрасни, императорът е допълнил своите завоевания със завладяването на важни градове: Батна, Низиб, Ктезифон. Легионите са го приветствали, като са му дали прозвището *Parthicus* (тоест победител на партите). Сега сенатът трябва да реши как да направи официален този прякор... В действителност, откакто няма вече република и се сменят императорите, ролята на сената е намаляла твърде много — свършило е времето на големите сблъсъци и дебати, вече се вземат решения с по-малко значение, по-близки до обикновеното администриране, отколкото до славата от времето, предхождащо Юлий Цезар...

През отворените порти влиза един сенатор и кимва на стражите, които застават мирно при преминаването му. Порталът на входа е от бронз и е изключително висок (последната порта от римския сенат ще бъде махната оттам през Възраждането и пренесена в базиликата „Сан Джовани ин Латерано“, където човек може да ѝ се възхищава и днес).

Възрастният сенатор прави няколко крачки и веднага е посрещнат от други, по-млади колеги, които се отправят към него, вероятно за да им даде съвет и да им подсказва някоя „стратегия“ за днешната дискусия...

Служители затварят с усилие портала. Залата на сената изчезва постепенно, сякаш пада завеса. Последната картина, която виждаме, е сенаторът, който сяда, оправя гънките на тогата си и се вглежда в своите противници със суров поглед изпод гъстите бели вежди... Стражите застават пред портала, с едната ръка върху щита, с другата върху *pilum*, копието.

МЕЖДУВРЕМЕННО В КОЛИЗЕУМА...

Изключително светлите му очи изглеждат неподвижни върху почернялото му лице и не се отклоняват нито за миг от мускулестото тяло на противника. Сега двамата се въртят в кръг, изучавайки се взаимно... Погледите на хиляди хора, които крещат и ги насърчават от трибуните, са приковани в тях още от сутринта. В Колизеума са започнали игрите. Първото представление, с което се открива денят, са *venationes*, тоест ловът. Това не са битки между гладиатори, а между мъже и животни. В Колизеума и във всички амфитеатри в Империята винаги се спазва тази „градация“: *venationes* за начало, следвани от публични екзекуции на престъпници, и най-накрая, следобеда, дългоочакваните гладиатори. Игрите в Колизеума заемат важно място в живота на града — в този амфитеатър се събират от 50 000 до 70 000 зрители, които с вълнение наблюдават жестоките битки. Като тази, която току-що е започнала.

Хората на трибуните прекрасно разбират, че след няколко секунди всичко ще свърши. Между русите къдрици на ловеца се забелязва проблясваща струйка пот. Неговото име е Спитара, но тълпата е престанала да го повтаря, толкова голямо е напрежението. Насреща, могъщ и сигурен в себе си, е един от големите владетели на арената: Виктор. Той не е човешко същество, но в битките проявява

чисто човешка интелигентност. Победил е много ловци повече с лукавство и хитрост, отколкото със силата на лапите си и изключително острите си нокти. Виктор, тоест „победителят“, е леопард с необичайно големи размери, участвал в безброй сражения и станал любимец на тълпата. Веднъж блъснал своя противник върху друг ловец, съборен на земята няколко секунди преди това, после подскочил внезапно и го захапал за врата. Виктор, като всички животни в Колизеума, не убива, защото е гладен, както се смята обикновено. Той е заловен като малък, отгледан е по специален начин и е дресиран да напада, като куче за бой. Научен е къде да поразява и как да го прави. Леопардите са страшни с това, че когато нападат човек, случва се и в днешно време, се насочват право към гърлото, забиват в него зъбите си, а с ноктите на мощните си лапи разкъсват гръдния кош. Веднъж говорих с един с лекар — това беше в Африка по време на престоя ми там за археологически разкопки, — който ми обясни, че когато му донасяли човек, пострадал от лъв (лъвът раздрусва жертвата си, като се стреми „само“ да я ухапе), понякога успявал да го спаси. Когато жертвата била на леопард, пристигала вече мъртва...

Звярът не е виновен, той е само хищник — прави това, което природата го е научила да прави... Но неговата естествена агресивност е била засилена от укротителите и използвана, за да се превърне битката в спектакъл, а животното — в истинска машина за смърт. Виктор има зад гърба си не само мъртъвци на арената, но и много убити роби, използвани като „манекени“ по време на дресиранката му.

Спитара е добър ловец и е много обичан от жените заради приятния си външен вид, но не е прочут колкото Виктор. „Букмейкърите“ го смятат за губещ и залагат 3 срещу 1. Той го знае, но знае също, че може би в това е неговата сила — да изненада всички, дори и леопарда, с някое светкавично движение. Стиска в ръка дебело остро копие. Няма друго — нито ризница, нито шлем, нито сабя. Единствената му защита са подсилените платнени кончове.

Рев оглася арената, рев на лъв, който току-що е излязъл от портата, за да се бори с друг ловец. Точно това очаква Спитара и на това се надява. Виктор е научен да не се разсейва от виковете на тълпата или на своите противници. Но внезапният призив на лъва отприщва неговия първичен инстинкт. Защото в природата възрастните

лъвовете рядко убиват леопардите. Леопардът се разсейва само за миг и светкавично обръща главата си в посока на лъва. Но едва успява да мерне силуета на другата котка, когато е пронизан от копието точно под гърлото, там, където започва гърдният кош. За част от секундата усеща как широкото острие потъва в гърдите му и изпитва разкъсваща болка. Дори не е чул бойния вик, нададен от Спитара. Мъжът е тръгнал в атака, като се е снишил и се е засилил, за да придаде по-голяма сила на удара, точно както правят фехтовчиците.

Реакцията на животното е гневна. Леопардът превива огромния си врат и се опитва да захване копието, но не успява. После удря силно с лапа дръжката му, като почти я откъсва от тялото си. Сега вече успява да я захване и я натрошава със зъбите си. Но късно, чувства се все по-слаб, вижда силуета на Спитара, изправен на крака, очакващ „развързката“. Ако животното се съвземе, за ловеца нещата ще се развият зле. Може да му дадат друго копие, може и да не му дадат. Но няма да се стигне дотам. В жълтите безизразни очи на леопарда образът на Спитара се замъглява все повече. Кръвта струи от раната и образува голяма локва на арената между двете му лапи. Ударът е бил съвършен. Последно изръмжаване, после хрип и клокоченето на кръвта, която нахлува в гърлото и дробовете. Звярът залига и после се сгромолясва с полуотворена уста.

Тълпата избухва в овации. От стъпалата се надига тътен — всички крещат името на ловеца: „Спитара, Спитара!“. Колизеумът има нов герой.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

ЖИВОТНИТЕ В КОЛИЗЕУМА

Животните, убити в Колизеума и в другите амфитеатри, разпръснати из Империята, били изключително много. Понякога зрителите виждали ловци, които с лъкове и стрели поваляли елени или газели. Понякога умирали екзотични представители на фауната, като например щрауси (знаем, че император Комод се забавлявал, като им режел главите с един удар на сабята си). Понякога битките били „почти“ равностойни — мъже, облечени като гладиатори, само с шлем, щит и меч, трябвало да повалят лъвовете, леопарди или мечки. От барелефите изглежда, че се бият всички заедно с променлив успех.

Най-сетне можело да се присъства и на бой между животни. Например връзвали един за друг с вериги бик и слон или други големи зверове и прислужници ги дразнели, като използвали дълги прътове, за да ги принудят да се бият. Употребата на животни, често екзотични като тигрите, в игрите на всички главни амфитеатри из Империята предизвикала с времето истинско обедняване на дивата фауна в Европа, Северна Африка и Близкия изток. Много видове изчезнали не на последно място и защото от стотиците залавяни екземпляри (включително крокодили и носорози) единици пристигали на местоназначението си след прекалено дългото пътуване в каруци или в трюмовете на корабите.

---

[1] Центумвир — член на колегия от 100 мъже. — Б.пр. ↑

[2] Schola cantorum (лат.) — хорът, мястото в църквата, обикновено оградено с парапет, определено за певците. — Б.пр. ↑

11,40 Ч.

ИМПЕРАТОРСКИТЕ ФОРУМИ — НА РАЗХОДКА СРЕД МРАМОРИТЕ

Ревът на тълпата стига до нас на Форума. Някои се обръщат към Колизеума. Неговата огромна грамада царствено се издига в дъното на Виа Сакра^[1], отвъд арката на Тит, между колонади и храмове. Името на победителя, повтаряно от тълпата, стига дотук, но е неразбираемо, деформирано. Чуват се само мощните ритмични викове на зрителите.

Много скоро тези, които се бяха спрели, за да хвърлят поглед към арената на Рим, подновяват работата си, сякаш нищо не се е случило... Ние също тръгваме, като се отдалечаваме от портите на сената. Стражите са останали равнодушни към рева, идващ от амфитеатъра, а и сега, когато потегляме, погледът им е напълно невъзмутим.

След малко и ние ще влезем в Колизеума, но преди това искаме да видим нещо уникално, което се намира недалеч от тук, в храма на Мира.

Преди да стигнем до това място, от което ни делят няколко минути ход, пресичаме друго чудо на Рим — императорските форуми.

В Рим може да се види не само Римският форум. Юлий Цезар, който сметнал, че един форум не е достатъчен, наредил да построят втори. И разбира се, го нарекъл на своето име — форум на Юлий Цезар. Явна демонстрация на власт...

Примерът му бил последван от други императори: Август, Веспасиан, Нерва и Траян... Така бил създаден „квартал“ от свързани един с друг форуми, по които имало непрекъснато движение на хора. Това бил свят, в който господствали луксът, мраморът, колоните. Увеличили се търговските площи, местата за сключване на сделки и за съдебни процеси. Сякаш обществените площади на няколко града се били слели. Едва в съвременната епоха с построяването на търговските центрове може да се види нещо подобно...

От любопитство вървим след трима мъже, които обсъждат някакъв въпрос на висок глас. Единият от тях има дълъг орлов нос и по всякакъв начин се стреми да убеди останалите двама в правотата си... Отправят се към храма на Мира, който се издига на форума на Веспасиан. Поразителна е тази голяма постройка — след като се премине през първата зала, която прилича на гора от секвои, толкова са високи колоните ѝ, се влиза в просторна аула, в която цяла една стена е заета от огромна карта на града.

Това е прочутата *forma Urbis*, кадастралният план на Рим, за който ще стане дума по-нататък (версията, която познаваме днес и чиито фрагменти се пазят в Капитолийските музеи, е от по-късна епоха, но е вероятно по времето на Траян вече да е съществувал аналогичен план, впоследствие загубен). Планът наистина покрива цялата стена. Представлява перфектна „снимка“ в мащаб 1:240 на всички къщи, колони и фонтани, гравирани и изрисувани в червено. Не можем да се приближим до него — дълъг парапет държи зрителите на разстояние. Само някои служители, които разполагат с пръчки и при нужда с дълги стълби на колела, могат да се доближават, да посочват или да докосват *forma Urbis*.

Тримата мъже, които бяхме видели да спорят оживено на входа на сградата, сочат нещо на плана, после се обръщат към служител, седнал до една маса. Сега разбираме за какво спорят. Става въпрос за границите или за размерите на *taberna*, обявена за продан. Служителят спокойно им дава пластинка от кост с гравирани върху нея номер и посочва друго помещение. Там те ще могат да разгледат копие върху пергамент на сектора, който ги интересува. Тримата изчезват в някакъв коридор, без да спират да спорят.

Императорските форуми са истински „квартал“ от свързани помежду си форуми, по които има непрекъснато движение на хора. Това е свят, в който господстват луксът, мраморът и колоните. Форумът на Траян, едно от чудесата на Римската империя

Трябва да се каже, че храмът на Мира съхранява и библиотека за делата на Веспасиан. Не само това. Тук се пазят необикновени произведения на изкуството, събрани по негова поръчка от цялата Империя, най-вече от елинистическия свят. В този Лувър на римската столица се намират и някои от най-великите шедеври на живописата, които обаче не са стигнали до нас. Римляните изключително ценят това изкуство и сред тях има не по-малко познавачи, отколкото днес. Центърът на храма на Мира представлява зала, където се пази голяма част от военната плячка, донесена от Йерусалим. Тук е изложен предметът символ — прочутият свещник за седем свещи^[2].

Сега сме извън храма на Мира и отново пресичаме редицата от форуми в обратна посока. Остава един, който не сме видели още и който за жителите на Рим представлява без съмнение едно от чудесата на Империята. Той е последният построен — завършен е едва преди две години. Това е форумът на Траян. Дъхът ни спира, когато го поглеждаме. Първото нещо, което забелязваме, е широка дъговидна стена, в центъра на която се издига триумфална арка. Над арката има колесница, теглена от шест коня. Това е входът към форума на Траян.

Няколко въоръжени стражи стоят мирно, сякаш за да подчертаят тържествения характер на мястото. След като минаваме под арката, пред очите ни се появява в цялото си величие огромният площад на форума. Той представлява правоъгълник с размери 300 на 190 метра, покрит от големи плочи бял мрамор и цветни мрамори. Буквално сме заобиколени от една от най-красивите колонади на Римската империя. Това е изключително дълъг портик, опасал площада — десетки и десетки колони от виолетов мрамор. А над всяка коринтска колона има изваяна фигура. Става въпрос за статуи, високи почти три метра, изобразяващи пленените първенци на варварите. Изваяни са от много видове прекрасен мрамор и са заели различни пози. Понякога косите и брадите им са разрошени от вятъра. Това са победените първенци на даките. Всичко, което виждаме, е било осъществено благодарение на огромната плячка, взета при неотдавнашното покоряване на Дакия (днешна Румъния).

В центъра на площада изпъква конната статуя на Траян от позлатен бронз. Насочваме се към голямата постройка, която се издига в дъното. Впечатлението е същото, както когато вървим към фасадата на базиликата „Свети Петър“. Приближаваме се към колосално здание — базиликата „Улпия“. Тоест не храм, както на другите форуми, а обществена сграда. И то каква сграда!

Всичко тук е огромно, царствено, позлатено... На фасадата има други статуи на варвари пленници със завързани ръце, които образуват дълга редица, подобна на тази на светците на колонадата на „Свети Петър“.

Прекрачваме прага. Влизаме в най-голямата базилика, строена до този момент от римляните... Поразени сме от пропорциите и височината на помещението. Странно е, че то е празно — по някаква причина днес не са предвидени аудиенции или друг вид дейности.

Прекосяват я само служители и любопитни като нас. Шумът на стъпките и гласовете ни отекуват, сякаш искат да се издигнат във въздуха и да измерят огромните размери на сградата.

А тя наистина е впечатляваща — дължината ѝ е 170 метра с две големи екседри в краищата. Но изумява най-вече гората от колони, която ни заобикаля. Невъзможно е да ги преброим всичките, сигурно са десетки, изключително високи, с коринтски капители с размери почти колкото на малка лека кола. Те разделят помещението на цели пет кораба и са в различен цвят! Колоните от централния кораб са от сив египетски гранит, тези на страничните са по-малки, от мрамор. Всичко тук е украсено. Подът е на мраморни шарки, дискове и правоъгълници, при които доминира антично жълтото и виолетовото... В централния кораб има и внушителен мраморен фриз, който изобразява крилати фигури на победата. Над главите ни са разположени галерии с големи прозорци, от които влиза силна слънчева светлина.

В дъното на залата виждаме група хора и около тях преторианци, които образуват предпазен шпалир. Кой ли е в центъра им? Присъствието на преторианска стража означава едно-единствено нещо — че става дума за много важен човек от императорското обкръжение. Но кой? Групичката гледа нагоре, към част от тавана на кесони, покрит с гипсови декорации. Някой посочва влажно петно, което е повредило боите. Явно преценяват сериозността на някои течове, предизвикани от дъжда.

Сега хората се раздвижват и тръгват към нас. Стъпките на подкованите с пирони *caligae* на преторианците се приближават и все по-силно отекуват. Чуват се и други шумове, предизвикани от метал. Това са мечовете и камите, които се удрят в доспехите на войниците. Групата минава близо до нас. В центъра ѝ, между секретарите и сътрудниците, върви дребен мъж с къси ръце и крака, с плешиво теме, но с гъсти черни къдри отстрани на главата. Чертите му безспорно са „средиземноморски“, а гласът му е спокоен и много благ. Това е Аполодор от Дамаск, творецът, проектирал базилика „Улпия“ (на името на фамилията на Траян, *Ulpia*) и този невероятен форум. Той е гениален архитект, чиито произведения ще бележат епохата, както е станало с тези на Брунелески и Микеланджело. За да осъществи своето колосално дело, са му трябвали „само“ пет години (от 107 до

112). Но е работил и по други проекти, като Пазара на Траян и Термите на Траян. Жалко е, като си помислим, че отношенията му с наследника на Траян, Адриан, не били така идилични. Адриан ще го изпрати в изгнание и накрая ще нареди да го осъдят на смърт... Междувременно групата изчезва между колоните, звъntenето на униформите на преторианците постепенно заглъхва сред стъпките на хората в базиликата.

Изкачваме се по стълбите, които водят към библиотеката. На върха се забелязва движение на служители със свитъци папируси в ръце и на роби, които бутат натоварени колички. Прилича на коридор на съвременно министерство... Зад една врата се вижда дълга зала с много редици етажерки и шкафове — те съдържат хиляди дъсчици и навити на рула папируси. Разположението на етажерките е различно от това, на което сме свикнали — отворите не образуват квадрати, а ромбове, така че папирусите да не се търкулват встрани, а да се нареждат един върху друг като портокалите на пазара...

Отваряме друга врата и излизаме на дълъг балкон, който обикаля около вътрешен двор. Когато се облягаме на парапета, разбираме предназначението на тази странна постройка, създадена от Аполодор от Дамаск. В центъра на двора се издига най-голямата ценност на целия форум, поръчан от Траян — Колоната на Траян.

Тя е висока 100 римски стъпки (малко по-малко от 30 метра) и на върха си носи негова статуя от позлатен бронз (заменена през Ренесанса със статуя на свети Петър, в пълно противоречие с контекста). За строежа на колоната са използвани 19 поставени един над друг цилиндъра карарски мрамор, всеки един тежащ 32 тона! Вътрешността е куха и вътре има вита стълба.

Но това, което поразява най-много, е външната ѝ повърхност — върху нея е издълбан непрекъснат фриз, който обикаля като спирала цялата колона, от основата до върха. Той е дълъг общо 200 метра и като в комикс представя най-важните събития от двете военни кампании (101 и 105 г. сл.Хр.), които довели до превръщането на Дакия в римска провинция. В поредица от „фотограми“ се виждат битки, легиони, които преминават реки, обсади, Траян, който принася жертва на боговете, и т.н. Общо фигурите са хиляди (преди всичко на легионери), фино изваяни и оцветени, в ръцете с оръжия, често от истински бронз. Тези оръжия и тези толкова живи цветове ще изчезнат

през вековете и в днешно време ще виждаме само колона с великолепно барелефи в естествения цвят на мрамора.

Напускаме форума на Траян, за да преминем отново в града. Малко преди да излезем от гигантския му площад, присъстваме на вълнуваща сцена — възрастен мъж стиска ръката на младеж и девойка. Девойката го прегръща и това очевидно го смущава. После двамата млади дълго се притискат един към друг със затрогващо щастие, докато мъжът ги наблюдава доволен. Тримата току-що са излезли от специална служба, разположена на форума на Траян, където се извършва *manumissio*, тоест освобождаването на робите. Всъщност този господар е дошъл тук, за да сложи официално край на робството на тези свои роби — отсега нататък те ще бъдат свободни и както в този случай, ще могат да се оженят. Това не е било възможно, докато са били негова собственост и той е решавал дали и с кого да ги събере... Пред очите ни животът на двамата млади се променя завинаги.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

FORMA URBIS, МРАМОРНИЯТ КАДАСТРАЛЕН ПЛАН НА РИМ

Знаем, че по времето на Август Рим бил разделен на 14 области, съответстващи на днешните райони на столицата, макар и с различна големина и граници. Всяка от тези области имала своя администрация. Не било лесно да се управлява животът на милион-милион и половина жители. Не познаваме детайлите на това управление, но можем лесно да си представим всички трудности. И така било в продължение на векове. Повече от двеста години по-късно например, при император Константин, в Рим имало 423 по-малки и 29 големи улици, 322 големи кръстовища. Можете ли да си представите огромния ежедневен ангажимент по поддръжката на тези улици, работата, извършвана, за да се гарантира доброто функциониране на чешмите, които снабдявали с вода цялото население, да се разкрият и накажат злоупотребите при строителството, да се разрешат споровете за граници между търговците и т.н.? Всичко това не само без телефони, компютри, информационни архиви, но и без хартия, писалка и мастило.

Римските администратори притежавали ценен инструмент за своята работа, нещо като съвременния кадастър. По време на снимките на един епизод от „Одисей“ филмирахме някои части от тогавашния

„кадастрален план“, прочутата *forma Urbis*, която възпроизвежда всяка част от Вечния град на нивото на земята. Така става възможно да открием формата и размерите на дюкяните, дълбочината на колонадите, криволиченето на улиците и дори местоположението на чешмите. Известни са няколко варианта на този план, правени през различни епохи на императорски Рим. Знаем, че били гравирани върху плочи от бял мрамор. Днес са запазени само малки части и фрагменти, достатъчни да възстановят за съжаление една незначителна част от града. Останалото било разрушено в пещите на Средновековието или използвано за направата на стени...

Но когато се разгледат дори малкото плочи, се разбира цялото богатство на ежедневния живот в императорски Рим. За тази книга съм се опирал и на някои части от плана, за да построя моите маршрути. Изобщо, за да дам представа за живота в Рим, тук съм описал много реални улици, нанесени на *forma Urbis*, с точните разстояния между постройките, с колонадите, с разположението на дюкяните и дори на евентуалните тогавашни „барчета“. Например в началото на разказа с онази статуя в тъмната улица съм възпроизвел реален кът от центъра на Рим. Наложил се само да си представя чертите на статуята.

Разбира се, с времето неизбежно са настъпили някои урбанистични промени. Но общият вид на улиците и „кварталите“ е останал този, който се постарях да опиша.

Като наблюдаваме плана, оставаме поразени от неговата точност, плод на голямата вещина на човека, събирал плановете на всеки дюкян, храм, дворец. Намерени са дори плочки, бракувани заради малки грешки. Всичко това ни дава възможност да осъзнаем строгостта, граничеща с педантизъм, на римските власти при архивирането на данните. А това очевидно говори за добър контрол и общо взето, грижливо управление на територията.

---

[1] Via Sacra — Свещеният път, който водел от Палатин до Капитолийския хълм и минавал през Римския форум. — Б.пр. ↑

[2] Т.нар. менора — предназначена да осветява свещения кивот. — Б. р. ↑

11,50 Ч. „WC“ В АНТИЧЕН РИМ

През един период от време в императорски Рим се наброявали цели 144 обществени тоалетни. Именно една от тях се каним да посетим. Тоалетните лесно се разпознават, около тях обикновено има непрекъснато движение на хора като на нашите гари или автогрилове. И обикновено този, който влиза, е забързан, докато който излиза, е много по-спокоен... На входа двама души са се наредили пред дървен плот, зад който е застанал роб. Забелязваме керамична паничка и почти веднага се чува шум на монета, която пада, завъртайки се около себе си. Ясно, трябва да се плаща. Не е много, само някакви дребни монети. Чакащите губят известно време да бъркат в малка кожена чанта, закачена на пояса им („портфейла“ на римската епоха).

Обществените тоалетни се наемат и се управляват от предприемачи от финансовата служба, наречени *conductores foricarum*. Любопитно е, че именно тези тоалетни са дали един латински израз, много употребяван и в наши дни: *resunia non olet*, тоест „парите не миришат“. Историята е следната. Веспасиан въвел такса за перачите, които използвали урината, като я събирали от обществените тоалетни. Тит, синът на Веспасиан, възроптал срещу този данък, който му изглеждал прекален и безвкусен. „*Resunia non olet*“ — бил отговорът на бащата...

След като минаваме по тясна стълба, пред нас се появява обширна зала, цялата украсена. Има дори ниши със статуи на божества. По една от стените пада малко водопадче и над него изпъква статуята на богинята Фортуна, от която зависят здравето и щастието... Гипсовите орнаменти и цветовете са като в изискано, почти луксозно помещение. Но достатъчно е да сведем поглед и панорамата рязко се променя — десетина индивиди от всички възрасти и класи са седнали, погълнати от мисълта да си „свършат работата“. Миризмата е неприятна, съответстваща на обществена тоалетна, но не изглежда да притеснява тези хора, които седят, сякаш са в чакалня. Така разбираме,

че това е едно от „социалните“ места в Рим, също като Форума — някои разговарят, един отегчава останалите с приказките си, друг привлича вниманието на всички с някакъв анекдот. Има дори един, който явно не е притиснат от физиологична нужда, но седи близо до човек, чиито дрехи говорят за богатство, и хитро се мъчи да изкопчи от него покана за обяд... Хората говорят, шегуват се, някой тайно пише нещо на стената... Все пак внимават — доносници има навсякъде в Рим...

Онова, което смущава най-много, дори направо поразява, е тоталната липса на уединение. Няма паравани, завеси, подвижни стени, които да изолират хората. Всички са седнали на дълга мраморна пейка, един до друг, все едно, че са в автобус... В Рим концепцията за лично пространство е много различна от нашата и засяга основно само богатите — тези, които имат пари да се изолират и да живеят далеч от обикновените хора. С други думи, да имаш тоалетна вкъщи, е символ на висок статут.

Естествено, никой от нас не би се чувствал комфортно на такова място... Трябва все пак да се каже, че туниките до голяма степен прикриват интимните части. Изглежда, че всички са само седнали... Добре, но върху какво? Не съществуват дъски на тоалетни чинии или анатомични седалки. Пейката е плоска и се сяда над дупка с формата на ключалка. Под дългата пейка има дълбок канал с вода, която тече и отнася всичко... Употребата на тези отвори е ясна. По-малко ясна обаче е функцията на друг отвор в мрамора, който се намира между краката. Той е подобен на първия и е свързан с него на нивото на коленете. За какво служи?

Едва успяваме да си зададем този въпрос и един мъж неволно ни го демонстрира... В средата на залата има три мраморни вани, пълни с вода, от които се подават множество дървени пръчки. Мъжът се протяга и взема една от пръчките. Тогава забелязваме, че на върха ѝ е закрепена морска гъба, с която прилича почти на факла. Мъжът поставя „факлата“ между краката си и използва гъбата като... тоалетна хартия. Не остава доволен и я потапя отново във водата на малък канал, издълбан в пода. Все още не го бяхме забелязали, прилича на изкуствено поточе, което минава пред краката на всички. Мъжът продължава с дейността по почистването, подобна на тази, която днес се извършва с бидето... После, след като изтрива пръчката във

вътрешния ръб на отвора, откъсва гъбата и я оставя да падне в канала. Най-накрая поставя отново пръчката на място, в мраморната вана срещу него. През цялото това време не престава да говори със съседа си...

Една тоалетна в Рим. Вместо тоалетна хартия се използват гъби, напоени с вода. Поразява тоталната липса на уединение — някои разговарят, други досаждат с приказките си на останалите, трети разказват анекдоти. Това е едно от местата за „социални контакти“ в Рим, като Форума или термите.

По-голямата част от жителите на Рим удовлетворяват точно така своите физиологични нужди — както казахме, малцина са тези, които имат тоалетни в къщите си. За човека, който не иска да плаща или няма дребни монети, разрешението — поне за малката нужда — са големите делви, поставени по ъглите на улиците или покрай тях (както се вижда в Помпей), използвани после от пералните...

Тоалетни като тази има навсякъде в града. От портика на Помпей до „фоайето“ на театъра на Балб. Наистина е учудващо, че под колонадите, непосредствено пред хората, които минават, могат да се видят заети със собствените си физиологични нужди богат търговец,

по-нататък преторианец, после освободен роб, млад адвокат и т.н., и всички правят това съвсем естествено.

Някои тоалетни дори се затоплят през зимата чрез система с подземно огнище, подобна на онази в термите. Такава е тоалетната, която се намира в сърцето на града между Римския форум и форума на Юлий Цезар. В студените дни тя е много посещавана...

Но къде отиват после мръсните води? Те се оттичат в сложна система от подземни канали, които образуват истинска канализационна мрежа под улиците и сградите на Рим. Нейното изграждане започнало още през VI век пр.Хр. Според някои древни автори на някои места подземните отходни канали са толкова широки, че позволяват да се разминат две каруци със сено. Известна е инспекцията, извършена от Агрипа, който подобрил значително системата по времето на Август. Изглежда, че на някои места Агрипа се движел дори с лодка.

Абсолютен главен герой на този невероятен паметник на хидравличното инженерство е Клоака Максима, основният колектор на отходните канали на Рим (отчасти все още функциониращ в днешно време). Първоначално той бил канал под открито небе, после, през републиканската епоха, го покрили. Дълъг е малко по-малко от километър и не върви по права линия заради намиращите се отгоре постройки.

Размерите му са наистина впечатляващи — на някои места прилича на тунел с диаметър почти пет метра. Ролята му е да събира не само фекалните води, но и излишъците от акведуктите, отходните води от термите, тези от чешмите и очевидно дъждовната вода.

По този повод трябва да се каже, че улиците имат характерна форма, подобна на „магарешки гръб“. Така дават възможност на дъждовните води да ги „измият“ и да се стекат отстрани, където биват погълнати от шахти (гениална система за почистване, която за наше учудване съществува и днес в Париж). Шахтите са навсякъде, често имат формата на речни богове с полуотворена уста, която „поглъща“ дъждовната вода. Една от тези шахти е станала известна в целия свят и разбира се, е най-фотографираната в историята. Това е *Bocca della Verità*^[1], увековечена в прочутия филм „Ваканция в Рим“ с Грегъри Пек и Одри Хепбърн.

Клоака Максима изпразва цялото си съдържание в Тибър, веднага след остров Тиберина. И това е единственият проблем — когато реката е пълноводна, нивото се покачва и тя наводнява колектора, като блокира изтичането на мръсните води, дори ги насочва в обратна посока. Тогава те излизат от шахтите, от другите места за оттичане или от тоалетните, откъдето са тръгнали... Очевидно системата не може да обслужва цял град от милион-милион и половина жители. Затова много канали завършват в обикновени септични ями. Периодически тези ями биват изпразвани (не искаме да си представяме условията на труд) и съдържанието се използва за наторяване.

Тази впечатляваща пречиствателна система, сравнима с „бъбреците“ на живо същество, е невероятно модерна. Римляните, винаги много прагматични, разбрали още от самото начало, че никоя голяма концентрация на хора не може да съществува без ефикасна отходна система. Това говори много за цивилизация, която още не знаела за съществуването на бактериите, но била наясно с огромното значение на хигиената и пълноценно използвала водата (нещо, до което така и не се стигнало през Средновековието, а и днес все още в голяма част от Третия свят).

---

[1] Bocca della Verita (ит.) — устата на истината — шахта, представляваща глава на речен бог с отворена уста и поставена като украса в преддверието на църквата „Санта Мария ин Козмедин“. Според поверието, ако си поставиш ръката в „устата“ на шахтата и изречеш лъжа, ръката ти ще бъде отхапана. — Б.пр. ↑

12,00 Ч. ДА СЕ РОДИШ В РИМ

Челото ѝ искри от пот. При всяка контракция жената присвива очи и от усилието една вена на врата ѝ сякаш ще се пръсне. Седнала е на плетен от пръчки стол с висока облегалка и ръцете ѝ като че ли потъват в страничните поставки. Крясък огласява цялата къща и разкъсва напрежението, заради което всяка дейност е замряла от часове. Робите стоят мълчаливи в различни ъгли на *domus*-а. Един от тях, чернокож, току-що закупен, се ококорва и поглежда към свой колега ориенталец. Той му се усмихва и го успокоява, като притваря очи. Господарката ражда не за първи път. И все пак очакването е голямо. След три момичета всички в къщата се надяват, че този път ще бъде момче. Господарят трябва да има „един“ наследник на своите владения и дейности...

В стаята, пригодена за раждането, освен няколко верни робини има и една жена. Косите ѝ са събрани, тя се е свила между отворените крака на господарката и ѝ дава съвети как да диша. Нейна асистентка, може би дъщеря ѝ, обхваща родилката отзад, като натиска корема ѝ надолу при всяка контракция. На маса са поставени готови инструменти и компреси за евентуални кръвоизливи. Акушерката се казва Скрибония Атице и е дошла от Остия, за да помогне при раждането. Повикана е от приятел на семейството, който я смята за истинска гаранция за успешното протичане на важното събитие. Той самият е известен *archiatrus*, нещо като „главен лекар“. Трябва да се каже, че ражданията винаги били подпомагани от акушерки, почти никога от мъже лекари — съществувала някаква форма на античен свян, но и на твърдо нежелание от страна на съпруга друг мъж да докосва интимните части на жена му. И така ще бъде дълго време — тази сфера и гинекологичните практики ще останат в ръцете на акушерки и лекари жени. Както в този случай.

Съпругът на акушерката е хирург и също е на работа, но в друга стая на къщата. Името му е Марк Улпий Америк. Той е на около

четирийсет години и е много ценен заради способностите си. Сега се занимава с пускане на кръв от крака на един мъж, брат на господаря на дома. Пускането на кръв е на мода в римската епоха. Течността се събира в метална купа и после се отнася от роб. Докато превързва раната с много стегнат бинт, хирургът се обръща към *archiatrus*, който не го е изпускарал от погледа си и за миг — именно той го е учил на тази техника. Главният лекар оглежда превръзката, после доволен обръща поглед към по-младия си колега и произнася крилатата фраза: „Животът е кратък, изкуството е вечно“, сякаш за да подчертае, че изкуството на медицината и неговите техники надживяват поколенията и преминават от лекаря на неговите ученици.

Но нека да се върнем в стаята, където е родилката. Вече сме там. Жената се е сраснала с родилния стол (така се нарича). Раждането в римската епоха става в седнало положение. Никакви упойки, никакви стерилни материали, само леки болкоуспокояващи, когато е необходимо — през цялата античност (и през епохите, немного отдалечени от нашата) този процес е най-големият риск, на който се подлага жената. Тя знае, че може и да не оживее заради кръвоизливи и инфекции (чийто произход е непознат за римляните, тъй като не им е известно съществуването на вирусите и бактериите). Днес все още в Африка една жена от двайсет умира при раждане. В напредналите общества — една на 2800...

„Още един напън“, крещи Скрибония Атице. Малко остава да излезе четвъртото дете. След няколко секунди чернокосата му глава е вече навън, но пъпната връв е увита около врата му. Много опасно усложнение — детето е страдало от липса на кислород, лицето и тялото му, докато се измъква, са почти кафяви. Дъщерята на акушерката отваря широко очи, усещайки тежестта на положението — малкото не диша, не се движи. И цветът му изобщо не е нормален. На всичкото отгоре е момче! Как да оправдаеш пред бащата, толкова жаден за наследник, подобна смърт? Със сигурност ще обвини нея и майка ѝ в неумение... Междувременно Скрибония Атице действа механично. Очевидно тя е направила същото заключение и ще използва цялата си опитност, за да спаси малкия. Хванала е новороденото за краката, но то се клатушка като безжизнен парцал. Обръща го, удря го по гърба, отначало нежно, после все по-силно. Трябва да стимулира дихателния му рефлекс, преди да е станало

твърде късно. Майката присъства безсилна на драмата, която се развива около нея, не чувства дори ръцете на дъщерята около гърдите си, която от напрежение я стиска прекалено силно. „Спаси го!“ — крещи. Няма време да завърши изречението, когато новороденото се сгърчва изведнъж, сякаш жестикулира, после силно проплаква. Малката му диафрагма се свива ритмично за първите вдишвания и парещ приток на въздух за първи път нахлува в мъничките му дробчета. Силният му плач отеква в цялата къща. Детето е спасено. Всички се смеят. Смее се и *dominus*, седнал с някои роднини да пие вино. Никой не знае, нито някога ще разбере за драмата, която се е разиграла в онази спалня.

Описанието, което направихме, очевидно е въображаемо. Но е вероятно, защото акушерката Скрибония Атице наистина е живяла, както и нейният съпруг, хирургът Марк Улпий Америм. Откъде знаем? От гробовете им, появили се при разкопките на некропола на Портус при Остия. Над техните последни убежища има плочи от теракота, на които са изобразени, докато работят. Когато ги видях, най-много ме порази точността на сцените. Въпреки простотата си изглеждат като фотографии. Родилката седи на стол, акушерката е седнала срещу нея, отзад асистентката здраво я държи. Точно това, което видяхме. Хирургът пък се е присвил, докато прави кръвопускане на крака на мъж (за съжаление плочата е счупена и не можем да видим лицата им).

Тези гробове са от 140 г. сл.Хр., следователно от епохата, която изследваме. Двайсет и пет години по-рано акушерката и хирургът трябва да са били в разцвета на силите си. Вероятно често са идвали в Рим, викани, за да окажат помощ. Представих си, че *archiatrus*, главният лекар, е „организирал“ това раждане — в действителност в близост до техните гробове е намерен и гробът на тази важна личност. Наричал се е Гай Марций Деметрий. Над гроба му е поставена епитафия: „Животът е кратък, изкуството е вечно“... Кой знае, може би това е фраза, която е обичал да повтаря на своите ученици.

ЩЕ ЖИВЕЕ КАТО РИМСКИ ГРАЖДАНИН ИЛИ ЩЕ УМРЕ НА СМЕТИЩЕТО?

Нека се върнем на сцената с раждането, което наблюдавахме. Ясно е, че *dominus* ще има своя мъжки наследник, толкова важен в римското общество, общество, зачитащо малко жените. Можем и да си представим какво ще се случи след няколко минути — ще измийт

детето, ще му отрежат пъпната връв и ще го занесат на бащата. Той ще е прав в средата на залата. Синът ще бъде поставен на земята пред него. В този момент, в разстояние на няколко секунди ще се реши съдбата на малкия според изключително древен обичай. Ако бащата се наведе и го вземе, като го вдигне високо пред всички роднини, това ще означава, че ще го приеме в семейството, като го признае.

Ако бащата остане безразличен, неподвижен и не го вдигне, ще означава, че не го приема.

Причините са много: вече твърде много деца от същия пол, много деца за отглеждане (преди всичко в не особено заможните семейства), подозрение, че малкото е плод на изневяра, видими физически дефекти. Какво ще се случи тогава? Жената, която е поставила бебето на земята, ще го вземе и ще го отнесе. Често това е самата акушерка. В римската епоха мнозина смятат, че тя е в центъра на истински трафик на новородени, дори осъществява размени в момента на раждането, за да изпълни желанията на семейства, които са се надявали на момче или момиче. Или на чужди семейства, които са имали дете, родено с някакъв дефект.

Съдбата на новороденото, което бива отхвърлено, ще е наистина лоша. В най-добрия случай то ще бъде оставено на някое от определените за целта места по улиците на Рим. Римският историк Фест ни осведомява, че близо до пазара на зеленчуците, *Forum Olitorium*, има колона, чиято цел е точно такава — не случайно е наречена *columna lactaria*.

Според античния писател тук всяка сутрин се откриват малки деца за кърмене. Те са добре увити и имат знаци за разпознаване, така че семейството, което ги е „изложило“, да може в бъдеще да придобие право над тях. Естествено, ще трябва да плати сума, която да покрие цената за отглеждането.

За да се докаже бащинството, ще трябва да се използват монети или медальони, счупени така, че ръбът, който остава в семейството, да съвпадне с този върху бебето. Тази система била използвана в продължение на векове и е възможно да е била възприета в Рим на Траян.

Драмата се състои в това, че който взема изоставените новородени, може да прави с тях каквото си иска — да ги използва

като проститутки, ако са момичета, като роби и всякакви слуги, ако са момчета.

В този толкова голям град съществуват и хора, за които това е професия. Всяка сутрин обикалят по „класическите“ места за оставяне на новородени, събират ги и ги препродават, за да спечелят. Някои, точно както става днес в Индия и в много бедните страни, им счупват краката или ги ослепяват, така че да предизвикват съжалението на минувачите и да увеличават печалбата от просията за своите господари.

Но съдбата на тези отхвърлени от семейството дечица може да бъде още по-драматична. Често деформираните или преждевременно родените са удушавани или удавяни, както твърди Сенека. Други тайно са завеждани на някое сметище или в глуха, неоживена уличка. Там ги оставят сред нечистотии и боклуци, където умират от глад, от студ или... разкъсани от бездомни кучета.

Има обаче и щастливи случаи, когато изоставеното бебе бива взето и отгледано с любов като собствено от хора, които по различни причини нямат деца. И тази сутрин на 115 г. сл.Хр. това може би вече се е случило някъде.

12,20 Ч. СРЕЩА С ТАЦИТ

Улицата, по която вървим, Аргилетум, минава покрай „най-народната“ част на Рим — Субура. Любопитно е, че Субура се намира зад императорските форуми. Това са два абсолютно различни свята, разположени един до друг. От едната страна — луксът, най-ценните мрамори, символите на властта и на римската история. От другата (на няколко метра) — историята с малко „и“: обикновен и беден свят, където живее простолюдието. Вижда се ясно от начина, по който са облечени хората, от мръсотията по улиците, от вида на дюкяните, в които се продават по-евтини стоки. Много висок зид от сива скала, същинска „Берлинска стена“, разделя Субура от форума на Август. Целта на зида е да спира огъня, да предпазва това толкова важно място от възможни пожари (които са много чести). Така трябва да е станало при известния пожар в Рим по времето на Нерон. Пламъците били спрени, Форумът се запазил и се превърнал в „остров“, на който се спасили и толкова много жители.

Парадоксално улицата, на която се намираме, въпреки че е в народен квартал, е тясно свързана с културата на Рим. Тук са възникнали много книжарници и дюкяни на книжари. Ако искате да намерите произведението на някой велик автор от римската епоха, от Цицерон до Вергилий или Марциал, трябва да дойдете тук.

Много магазинчета имат закачени отвън табели с фирменото име, често и на стените отстрани на входа има надписи. Имената обикновено са на освободените роби, които държат магазинчетата.

Минаваме покрай дюкяните на Атрект и на Секунд, които са твърде скромни. Малко по-нататък са тези на братята Созии и на Доро... Забелязваме един добре уреден — това е дюкянът на освободения роб Атрекций. Той е много голям и стените му са покрити с етажерки, пълни с литературни произведения. Някои са във формата на свитъци папирус (*volumina*), често поставени в предпазни контейнери, „ведра“ от кожа, снабдени с капак, *capsae*. Има и други

във формата на малки джобни книжки със страници от пергамент. Тук са и неизбежните дървени таблички — всяка страница представлява плитка „ваничка“, напълнена с восък, върху който с бронзово острие е написан или по-скоро „гравирен“ някакъв текст. Обикновено става въпрос за кратки произведения, стихотворения или поеми.

Влизаме и се приближаваме към една етажерка. Внимателно изтегляме някаква книга и се опитваме да я разлистим. Но едва сме я отворили, и тя внезапно се „развива“, като пада до земята. Всъщност на много произведения страниците са като хармоника. Не са завързани една за друга, а представляват дълга нагъната лента от ленено платно и напомнят малко картичките, които се продават в нашите магазини за сувенири.

Един служител ни наблюдава строго иззад етажерката. Докато поставяме обратно всичко на мястото му, откриваме как се четат тези книги — посоката на „разлистване“ е противоположна на тази на нашите книги, върви от дясно на ляво. Двойна червена линия разделя колонките на текста. Всяко сгъване отговаря на една страница...

Излизаме от дюкяна. Докато вървим, виждаме някои хора, които са били в други магазини и държат в ръка рула или други „книжарски стоки“. Една книжарница ни поражда със своите мащаби — тя е еквивалентът от епохата на Траян на големите книжарници в центъра на нашите градове и е собственост на Трифон. Много реклами по стените насърчават клиентите да купуват книгите на различни автори. Отвън чака носилка с двама разговарящи помежду си войници. Това е знак, че в книжарницата е влязла някоя важна личност. Надничаме. В помещението, между редиците рафтове забелязваме и „печатницата“ на Трифон. Гутенберг и неговите подвижни букви са още много далеч. Тук всичко е „отпечатано“ на ръка — отряд роби писари пишат в много копия произведенията под диктовка. Наведени са над банките като монасите в Средновековието...

Това, което виждаме, е всъщност последният етап от раждането на едно произведение. Авторите най-напред го пишат в дома си, после го дават на свои познати и приятели да го прочетат, за да отстранят евентуалните грешки и неточности, както и за да преценят как се възприемат идеите им. Плиний Млади отивал още по-нататък — четял книгите си на глас на малки групи слушатели. Точно тогава нанасял най-важните корекции. Най-накрая произведението се поверява на

„хората печатници“. Ден след ден на светлината на лампите книгата приема формата на по-скоро занаятчийски, отколкото сериен продукт... През същата поредица от изпитания щеше да ни се наложи да преминем, ако бяхме написали тази книга по времето на Траян...

Времето за публикация в античен Рим, както лесно може да се предположи, е много дълго, но освободените роби, които ръководят тези дюкяни, имат нюха на модерните издатели и предусещат, когато някое произведение е потенциален бестселър. Тогава спират останалите „линии на производство“ и насочват към книгата всички роби писари...

Докато мислим за това, забелязваме мъж, който отмества завесата в дъното към задната част на дюкяна и я държи повдигната. Той е висок, плешив, с брада и изсечени черти на лицето. Това е Трифон, управителят на тази книжарница-печатница. Докато говори, държи дръпната завесата, за да направи път на събеседника си. От малкото думи, които успяваме да чуем, разбираме, че обсъждат времето за изготвянето на произведение, което писарите вече отчасти „печатат“. Очевидно лицето, което още не е излязло, е авторът. Разбираме, че е притеснен — произведението му е съставено от много книги и не му се ще публикуването му да се проточи до безкрайност. Трифон се мъчи да го успокои, като прави това крайно почтително, дори изглежда така, сякаш приема нареждания. Вероятно става въпрос за важна личност, като се имат предвид и носилката, и стражите, които го чакат отвън. Кой ли е той?

Опитваме се да се приближим до един от робите писари, египтянин, който пише чисто и старателно някакъв текст на светлината на лампа. Сянката на ръката и на пръстите му сякаш танцува и описва пируети. Срещу него, върху стойка за четене е поставена страница от оригиналния ръкопис, с който той си служи много грижливо. Отстрани върху банката има две съединени дъсчици, използвани, за да предпазват оригиналните листове на ръкописа. Навеждаме глава и се мъчим да прочетем заглавието на произведението... *Annales (Ab excessu Divi Augusti libri)*^[1]... Но това е Тацит! Значи този мъж с къдрави сиви коси, с проникателни зелени очи, който сега излиза иззад завесата, е големият историк! Той не само живее в епохата, която изследваме, но като си помислим, след няколко месеца, през 116 година, ще излезе точно това негово голямо произведение — *Annales*.

Това е последният етап на дългото му „пътешествие“ в историята, чрез което ще заклейми недостатъците и упадъка на Империята.

Така се досещаме, че произведението се ражда пред очите ни и че книгата, която робът преписва, е десетата (X). Тя е от тези, които никога не са достигнали до нас... Какво ли е написал в тях? Оставаме неподвижни, поразени. Тацит завива зад ъгъла, сбогува се с Трифон и се качва в носилката. Чак сега си припомняме, че не е само голям историк, но че е бил и адвокат, квестор, претор, консул и проконсул... и това обяснява ескорта, който го придружава. Носилката се отдалечава, „клатушкайки се“ над тълпата...

В същия този момент на няколкостотин метра от нас ще завърши последното действие от живота на един човек. Всичко ще стане пред очите на хиляди хора в центъра на Колизеума.

---

[1] *Annales (Ab excessu Divi Augusti libri)* (лат.) — „Анали (От смъртта на божествения Август)“. — Б.пр. ↑

12,30 Ч. КОЛИЗЕУМЪТ — ИЗПЪЛНЯВА СЕ СМЪРТНО НАКАЗАНИЕ

Стражата го държи за едната ръка и го стиска силно, сякаш се страхува, че може да избяга. Но къде би могъл да отиде? Затворен е зад решетка на няколко метра от арената на Колизеума. Около него десетки хиляди крещат, смеят се, пляскат с ръце. В този тъмен и студен коридор шумът достига променен и различен. Сякаш се намира в огромен капан без възможност за бягство. Предпочита да го убият веднага с меч. Но никой няма да го направи — напротив, ще трябва да умре в жестоки мъчения, ще трябва да умре, като бъде изяден жив! Досега в душата му е вземало връх примирението. След като съдиите са произнесли присъдата, всичко е следвало своите „коловози“, като по чудо добре смазани. Бил е отведен от стражата, качен на каруца и закаран в затвора. По пътя хората са го обиждали, заплювали, хвърляли са по него камъни, дори изпражнения, оскърбявали са го по всякакви начини... В главата му е царяло объркване, мозъкът му се е мъчил да разбере положението, да намери изход. Но е било твърде късно. Сякаш някакъв извратен механизъм го е водил към пропаст, без той да може да го спре.

Затворникът знае, че унижението е част от наказанието. Той самият го е виждал толкова пъти, когато е гледал шествията на осъдените по улиците. И им се е подигравал, обиждал, хвърлял е камъни по тях... Сега се намира на тяхното място. И за съжаление знае как ще свърши всичко. През последните дни се е подготвил за смъртта. Но сега, когато е изправен пред нея, в гърдите му нараства чувството на паника, на непоносима „душевна“ болка, на отчаяние... Дишането му става все по-затруднено, лицето му е съвсем бледо. Вратата рисува по тялото му пояс от сенки във вид на решетка. Облечен е само с нещо като груба къса пола на ивици. Стражарят забелязва състоянието на

духа му и със смях го стиска още повече. Вече има дълга практика с осъдени на смърт и знае, че това е един от най-опасните моменти.

Присъдата е *damnatio ad bestias*^[1]. Когато е чул тези думи, е почувствал как всичко се сгромолясва. А е трябвало да знае, че ще свърши така. Годишите на експлоатация и корупция са му създали дръзкото усещане за безнаказаност. Мислил си е, че е по-силен от системата, която го е довела в Рим от Северна Африка, от днешен Алжир. В продължение на години е бил роб. След като са го освободили, е започнало неговото „издигане“. Изхвърлил е от дома му не един човек, цели семейства са се озовавали на улицата. Той, лихварят, не е гледал никого в очите. Много пъти са идвали да молят за отсрочка и милост. А той е усещал огромното удоволствие да им казва „не“. Може би е искал да си отмъсти. Станал е брутален, циничен и е прибавил и насилие към унижението — който не е плащал, е бил бит с пръчка, после (с помощта на корумпирани служители) е идвал ред на конфискацията и разделянето на имуществото между съучастниците. Дъщери и съпруги на жертвите му често са плащали с тялото си вноските на лихвата. Изглеждало е така, сякаш властта му няма граници — богатство, пирове, важни гости... Вече е мислил да се изкачи още по-нагоре, във висшето общество на Рим. Докато изведнъж една сутрин всичко е рухнало.

Достатъчно е било един от неговите служители съучастници да се разприказва. Стражите са дошли на разсъмване, на светлината на факлите, завлекли са го в затвора, разпитвали са го, измъчвали са го. После са се появили първите плахи свидетелства. Мнозина са си замълчали от срам, но други са проговорили. Така са излезли на бял свят всички мерзки постъпки, които този бивш роб е извършвал срещу римски граждани. Нещо, което не може да бъде простено. Нямало е как присъдата да бъде друга. И ето го сега тук, с треперещи колене, на няколко секунди от края.

Стражарят прави крачка назад и на негово място застават двама мъже, покрити с нещо като гащеризон от груба кожа. Главите им също са покрити със странна качулка от плътна кожа, под която има шлем. Видът им бегло напомня този на исландските рибари... Това са служителите, извършващи екзекуциите, роби, които имат задачата да тласкат осъдените към зверовете. Тези странни дрехи с пръски засъхнала кръв всъщност са защитно облекло — отдолу имат плътна

подплата, подобна на тази на ръкавиците на дресьорите на кучета пазачи.

Изведнъж решетката се отваря и силен тласък го запраща на арената. Навън слънчевата светлина го заслепява. Сбръчква лице — не може да го покрие, защото и двете му ръце са вързани зад гърба. Чува рева на хората от трибуната. Толкова пъти е виждал тази сцена в Колизеума и никога не е мислил, че един ден в центъра на арената ще бъде точно той, осъденият.

Двамата „палачи“ го бутат отзад, за да го накарат да тича. Миг преди отварянето на вратата са се спогледали и са избрали този тип излизане на сцената — отчасти, за да привлекат вниманието на публиката, отчасти, за да предизвикат веселие. През годините на безделие освободеният роб е надебелял. Видът на този мъж, неспособен да се затича, с корем, който се тресе на всяка крачка, с облепени очи и изплашен поглед предизвиква на трибуните вълна от смях и подигравателни освирквания. Сред публиката са и много от неговите жертви. Някои от тях крещат, освобождават се от натрупаното с години унижение, други запазват мълчание.

Сега тримата забавят крачка и се отправят към лъв с огромна тъмна грива, който се обръща и се втренчва в тях. Съвпадение е, че и той като освободения роб идва от същата област на Северна Африка. Лъвът е свикнал с този вид гощавка на арената. Но нещо се бави. Един служител го побутва с дълга летва. Звярът подскача с ръмжене към този провокатор. После, подтикнат още веднъж, се отправя решително към осъдения. При всяка крачка мощната му мускулатура се движи плавно под кожата.

Мъжът вижда да идва насреща му собственият му край. Лъвовете имат огромни глави, но това, което ги прави страшни, са съвсем светлите очи с цвят на лешник. От тях сякаш излизат пламъци. Само жестокост има в този поглед.

Осъденият крещи с пълно гърло, запъва се, мъчи се да се задържи на крака. Но двамата служители са по-силни от него. Единият ловко го хваща за къдравите коси и навежда напред главата му, сякаш за да примами животното. Другият се обляга на гърба му, сякаш се е опрял на врата, за да попречи да я избият. В тази поза го тласка напред. Притиска ръцете му и с наведена, покрита от качулката глава, очаква сблъсъка...

Последните крачки на лъва са все по-бързи, но това, което поразява, са абсолютно тихите му движения. Осъденият крещи, в последния момент затваря очи и извърща главата си. Публиката замлъква в секундата, в която лъвът се отделя от земята с дълъг скок.

Всичко става в един миг. Служителите оставят плячката и бягат. Проблясват белите зъби. Осъденият усеща топлия дъх върху лицето си, после е съборен от тялото на хищника.

Публиката ликува, но спектакълът е ужасяващ. Лъвът затваря челюсти между главата и врата на осъдения. Зъбите му захапват и разтрошават костите, които поддържат скулите и носа, унищожават очната кухина. Отхапано е половината лице, разкъсана е цялата кожа, отнесени са носът му, бузата, окото изхвърква. Лицето на мъжа се е превърнало в страховита кървава маска. По-близо стоящите зрители за миг са объркани при вида на човек, на когото липсва половината лице, но който е още жив, крещи, мята се на земята. Лъвът го държи прикован към нея като борец, ноктите му са забити в гърдите и плешката му. Гледа тълпата, муцуната му е изцапана с кръв, устата му е полуотворена. Сякаш търси одобрение. Ново ръгане с остена на служителя го убеждава да си довърши работата. Сякаш излива върху своята жертва болката си от получения удар. Захапва врата му и го разтърсва свиреп. Тялото на мъжа не се движи повече, вратът е прекършен, главата е обърната настрана по неестествен начин. Няколко кратки спазми на краката отбелязват края на неговото съществуване. Сега лъвът започва да разкъсва корема му...

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

СМЪРТТА КАТО СПЕКТАКЪЛ

Представлението, на което току-що присъствахме, е нещо обичайно за градовете на Римската империя. Дали римляните наистина са били безчовечни, както често чуваме да се твърди? За да се отговори на този въпрос, трябва да се имат предвид две неща. Преди всичко времената. Така се живеело тогава. Етруските извършвали човешки жертвоприношения. Келтите, толкова модерни в днешно време, имали обичай да отрязват главата на победените неприятели и да я заковават на гредите на къщата като трофей. Ако ставало дума за силни и смели

врагове, главите се напоявали с кедрово масло и се запазвали за поколенията.

Глави и черепи били излагани на входовете на селищата или в свещените места (например в Антръомон). Впечатляващ пример може да се види днес в Марсилия в музея на Борели, където е изложен каменен архитрав на прочуто келтско светилище, открито в Рокпертюз в Южна Франция. В архитрава са издълбани многобройни ниши, където били поставяни черепите на най-опасните врагове.

Горе-долу през същата епоха в Китай войниците правели военна или обществена кариера според броя на отсечените глави (за по-практично доказвали това с двойка уши, отрязани на бойното поле и донесени в лагера). В Централна Америка ацтеките продавали пленени роби, за да бъдат използвани в жертвоприношенията. И така нататък.

Изобщо римляните били част от свят, много по-различен от нашия. Колизеумът бил място за публични екзекуции, каквито впрочем са съществували до неотдавна и в нашите общества — във Франция използвали гилотината, в Обединеното кралство — бесилката, като екзекуциите се извършвали пред всички, за назидание. В Рим на папите съществували много места, където престъпниците бивали екзекутирани по различни начини: на площад „Кампо деи Фиори“ се изгаряли на клада еретиците, в квартала Трастевере се режели ръце на осъдените, на моста на Кастел Сант'Анджело бесели, разкъсвали и отрязвали главите. На площад „Дел Пополо“ екзекуциите, които често били част от празненствата на карнавала, се извършвали по нечовешки начин — осъдените били удряни с чук в слепоочията, докато умрат... През 1826 година въвели гилотината, смятана за по-хуманна. Говорим за епоха, много по-близка до нас от римската.

Вярно е, че римляните са правели това, което никой друг не е правил — превръщали са смъртното наказание в нещо като представление. Но достатъчно е да видим телевизионните програми с филмираните истински инциденти, преследвания, убийства, за да преведем на модерен език тогавашната практика — страданието (или смъртта) като представление, кръвта като примамка за зрителите.

Да добавим и филмите по екраните и телевизията с всичкото им насилие, смърт и стрелби, филми, които вече могат да се гледат във всеки час и които съответстват на представленията на Колизеума.

Но в какво са се състояли тези представления? Сценариите били много — някои по-смущаващи и разстройващи, други „по-обикновени“ като този, на който присъствахме. Понякога осъдените били завързвани на колове, закрепени на колички във форма на малка двуколка, и тласкани към зверовете. Бликащите струи кръв, изобразени по мозайките, показват, че представленията били наистина жестоки.

Публиката знаела, че при екзекуциите често има „изненади“, и това правело очакването по-голямо. По тази причина организаторите подготвяли понякога зрелищни сценографии и извършвали екзекуцията по митологичен или исторически сценарий на принципа на „живите картини“ или на нашите живи ясли... Ето например Икар, който се опитва да лети — осъденият имитира злощастния полет и пада, като се разбива на земята и дори напръсква с кръв присъстващия император. Така разказва Светоний.

Знаем за осъдени, които повтарят жеста на Муций Сцевола, поставил едната си ръка в огъня, или за други, принудени да преживеят кастрацията на Атис или наказанието на Иксион (завързан за горящо колело)...

Марциал разказва, че за освещаването на Колизеума бил предложен митът за отчаяния от смъртта на Евридика Орфей, който с песента си укротявал животните. Така осъденият се озовал на арената сред декор от скали и постепенно появяващи се отдолу дървета (един от многото специални ефекти) заедно с многобройни зверове. За съжаление не успял да усмири едно от животните. И сред веселието на публиката „певецът бил разкъсан от неблагоприятна мечка“ — казва Марциал.

Друга екзекуция с „декори“ била вдъхновена от мита за Прометей, който дал огъня на хората и за наказание бил прикован от боговете на скала, като един орел редовно идвал да кълве черния му дроб. Осъденият бил разкъсан от мечка, доведена от Каледония, тоест от Шотландия.

Не по-малко жестока се оказала съдбата на жена, която при Нерон била принудена да изиграе мита за раждането на Минотавъра. Тя изпълнявала ролята на Пасифая, която била обладана от бика от Крит... Знаем, че този вид публична екзекуция била предлагана и друг път, със сигурност при Тит.

Но имало и такива, които развличали публиката, като давали истински — и много опасни — представления с животни. Те били повече акробати, отколкото осъдени. Мъчели се да оживеят, като надвият с хитрост мечките и лъвовете, криели се зад въртящи се врати (подобни на тези в хотелите) или във вътрешността на кошове, които се въртели около кол. Имало и такива, които с помощта на прът прескачали нападащите ги животни или се качвали на тънки скелета, докато долу кръжали зверовете.

Сред различните видове присъди била и така наречената *damnatio ad gladium*. Това била наистина перверзна форма на публична екзекуция. Двама осъдени, снабдени с мечове, заставали един срещу друг, за да се сражават до смърт. След това победителят се биел с друг осъден и т.н.

Накрая в тази галерия на ужасите сред екзекуциите представления трябва да се спомене и смъртта чрез изгаряне.

В тези случаи осъдените били принуждавани да облекат дрехи, напоени с леснозапалими вещества, и след това да танцуват, като танцът скоро се превръщал в трагедия. След като подпалвали дрехите, нещастниците преминавали от танца към гърчовете и изгаряли в пламъците.

В пламъците били убити и много християни по времето на Нерон. Завързвали ги за врата към кол, за да не се движат, после натрупвали около тях снопове насмолени клони, папируси и восък и ги запалвали...

По този повод трябва да се подчертае, че противно на разпространеното мнение никой християнин не е убит на Колизеума по време на Нероновите гонения. Тогава Колизеумът още не съществувал. Екзекуциите на Нерон ставали на друго място — в неговия частен цирк за надбягвания с колесници. Намирал се на мястото, където днес е Ватиканът. Много християни загинали, след като били подлагани на различни изтезания (покривани с кожи и оставяни да бъдат разкъсани от кучета, разпъвани на кръст или изгаряни живи). Смята се, че там бил убит и погребан и Петър и поради тази причина на това място била издигната посветената на светеца базилика. Преследванията довели до смъртта на много християни и в други епохи, но в нито един документ не се споменава Колизеумът. Екзекуциите се извършвали в амфитеатри, разпръснати из Империята.

[\[1\]](#) *Damnatio ad bestias* (лат.) — осъден да бъде разкъсан от зверове. — Б.пр. [↑](#)

13,00 Ч. ВМЕСТО ОБЯД ЛЕКА ЗАКУСКА В „БАРЧЕТО“

Тръгваме отново по улиците на Рим. Разсеяно следим с поглед трима роби, които вървят в индианска нишка, като всеки носи на раменете си амфора, придържайки я за страничната дръжка. Очевидно изпълняват някаква доставка. Въпреки тежестта тримата се движат пъргаво сред тълпата в портиците. Хората се отдръпват и им правят път да минат, а ние използваме образувалото се за кратко време празно място зад тях. С този трик преминаването ни под колонадите става много по-бързо. Отстрани се редуват входовете на дюкяните, на *insulae*... Внезапно един от робите се спира — пристигнал е на местоназначението си. Това е входът на *сауропа*, тоест хотел. След като се е представил на управителя, изчезва във вътрешността. Другите двама го чакат, като оставят амфорите на земята, за да си поемат дъх. Опитваме се да видим как изглежда този хотел от римската епоха. Естествено, и тук има различни нива на качество, отговарящи на нашите „звезди“. Иначе забелязваме много познати помещения.

Също като нашите хотели и тази *сауропа* има ресторант на долния етаж и стаи на горния. Има дори „гараж“ за гостите, тоест обор. От улицата съзираме четири стаи с триклиниум, в една от които в момента са полегнали хора. За този час това е странно, защото триклиниумът обикновено се използва вечер за важни посещения, а не през деня. Може би има някакъв празник или е работен обяд... Робиня излиза оттам със стомна в ръка и дръпва завеса в пурпурен цвят, така че вече не виждаме нищо. Сътрапезниците са се уединили.

Продължаваме да следваме тримата роби. Пресичаме кръстовище, като използваме специфичните римски пешеходни ленти тип „зебра“ — тоест огромни камъни, поставени един до друг напъйко на улицата. Употребата им е неизбежна при дъжд, когато пътищата се превръщат в реки. Причината е, че в средата улиците са изпъкнали.

Направено е нарочно, така че дъждовната вода, оттичайки се, да измива калдъръма. Камъните ви позволяват да пресечете от единия на другия тротоар, без да си намокрите краката, все едно, че преминавате поток.

Като се замислим, улиците, по които минаваме, напомнят на нашите — с тротоари от двете страни и редици от магазини. Забелязваме, че местата, където има повече спрели хора и където тримата роби по-трудно си проправят път, са пред „закусвалните“. Всъщност е време за обяд и те започват да привличат хората, както се случва и в наши дни.

Второ спиране. Този път е пред магазин за вино. Всъщност става дума за дълъг плот с няколко амфори, подпрени в един ъгъл, и различни малки стомни, окачени на входа на дълга бронзова пръчка. Тук на плота се сервира вино и може да се хапне нещо набързо. Също като в добре познатите ни заведения — барчетата. В часовете за обяд ние си вземаме сандвич и напитка. Тук се поръчва купа вино и печени питки. Разликата е, че ние завършваме почти винаги с кафе... Римлянинът — не. Както вече споменахме, в императорски Рим никой не си поръчва кафе. Защото кафе още не съществува...

Това, което поразява в заведението, е нещо като дървена „сушилня за съдове“, която виси от тавана покрай една стена и върху която са поставени осем амфори. Съответства на изложените днес бутилки зад гърба на барманите. Управителят сваля една празна амфора и подпомогнат от нашите роби, я заменя с пълна, от тези, които са донесли. Докато изпълняват операцията пред любопитните погледи на клиентите (един от тях остава безучастен, със зачервени очи и поклащаща се глава — такъв е ефектът на виното, което пие), забелязваме, че помещението има същите измерения като обикновена *taberna*. Не случайно този вид заведения се наричат *taberna vinaria*. Терминът е преминал през векове история и е запазил значението, с което са го знаели римляните. След като вземат празната амфора, тримата роби продължават по улицата. Тръгваме след тях. Има една последна амфора за предаване. Да видим къде ще ни заведат... Отминаваме портика на Ливия и стигаме до един разклон. Тук тримата се спират. Достигнали са целта. Ъгълът на кръстовището е зает от голямо заведение за хранене. То определено е разположено на стратегическо място — има два входа, всеки върху една от

пресичащите се улици. За разлика от „барчето“, което току-що видяхме, тук човек може да яде и пие седнал.

В съвременната епоха на археологическите разкопки ще чуете екскурзоводите да наричат останките на някои от тези заведения *thermopolium*. В действителност, ако поискате от който и да е римлянин да ви посочи *thermopolium*, няма да разбере и учудено ще ококори очи. Това е гръцка дума, която в императорски Рим никой не употребява. На нейно място съществува друг термин, *porina*.

Мнозина се хранят извън заведението, седнали на големи банки покрай стената, като затрудняват движението на минувачите (точно както се случва днес с изнесените на тротоара масички на барчетата и заведенията в центъра). Предимството за гостилничаря е, че така обслужва повече хора и увеличава печалбата си. Предимството за клиентите е, че могат да се хранят, като наблюдават минувачите и всичко, което се случва по улиците, сякаш гледат документален филм...

Опитваме се да разгледаме таверната... Още преди да влезем, долавяме миризмата на приготвените храни и устата ни се изпълва със слюнка. По-точно усещаме миризмата на месо, задушено с клонче розмарин.

Първото чувство е, че влизаме в наше ресторантче, било то тратория, или остерия. Помещението е голямо и има много маси със седнали хора, които се хранят. Клиентите са както мъже, така и жени. За „бар“ при входа служи дълъг плот във формата на буквата „Г“, облицован с бели мраморни плочи със сини жилки.

По-късата страна на „Г“-то гледа направо към улицата, подобно на плотовете на нашите заведения за сладолед. Момиче подава чинии и чаши на клиентите на опашката. То е много хубаво. Управителят добре знае това и точно по тази причина го е поставил там, за да „примамва“ минаващите хора. Девойката работи много бързо и често взема чаши или стомни, поставени на нещо като малка мраморна „стълба“ отдясно на плота, там, където той се опира до стената. Но всъщност това, от което мъжете клиенти най-много се интересуват, е щедрото деколте на момичето, в което надничат, когато то се навежда под плота.

Девойката го прави често, но не за да дава представление, а защото в плътната част на плота има вана с вода, която служи за бързо измиване на съдовете. Един канал подхранва „умивалника“, като

гарантира минималното количество течаща вода. Във ваната плува какво ли не: остатъци от храна, варива, мазни петна...

Ваната, видима и отвън благодарение на отвор във вид на малка арка, и мраморните стълбички на плота са типични за почти всички *porinae* на Империята. Това ви позволява да ги разпознаете от пръв поглед още отдалеч...

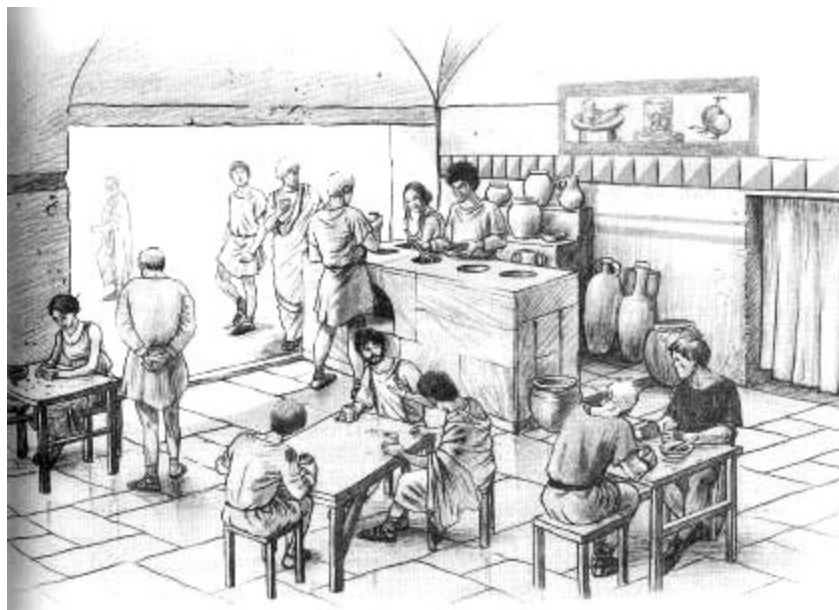
Продължаваме. Дългата страна на плота е обърната към вътрешността на помещението. Върху плота има големи кръгли отвори — те са за делви (*dolia*). Какво ли има в тях? Друг сервитьор отстрани на момичето неволно ни разкрива съдържанието им. От един от отворите с нещо като черпак изважда маслини, от друг булгур. Слага ги в две различни чинии и изчезва.

След няколко секунди идва друг келнер и от трети отвор изважда вино. Напълва тенджерка, поставена на малък мангал в края на плота... Виното ще бъде затоплено и ще се пие така, топло. Няколко капки са паднали върху мрамора, но те няма да отидат на вятъра, защото вече други клиенти започват да ги пият — мухите. Има доста в заведението...

Влизаме още по-навътре. В един ъгъл виждаме фурна за печене на питките, хляба или други храни. Оглеждаме помещението: на стените има фрески, украси, неизбежните графити, оставени от клиентите... Столовете и масите са същите като нашите. Няма триклиниум. Само вечер или на гощавките римляните се хранят излегнати в триклиниум. На обяд ядат като нас, седнали. Като се оглеждаме наоколо, не забелязваме вътрешен двор. Знаем, че много *porinae* са имали такива дворове, като така са предлагали по-голямо спокойствие на посетителите.

В това заведение клиентите са различни. Една двойка се е уединила в ъгъла. Двамата тихо разговарят, като се гледат непрекъснато. Един мъж се храни сам, разкъсвайки с изнервяща бавност кълката на печено пиле. Зад него виждаме двама войници, които се смеят, като удрят с юмруци по масата. На единия му липсват двата горни предни резци. Тук, близо до нас, двама мъже и една жена си говорят в очакване на поръчаните ястия. Около масите обикаля куче. Трябва да е на собственика. Ролята му е много полезна — яде остатъците, паднали на земята...

Все пак ястията са скромни: варива, варени яйца, маслини, овче или козе сирене, аншуа в саламура, лук, някое и друго шишче, печена риба, смокини... Според менюто римляните ще ви говорят за *ientaculum*, ако обядът е бил много лек, или за *prandium*, ако е бил по-съществен...

Време за обяд. Така изглежда една „тратория“ в Рим (*trattoria*), с типичния мраморен плот във формата на буквата „Г“. От отворите сервитьорите изваждат храна или вино според случая. Обядът на римляните е много скромен: яйца, маслини, сирена, смокини...

На една стена забелязваме любопитна фреска — изобразени са чиния с варива, чаша с маслини и два кръгли елемента, може би нарове, може би музикални инструменти, подобни на чинии, нещо като дайрета.

Това произведение поразява, защото при разкопките на антична Остия археолозите са намерили същата фреска също в *trattoria*. Мнозина са я разтълкували като меню, нарисувано на стената, за да бъде виждано от всички (както е днес в заведенията за бързо хранене). По-вероятно е обаче фреската да символизира това, което може да предложи заведението: храна, напитки и хубава музика.

Вниманието ни е привлечено от серия ритмични удари. Обръщаме се. Отстрани на плота виждаме келнера, който счуква нещо в хаван. Приближаваме се, обзети от любопитство. Виното на мангала

го няма вече, било е сервирано топло... Сега приготвя друга напитка, много търсена в *popinae* — нарича се *piperatum* (или *conditum*). Представлява смес от вино и топла вода, подправена с мед, черен пипер и някои други аромати...

Ето че коктейлът е готов и келнерът го сипва в две купи, поставени на големия плот. Сервитьорката ги взема и се отправя към маса, заета от двама мъже. Тя има черни издължени очи и дълги къдрави коси, които падат до раменете ѝ. Притежава силно „средиземноморско“ очарование: широки бедра и пищен бюст. След като оставя двете купи на дървената маса, се кани да се отдалечи, когато един от клиентите я хваща за ръката и я привлича към себе си. Мъжът има едро тяло и напълно обръсната глава, с изключение на един кичур на тила. Това е отличителният белег на борците. Няколко думи, едно намигване... Не е нужно много, за да се разбере какво иска той.

Жената се усмихва съучастнически, но отблъсква ръката му, която вече опипва гърдата ѝ. Хвърля поглед към собственика, който невъзмутимо продължава да гледа в листа със сметките си. Вдига само за миг очи, кимва и отново потъва в пресмятанията. Двамата стават и се отправят към една завеса. Когато я отдръпват, забелязваме дървени стълби, водещи към неизбежния полуетаж.

Да се прави секс с келнерката на някое заведение, е нещо нормално, почти банално. Дори не е смятано за прелюбодеяние и това показва какъв е статусът на жените, които работят на тези места. Впрочем не само на сервитьорките — ако собственичката беше жена, и тя, както и нейните дъщери, щеше да бъде смятана от всички за леконравна.

В мецанина мъжът дори не се е съблякъл, блъснал е девойката на одъра, обърнал я е и е повдигнал дългата туника... Леглото скърца и се блъска в стената. Шумът, който идва от горния етаж, предизвиква усмивката на двамата войници, чиято маса е много близо до стълбата. Този без зъбите вдига поглед и избухва в смях...

Когато след малко мъжът и момичето слязат, клиентът ще трябва да плати обяда и „консумацията“. Знае, че цената на тази „екстра“ няма да надвиши осем аса, колкото малка стомна вино. Долнокачествено вино...

Но какво представлява един ас? И каква е стойността на една сестерция? Какво можем да купим с тях?

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

КОЛКО СТРУВА ЕДНА СЕСТЕРЦИЯ?

Това е много често задаван въпрос. Отговорът не е лесен, защото през вековете поради многократните парични кризи и инфлацията стойността на сестерцията се е променяла.

Все пак нека се опитаме да я определим.

Монетите, които циркулират в цялата Римска империя, подредени според стойността си, са: златен аурей, сребърен денарий, бронзова сестерция, бронзов дипондий, меден ас, меден семис и квадрант, най-малката бронзова монета.

Сестерцията следователно е монета със средна стойност, подходяща за всекидневните покупки. Съществува строга „йерархия“, определена от монетната система, наложена от Август през 23 г. пр.Хр., която предвижда:

1 сестерция = 2 дипондия = 4 аса = 8 семиса = 16 квадранта

Освен това, ако покупката е по-значителна, се употребяват монети, които в определен смисъл отговарят на нашите банкноти с повече нули:

1 денарий = 4 сестерции

1 аурей = 100 сестерции

Сега вече можем да открием какво се купува с една сестерция. Достатъчно е да изследваме античните текстове и надписите върху стените, открити при археологическите разкопки (в Помпей на първо място).

Могат да се прочетат много цени, често отбелязани в асове, но като се знае съотношението между различните монети, е възможно да се изчисли реалната покупателна стойност на една сестерция, извадена от джоба на римския гражданин.

Една сестерция отговаря приблизително на две евро. Такава е нейната стойност през целия I век сл.Хр. и можем да я смятаме за такава и в Рим на Траян, в началото на II век сл.Хр. (115 г. сл.Хр.), характеризиращ се с голямо благосъстояние благодарение на спечелените войни.

Ето някои цени, за да видите, че сходството с цените от нашата епоха често е учудващо:

1 литър зехтин = 3 сестерции = 6 евро

1 литър обикновено вино = 1 сестерция = 2 евро

1 литър доброкачествено вино = 2 сестерции = 4 евро

1 литър фалернско вино = 4 сестерции = 8 евро

1 килограм хляб = $\frac{1}{2}$ сестерция = 1 евро

1 килограм зърно = $\frac{1}{2}$ сестерция = 1 евро

1 чиния супа = $\frac{1}{4}$ сестерция (1 ас) = 0,5 евро

1 вход в термите = $\frac{1}{4}$ сестерция (1 ас) = 0,5 евро

1 туника = 15 сестерции = 30 евро

1 муле = 520 сестерции = около 1000 евро

1 роб = 1200–2500 сестерции = 2500–5000 евро

От античните извори научаваме много любопитни неща — например че средно заможният гражданин носи обикновено със себе си 30 сестерции, отговарящи на 60 евро.

Други данни ни показват огромната разлика между богатите и бедните — 6 сестерции дневно са достатъчни за храна на трима души (малко семейство). Докато заможен човек в Рим на Траян разчита като минимум на рента от 20 000 сестерции на година (тоест 55 на ден) за своите нужди.

С по-сетнешните епохи е по-добре да не се занимаваме. Данните отразяват голямата инфлация и многократните кризи, през които преминавала Римската империя. Най-впечатляващият пример е цената на зърното — през I век сл.Хр., за да се купят 6,5 килограма зърно (1 модий), били необходими 3 сестерции. Два века по-късно (към края на III в.) трябвали цели 240!

Това означава, че в резултат на различните кризи сестерцията се обезценила 80 пъти. Като следствие нейната стойност вече се движи около 2,5 евроцента...

Върху монетите винаги е изобразено лицето в профил на императора (понякога и на първата дама). В епоха, в която няма телевизия, вестници, фотографии, предназначението на монетите (както и на статуите и барелефите) е и да запознаят поданиците с външния вид на този, който ги управлява. Тази система е толкова резултатна, че когато нов император встъпи в длъжност, императорският монетен двор веднага пуска в обращение нови

сестерции, денарии, ауреи и т.н. Изпълнителните екипи са на изключително високо ниво — още в първите часове след възкачването на трона новите монети биват разнесени от императорските куриери до четирите краища на Империята. Те са доказателство за настъпилата смяна на караула и показват лицето на новия владетел.

13,15 — 14,30 Ч. ХАЙДЕ НА ТЕРМИТЕ!

След бърз обяд на крак отново се озоваваме на улицата. Когато на *Clivus Suburanus* вдигаме поглед нагоре, забелязваме, че в небето се извисяват няколко стълба дим, които вятърът бързо разнася. Всички идват от едно и също място. Пожар? Не изглежда — не е широка колона от гъст дим, а множество малки, тънки и постоянни струи. Излизат от голям термален комплекс.

В нашите представи всички реконструкции на античен Рим са винаги „чисти“. Всъщност липсва важен детайл: димът. От големите термални комплекси излизат очебийни стълбове пушек, които течението разпръсва почти веднага. Те са продукт на огромните котли, които работят на пълен режим, поглъщайки всеки ден тонове дърва. Това също е „подробност“, за която се мисли малко — огромното количество дървен материал, необходим на град с над милион жители. Дърва, нужни за готвене, за затопляне през зимата, за занаятчийските дейности, за изгаряне на мъртвците, за строителство, за дърводелство (за направата на легла, маси, дръжки, каруци... дървото е наистина „пластмасата“ на античността). Най-накрая то е и гориво за термите, екологически чудовища, които безспир изгарят дървета, всеки ден, всеки месец, всяка година... В продължение на векове, почти без прекъсване.

Миризмата на горящо дърво за нас е синоним на зима, на запалена камина или на добра тратория с фурна с дърва, но за римлянина има едно значение в повече, и то е, че наблизо има място, където може да се изкъпе...

Насочваме се към тези стълбове дим. В Рим съществуват много малки обществени бани (*balnea*), тоест съвсем малки терми, за да се изкъпеш, но мястото, което сега ще открием, е нещо единствено в цялата Римска империя. То е истинско чудо на инженерството, архитектурата и изкуството, невиждано в цялата античност (също и в историята на човечеството). Това са големите Терми на Траян.

Термите са известни на римляните от поне двеста години. От времето, когато в началото на I век пр.Хр. един богат и предприемчив човек, някой си Гай Сергий Ората „открил“ първото термално съоръжение. Знаете ли как се родило то? На брега на Флегрейските полета, на две крачки от Везувий жителите от край време имали навика да се лекуват с горещите пари на минералните извори. Тези пари с температура 60 градуса били насочвани към малки стаи, където хората влизали и се потели (не случайно били наречени *sudatoria*^[1]). Според римляните с потта изтичали и болестите. Гай Сергий Ората разбрал, че може да се имитира природата, като се запалят подземни огнища и като се насочи топлината под подовете и в стените. За да се изпоти човек, вече нямало нужда от минерални извори — всяко място било добро. Така се родили термите.

Били построени много такива съоръжения, включително по нареждане на императорите. Но тези, които ще видим, са най-големите терми на Рим. Те са и най-големите досега (до 115 г. сл.Хр., годината, в която се намираме), построени от човека. Други, с още по-големи размери, ще се появят по-късно.

Посоката, в която сме поели, ни отвежда точно срещу входа на Термите на Траян. Издигат се съвсем близо до Колизеума, на хълма Окий. Забелязваме в дъното на улицата голяма вертикална сграда с колони и покрив с широки прозорци. Не прилича на нито един паметник, видян досега. Колкото повече се приближаваме, толкова повече си даваме сметка, че страничните стени сякаш са безкрайни. И наистина, те са изключително дълги и са боядисани в снежнобяло. Тази „стена“ мастодонт е оградата на Термите на Траян...

Следваме хората, които са се отправили натам. Заставаме и ние на опашката. Прави ни впечатление, че има мъже и жени, старци и деца, занаятчии и войници, богати и роби... Термите на Рим обединяват всички без разлика. Усещането е, че се намираш сред тълпата на някоя от нашите гари.

Опашката върви бързо. Един по един посетителите дават по една монета на роб, който я поставя в малък дървен сандък. Входът не е свободен, но цената е наистина народна: един квадрант. Колкото да получите представа за разхода, един квадрант е четвърт ас, а с ас и половина можете да купите стомна вино и малко парче хляб. Следователно билетът за термите е наистина евтин. Все пак, веднъж

влезли, ще трябва да плащаме за всяка услуга, която ще поискаме — от банята до пазенето на дрехите.

ГОЛЕМИТЕ ТЕРМИ НА ТРАЯН

Преминаваме през входа. Първото впечатление е невероятно. Пред нас се открива дълъг портик, който обрамчва обширно пространство... напълно потопено във вода!

Това е огромен басейн. Все едно цял площад да се покрие с вода. Примерът с Венеция е подходящ и тук. Представете си, че виждате площад „Сан Марко“, потопен от прилива, с колонадите, които се оглеждат във водата. Това е *natatio*, басейн, дълбок един метър, който е само етап от „маршрута“ в термите. Но мнозина го използват и за да се отпуснат, да побъбрят, да си вземат свежа баня в летния пек. Някои хора са вътре в басейна и говорят с други, седнали в основата на колоните или на ръба на *natatio* с крака във водата. Минаваме зад тях под портика — около нас има мъже и жени, някои облечени, други с много къси дрехи. Отраженията на водата върху стените приличат на воали от светлина, неосезаеми като коприната. Те се плъзгат върху елегантните фрески на колонадата и гаят гипсовите украшения. Големи боядисани мраморни статуи се извисяват в своите ниши.

В обширния басейн някои си правят шеги с водата, други се гонят, бащи се къпят с децата си, патриции, наобиколени от роби и клиенти, са ангажирани в някакъв разговор... Няма плувци. В римската епоха почти никой не умее да плува. Плуването не съществува нито като спорт, нито като обучение. Само този, който си има работа с морето, реките или езерата, използва, за да не се удави, някакъв свой стил.

Излизаме от портика и се озоваваме в един от големите вътрешни дворове. Разбираме защо тези обществени бани впечатляват всички. Обикновено съоръжението го виждаш веднага — пред теб се появява голяма сграда. Термите на Траян обаче са толкова обширни и разпрострени, че не са пред теб, а „около“ теб и са с размерите на квартал! Разликата е като между лунапарк от предградията и Дисниленд. Примерът не е случаен — Термите на Траян са истински град на удоволствието, на отмората и на забавлението, те са град в града...

Мислим за всичко това, докато вървим през големите вътрешни пространства на термите. Сякаш се намираме в гигантска казарма. В центъра се издига внушителният „балнеокомплекс“ (този с *calidarium*-а, *frigidarium*-а и т.н.), докато навсякъде наоколо се простират градини и горички, виждат се статуи и фонтани. В края се издига „стената ограда“, която представлява един-единствен портик. Той е увенчан в четирите си ъгъла с изключително високи „полукуполи“, подобни на черупките на огромни раковини, устремени към небето и бегло напomniaщи сградата на Операта в Сидни.

Архитектурната линия е изненадваща и модерна. Какво ли представляват тези странни конструкции, почти футуристични? Насочваме се към тях, като търсим най-краткия път между пътечки, алейки и групи хора, които се разхождат, почиват си, играят... Атмосферата на тези места може да се усети днес само в парковете в центъра на модерните градове, от Вила Боргезе до Сентръл Парк. Това още веднъж потвърждава развлекателната роля на термите. Някой дори ги е нарекъл „вилите на народа“.

Докато се приближаваме до една от „раковините“, забелязваме, че е библиотека. Черупката е предпазена от огромни прозорци, поддържани от преплетени подпори. Представете си Пантеона с големия купол с шестоъгълни кесони, извитите мраморни стени и колоните. Разделете го на две, сякаш режете голяма торта. Така изглежда библиотеката. В центъра има големи маси от бял мрамор за консултация. Мнозина четат произведения, които съдържат есенцията от знанията на епохата. В тази библиотека са събрани латинските текстове, в другата, която се издига на триста метра отсреща в „черупката“ близък — гръцките произведения.

С други думи, термите не са само за удоволствие на тялото, но и на духа. Буквално *mens sana in corpore sano*^[2].

Бърз поглед към останалите две „раковини“ в периметъра на площада ни разкрива два храма, посветени на нимфите. Те са целите в мрамор и мозайки, а от множеството ниши, разположени в кръгъл свод, струи вода. Но откъде идва всичката тази вода? От акведукт и от цистерна, проектирана от Аполодор. Днес тя все още може да се види. Носи странното име Седемте зали. В действителност залите са девет и

поразяват и досега всеки посетител. Това са огромни помещения, дълги десетки метри, с много отвори между тях — дъговидните тавани са високи почти колкото триетажно здание. Общо цистерната е можела да поеме повече от седем милиона литра вода и е била подхранвана от специален акведукт.

Отново сме на алеите между дърветата. Колко хора могат да съберат тези терми? Според съвременните изчисления — около три хиляди души. Ако съдим по пространствата, напълно е възможно. От едната страна стената на оградата вече не е права, а се извива, като се превръща в нещо като театър с разположени в полукръг стъпала, които ограждат арена. Тук се провеждат представления, състезания...

В този град в града има наистина всичко: жонгльори изпълняват своите номера пред малка тълпа; под портика виждаме хора, които се хранят (явно там има заведения, в които се продава храна); момиче, облегло на колона, със сигурност търси клиенти. В умален размер термите притежават много черти на града. Дори най-опасните — един мъж се отдалечава бързо към изхода с туника и тога под ръка, очевидно откраднати...

ТУНИКИ И ПРЕПАСКИ

Опитваме се да разберем каква е атмосферата в затворените помещения на Траяновите Терми. Насочваме се към входа на голямата сграда, която се извисява в сърцето на комплекса. Виждаме от най-високата част на покрива да излизат тънки струи дим. Тях бяхме забелязали от улицата. Наистина изглежда, че в голямата къща е избухнал пожар... Всъщност става въпрос за малки отдушници, разположени по дължината на покрива и предназначени да освободят горещия въздух, който топли централните помещения на термите. Точно това, което правят комините.

Ето и съблекалнята, *apodyterium*. На входа даваме на служител друг квадрант, за да ни се пазят дрехите (след като видяхме какво се случва на този, който си оставя без надзор туниката и тогата...). Това няма да е единствената такса — ще е необходима двойно по-голяма сума (1/2 ас), за да се изкъпем в термите, още пари ще отидат за евентуалните масажи, за зехтина, за кърпата и т.н. Поразява ни фактът, че жените плащат повече от мъжете... Цял ас, за да се изкъпят! Но може би мъжете плащат по-малко, защото са по-чести клиенти. Както

и да е, има и такива, които влизат гратис. Това са децата, войниците и робите.

Съблекалнята представлява обширно помещение, облицовано с цветни мрамори и гипсови украшения, с голяма мозайка в средата на пода, която изобразява тритон. Покрай всички стени наоколо минава дълга пейка, на която мнозина говорят помежду си, завързват си сандалите или си сгъват дрехите. Един е оставил робите му да го събличат, сякаш е дете — очевидно е някакъв богаташ. Над главите им има редица ниши, където могат да си поставят „вързопа“ с дрехи, освен ако не са ги дали за съхранение на входа.

Трябва ли да се съблечеш напълно? Не непременно — има хора, които не свалят туниката си (за да не им е студено при упражненията в палестрата), други остават по странна кожена черна препаска, бегло напомняща костюма на Тарзан. Марциал я нарича *nigra aluta*. Почти всички обаче носят на кръста нещо като лента, *subligaculum*.

Около нас минават хора с различни фигури. Има дебели и плешиви мъже с много бяла кожа и със забележителни „паласки“ около корема, които преливат над ленената лента. Други пък са съвсем слаби, с щръкнали ключици, кокалести рамене и матова кожа. Тук голотата не прави впечатление, както е и в съвременните съблекални. Това, което учудва, е „скупчването“ на телата. В нашето общество не сме свикнали да сме толкова наблъскани на опашките и в съблекалните. В Древен Рим междуличностното разстояние, както го наричаме, ни напомня повече за някои източни страни, отколкото за съвременна Европа. Забелязваме още един факт — тази съблекалня е само мъжка. Явно жените се събличат в друго помещение.

СПОРТ И ГОЛОТА

Продължаваме да вървим и стигаме до първия етап на маршрута в термите — палестрите.

Термите на Траян имат две и те са на открито. Представяват големи дворове, заобиколени от колониади. Сцената, която се представя пред очите ни, е наистина необичайна. Навсякъде виждаме хора, които тичат, скачат, някои се търкалят по земята, като се борят. Принципът, който оживява това място, е много прост: движението ви помага не само да се поддържате във форма, но и да предизвика изпотяване, каквото ви очаква в следващите помещения.

Тук за първи път виждаме и много жени. Игрят на нещо като „волейбол“ с мъжете или тичат след обръчи, точно както правеха децата преди няколко десетки години. На всеки обръч (*trochus*) са закачени метални халки, които звънтят и проправят пътя на „спортистката“.

Любопитно е да се наблюдава играта на топка. Играчите са опънали едно въже между два кола и играят предшественика на плажния волейбол. Съществуват поне три вида топки: напълнени с пух (*pila paganica*), с пясък (*pila harpasta*) или с въздух, вероятно с малки балончета от животинско черво, пълни с въздух (*pila follis*). Има най-разнообразни игри с топка. Сенека описва игра (*ludere datatim*), напояща така наречената „отровена топка“, при която трябва бързо да я отбиеш, без да я оставиш да падне. Съществува и друга, подобна на „тенис“ без ракети, при която се удря с отворена длан (*ludere expulsim*) и най-накрая прочутият *trigon*. Трима играчи се разполагат в ъглите на триъгълник, нарисован на земята, и си хвърлят топки без предупреждение. Всеки трябва да ги отпрати по някакъв начин, като ги удря с ръка, но без да ги задържа. Често двамата играчи се обединяват срещу третия и го обсипват с удари. Застаналите встрани роби събират топките и пресмятат точките.

В един ъгъл двама души се борят, наблюдавани от малка група хора, които ги насърчават. Телата им са намазани със зехтин, за да е по-трудно да бъдат хващани от противника. Няколко възрастни посетители на палестрите, наричани обикновено гимназиархи, им помагат със съвети. Когато пресичаме двора, откриваме и три жени, които се упражняват, като използват тежести от олово или камък, *halteres*, подобни на гири. Удивително модерна сцена. Целта е ръцете да станат по-силни и „да се заздравят“ бюста...

Няколко мъже ги наблюдават, като си шепнат и разменят забавни коментари. Извиването на тялото и издуването на гръдния кош при упражненията подчертават женските форми. Нерядко се оголват и задните части и бедрата. Тези, които играят на топка, носят туника, други са с истински бикини. Резултатът обаче е един и същ — гърдите подскачат, полюляват се, откриват се, привличат мъжкия поглед. Присъствието на жените в термите е било в центъра на остри полемики през вековете.

Първоначално (II век пр.Хр.) били изпробвани отделни маршрути за двата пола. Но още по времето на Цицерон тази норма невинаги е спазвана и неговите нападки срещу тези, които пренебрегват античните правила, са влезли в историята. Знаем, че след няколко години Адриан ще нареди да се разделят половете в термите чрез минаване по различни маршрути или използване на различни часове. Времето на нежния пол ще бъде от изгрев до 13 часа (седмия час), после ще е ред на мъжете, от 14 до 21 часа (от осмия до втория нощен час). Все пак и тези ограничения на практика няма да бъдат спазвани.

В епохата, която изследваме, „промискуитетът“ е правило. Жените могат да избират как да се държат: дали да бъдат „традиционалистки“, или „нарушителки“ и да се къпят с мъжете. Както ще видим, много от тях избират втората възможност.

Десетилетия наред мнозина критикуват това „падение на нравите“, от Плиний Стари до Квинтилиан, който дори нарича жените *adulterae*^[3] заради това, че влизат в залите и басейните заедно с мъжете. Скандалите са безброй. Всичко напомня разпространението на монокините по нашите плажове. Трябва да се каже обаче, че ако днес отидете в Германия във фитнес зала, мъжката и женската съблекалня често са свързани. А в сауните на много хотели в областта Алто Адидже не само всички помещения са общи, включително и душовите, но и често е забранено да се движиш по хавлия или с бански.

Завършваме посещението в античните палестри, като оставаме поразени от вида на мъж, който тренира, нанасяйки удари върху сак, пълен с брашно (или пясък), същия като нашите боксови круши, и особено на две мускулести жени, които се борят...

Преди да излезем, забелязваме, че някои мъже, след края на борбата и на упражненията, остават да си говорят прави, докато робите им ги почистват от потта, смесена с останалия от масажите зехтин. Преди това слугите са разпръснали върху телата им много фин пясък — прекрасно средство за попиване на мазнината и потта (точно както при хранене се поставя талк върху петно от олио върху дрехата). После се хващат за стъргалото. Това е любопитен инструмент. Прилича на малък сърп, но на мястото на острието има нещо като извит улук — с него се „обира“ потта, мазнината и мръсотията. Стъргалото минава по

кожата като лъжичка, която събира падналата върху ризата капка мармалад.

Приближаваме се до дебел и плешив мъж, очевидно богат аристократ, който нарежда на роба да му обере потта и зехтина. Движенията на прислужника са деликатни и напомнят тези на бръснаря. Сцената е наистина необичайна. Патрицията е заобиколен от група роби и клиенти, които го следват в термите от самото начало, като му помагат във всичко: парфюмират го, масажират го, носят му кърпи и мазила и т.н. Сякаш виждаме механиците по време на пит стопа... Може би и те ще се поизмият, ако патрицията им остави малко време накрая.

ТЕПИДАРИУМ И КАЛИДАРИУМ

Влизаме в самото сърце на термите. Голямата сграда, която се състои от *tepidarium*, *calidarium* и *frigidarium*, се издига в центъра на термалния комплекс и има размерите на катедрала с големи прозорци. Първото помещение, в което попадаме, е *tepidarium*-а. То е средно голямо с много висок таван и умерена температура. Мнозина го отминават, тъй като вече са се „разгрели“ с гимнастически упражнения.

Истинската изненада е следващата зала, *calidarium*-ът. Представете си, че влизате в голяма църква, в базилика — помещенията имат точно такива размери и обеми. Човек се чувства съвсем малък, смазан от тази монументалност, от височината на колоните. *Калидариумът* е пълен с пара. Тя създава нереална атмосфера, сякаш разпростира някакъв неосезаем воал, който служи за филтър между нас и тавана. Така е, когато се влезе в баня, след като някой си е взел душ.

Високо горе сводовете са покрити с „бродерия“ от оцветени гипсови форми. Има квадрати със сцени с митологически и героически сюжети, украси във вид на дървета, геометрични структури. Благодарение на умелата употреба на цветовете детайлите прекрасно се открояват дори гледани отдолу. Те са малко, но се виждат добре: червено, синьо, жълто, бяло, зелено... Големи прозорци с обичайните квадратни стъкла пропускат слънчевата светлина.

Забелязваме една важна подробност. Целият термален комплекс е ориентиран така, че по-дълго да бъде огряван от слънцето.

Друг характерен елемент са прозорците. Те са големи наистина, но оттук, отдолу, се разбира, че стъклата са двойни, за да гарантират по-добра термоизолация на *calidarium*-а. Погледът се плъзга по стените, върху плочите — до една цветни, от различни мрамори, докарани от всички краища на Империята, вплетени в прекрасни съчетания чрез техниката на интарзията. Някои са ценни или много редки, като жълтия от Нумидия или пурпурния от Фригия, и подчертават усещането за богатство на тези места. Огромни коринтски капители, фино изваяни от бял мрамор, увенчават мощни пиластри с жлебове от жълт мрамор. Продължавайки да слиза надолу, погледът най-сетне докосва пода и се спира пак върху мраморна повърхност на елегантни геометрични фигури — прилича на гигантска шахматна дъска, образувана от големи бели дискове и квадрати върху бледожълт фон.

Но ето че слухът измества зрението — мозъкът ни чак сега обръща внимание на гласовете, които кънтят навсякъде, и на непрекъснатото почукване по пода. Това са специални дървени налъми, които мнозина са обули. Всъщност подът е горещ. Около нас много хора са седнали на пейки и големи банки от мрамор. Потят се обилно. Някои се взират в шарките на пода и не обръщат внимание на капките, които падат от брадичките им, след като са се стекли по носа и бузите им. Други ги забелязват, но ги оставят свободно да се плъзгат по тялото им, докато седят и наблюдават свода на *calidarium*-а, там горе високо, забулен в „мъглата“.

Като си даваме сметка за топлината, предполагаме, че през зимата термите са използвани и за да се избяга от студа...

От няколко тесни пасажа непрекъснато се появяват изтощени мъже и жени, които отиват да поседнат, за да се съвземат. Опитваме се да влезем — пасажите водят към *laconicum*, най-горещото помещение в термите, в сравнение с което в *calidarium*-а ни се струва хладно... Трябва да има повече от едно такова място. То е кръгло с много ниши, където хората сядат на смени. Тук температурата се приближава до 60 градуса... Истинска „въздушна баня“, изключително гореща и суха.

Топлината е предизвикана от въздух с висока температура, който навлиза от пролуки в стените. Сякаш десетина комини са скрити там. Без да е защитен от сандали, налъми или кърпи, които да постави между тялото си и стените, човек рискува да получи изгаряния...

Не издържаме дълго, излизаме и при връщането си в *calidarium*-а имаме усещането, че подухва свеж бриз! Сега е моментът да потърсим някой от басейните. Те са три, прекрасни са и заемат големи ниши покрай стените на залата. Размерите им са колкото на нашите фонтани на площадите и в тях могат да се потопят много хора едновременно.

Когато влизаме, първото усещане е, че водата пари, но стисваме зъби и слизаме няколко стъпала. Срещу нас е седнала жена, която се усмихва при вида на нашето не съвсем атлетично поведение. Има тъмни и много удължени очи и вързана коса. Гримът ѝ се е разтекъл от потта. Чак когато свикваме с температурата, забелязваме, че е полугола. Седнала е на стъпало срещу нас и водата ѝ стига до пъпа, като остава открит големия ѝ бюст. Когато става, за да излезе, съвсем леката препаска, която обгръща бедрата ѝ, е толкова напоена с вода, че е почти прозрачна. Жената мушва стъпала в налъмите и се увива в голяма кърпа. После с ритмични, типично женски стъпки, се отправя към изхода.

Онова, което не забелязваме в тази зала, е невидимият механизъм, който създава топлината. Като че ли се намираме на театрална сцена и не виждаме устройствата, които движат декорите. Всъщност навсякъде около нас и под нас текат „реки“ от горещ въздух. Под краката ни е разположен истински мравуняк, изграден от тунели, пълни с дим, където се движат, кашляйки, човешките мравки — робите. Те са тези, които поддържат като огняри големите пещи с дърва. Пещите имат две функции. От една страна, както казахме, да образуват горещ въздух и дим, които навлизат в лабиринта от кухни както в стените, така и под подовите, повдигнати от малки колонки. От друга страна, тези пещи загряват водата на басейните в *calidarium*-а като в тенджери.

Излизаме от басейна и отиваме към следващото помещение. Минаваме пред мъж, седнал неподвижно на пейка, който обсъжда с друг някакви сделки. Спираме се и се заглеждаме в него. Има известна царственост в жестовете въпреки горещината и потта, която в изобилие се стича покрай веждите му.

Разпознаваме го — това е *dominus*-ът от къщата, която разглеждахме тази сутрин на разсъмване. Явно идва тук всеки ден, защото видимо не страда от горещината. Разбира се, идва, за да се изкъпе, но и за да сключва сделки. Термите са едно от местата, където

се свързва полезното с приятното, точно каквото са за нас днес работните обеда. Забелязва, че го гледаме, прекъсва разговора, наблюдава ни известно време, пуска една „благородна“ усмивка, после продължава да говори. Объркал ни е с някои от многобройните си клиенти...

Но стига вече жегата, сега отиваме във *frigidarium*-а! Когато излизаме, срещаме „голата“ жена от басейна, която, увита в кърпата, се е спряла да говори с приятелка. Сега двете продължават в посока, различна от нашата, и изобщо прескачат *frigidarium*-а. Защо? За жените не е препоръчителен студът на тези помещения и резките промени на температурата.

ГОЛЕМИЯТ СТУД НА FRIGIDARIUM-A

Най-накрая влизаме във *frigidarium*-а. Помещението е почти същото като *calidarium*-а с мраморите и гипсовите украси, но има една видима разлика — то е още по-голямо и внушително. Изглежда, че монументалното в Рим никога не свършва и винаги ви изненадва.

За да дам пример, ще напомня, че днес залите на Термите на Диоклециан, близо до централната гара Термини в Рим, са приспособени за музей на няколко етажа — Националният музей на Рим, а техният *frigidarium* е станал дори голяма църква — „Санта Мария дели Анджели“. Вътре обстановката е наистина впечатляваща. Мраморите не са променени, огромните гранитни колони, пренесени от Египет, са оригиналните. Големите кръстовидни прозорци възпроизвеждат вярно размерите, които видяхме, когато влязохме в онова помещение. Малко ни трябва — да притворим очи и да си представим, че около нас има патриции, войници, роби, че чуваме гласовете и стъпките им. С този невероятен декор човек наистина има чувството, че се намира в анализите на императорски Рим.

Хвърляме поглед на хората във *frigidarium*-а. Забелязваме в един ъгъл мъж, който чете на висок глас някакъв текст. Има и други в *capsa*-та — кожения цилиндър, в който се поставят папирусите. Явно е роб секретар, който чете на господаря си. Точно както правел четирийсет години преди това секретарят на Плиний Стари, когато прочутият естественик отивал в термите.

В тези помещения наистина присъстват всички социални класи на Рим. Любопитното е, че богатите, въпреки че имат собствени малки

бани в къщите си, са може би най-честите посетители. Причината е понятна: тук си уреждат срещи, сключват сделки, парадират с върволицата клиенти, които вървят след тях. Това място е една от опорите на обществото, където възможността хората да се видят е най-голяма.

Известно ни е, че и императорите ходели в термите, където се смесвали с тълпата (не знаем обаче до каква степен влизали в „контакт“ с простолюдието — вероятно били заобиколени от своя ескорт, за да не бъдат обезпокоявани).

Обръщаме се: вниманието на всички е насочено към група хора около мъж, който се е свлякъл на земята, след като е направил няколко крачки във *frigidarium*-а. Друг човек, облечен в туника, явно лекар на служба в термите, тича към групата. Мъчат се да свестят мъжа, после го вдигат на ръце и изчезват с него. Носят го към лечебница някъде в този „град“ на водите. Явно на мъжа му е примляло, може би е получил инфаркт. Това не се случва рядко с непрекъснатото преминаване от горещо към студено и обратно.

Знаем, че мнозина идват тук всеки ден. Но някои наистина прекаляват и преминават по целия маршрут два или три пъти едно след друго... Има известни случаи — разказват, че император Гордиан правел по пет бани на ден и че друг император, Комод, син на Марк Аврелий, стигал дори до седем или осем...

Към инфарктите се прибавят мозъчни сътресения и счупени крайници заради лоши падания върху мрамора, станал опасно хлъзгав от водата и непрекъснатото ходене по него.

Но при дълго посещаване на термите може да се получат и увреждания на слуха. Както вероятно се е случило на един мъж пред нас — в напреднала възраст е, но още не е стар. Въпреки това всички около него трябва да говорят на висок глас, почти да викат, за да ги чуе. Той е във водата, в един от басейните с ледена вода с други приятели и си играят на топка. Започнал е да се оплаква от отслабване на слуха на едното ухо. След известно време и другото е започнало да създава проблеми. Сега отива към почти пълно оглушаване. Причината ще открият антрополозите в съвременната епоха, които ще изследват костите след почти деветнайсет века...

Тази глухота я наричат също „синдром на сърфиста“ (или „на ветроходеца“). Поразява тези, които прекарват дълго време във влажни

и студени помещения. В слуховия канал костта се уголемява и постепенно го запушва. Сякаш ухото защитава вътрешния микроклимат, като изгражда бариера срещу непрекъснатите атаки на студа и влагата. Този процес, известен като „хиперостоза на слуховия канал“, и днес засяга рибари и любители на морето.

В римската епоха са страдали повече мъжете, отколкото жените. Как така? Причината я видяхме. Тя е в различните маршрути вътре в термите. Жените почти никога не влизат във *frigidarium*-а, като по този начин избягват студа и влагата. Избягват и „глухотата на термите“...

МАСАЖИ ПО РИМСКИ

След студа на *frigidarium*-а почти всички се хвърлят в огромния басейн на термите, *natatio*, който видяхме, когато влизахме — сигурно водата в него изглежда много топла. Това е миг на голямо отпускане и забавление. Ние обаче пропускаме колективното къпане, за да минем направо към последния етап от маршрута — масажите.

Помещението, което виждаме, е покрито с мраморни маси, върху които много хора се подлагат на масаж, докато други чакат своя ред, облежани на колоните или стените. Върху мрамора някои тела са отпуснати и тромави и напомнят туловищата на тюлените.

Това, което особено ни пораждава в залата за масажи, е разликата в шума. На изхода сякаш е прокарана някаква „граница на звуците“ — във *frigidarium*-а потъвахме в объркана шумотевица, с крясъци и смехове, които отекваха навсякъде. Докато тук се чува само почукването на пръстите върху масажирани тела, пляскането на ръцете, образуващо вълни върху кожата, триенето на дланите на масажистите, които си размазват зехтина.

Лицата, които виждаме, са почти винаги на хора с вгълбен поглед, потънали в мислите си. Знаем, че употребата на масла се препоръчва не само от естетически съображения, за разкрасяване на тялото, но и защото се смята, че предпазва от настинки. Така че масажът с олио е винаги полезен, особено през зимата.

Масажистите са обществени роби, които идват от цялата Империя. Работят мълчаливо. Но не всички са прикрепени към императорските терми. Богаташите си водят собствените слуги. Има един в дъното на залата, заобиколен от роби — един го масажира, друг държи мазилата, трети му подава кърпи и т.н. Стига се дори до

крайности — някои заможни римляни предпочитат да бъдат носени на ръце към носилките след свършването на баните, за да си спестят „затруднението“ да направят последните крачки от маршрута сами...

Шишенцата с мазилата са от стъкло или бронз. Едно от тях представлява бюст на роб с отвор на върха на главата — косите са фризирани, а бадемовите очи издават азиатски произход. Лъкатушеща капка се спуска по лицето му. То е загадъчно лице със странни „мустаци“ върху бузите, но и от двете страни на устата, както отгоре, така и отдолу. Ако се вгледаме добре, ще видим, че това не са мустаци, а по-скоро белези, вероятно отличителен знак на някое азиатско племе. За кой ли народ става въпрос (хуните са имали обичай да нарязват лицето си с ножове, като оставят биещи на очи следи, подобни на тези, но не толкова елегантни, понякога наистина чудовищни)? Познаваме шишенцето. То ще отиде един ден във витрината на някой музей с информацията, която носи, за вече несъществуващи етноси... Някаква ръка хваща дръжката, която служи за ореол на главата на роба шишенце, и го отнася. Масажът е завършил.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

КАК СА СЕ ПОЯВИЛИ НАЙ-ГОЛЕМИТЕ ТЕРМИ В ИМПЕРИЯТА

Този, който революционизирал класическата концепция за обществените бани, бил, както винаги, Аполодор от Дамаск, архитектът, когото срещнахме на форума на Траян. Неговото произведение ще служи за модел на всички големи императорски терми, които ще се появят впоследствие в Рим и в Империята, дори и на прочутите Терми на Каракала. За да извърши това гигантско строителство, трябвало да се освободи голяма площ в сърцето на Рим. Как да стане това? Помогнал му опустошителният пожар, който силно повредил прочутата *Domus Aurea*, приказния дворец на Нерон. Аполодор наредил да се разруши оцелялото от горните етажи, като оставил само стаите със сводове на партера, използвани като пиедестал на бъдещия комплекс. Но това не било достатъчно. Трябвало още пространство. Тогава накарал да се съборят и изравнят със земята сградите (обществени и частни), които се издигали в близост и които били по-високи от едно определено от него ниво — 47 метра над морското равнище. По този начин получил голяма

платформа от 315 на 330 метра, върху която да построи термите на своя император. Да успееш да освободиш 10 хектара в сърцето на град с над милион жители, не било лесна задача и наистина граничело с чудо...

В определен смисъл трябва да сме благодарни на Аполодор, защото, без да иска, ни е направил огромен подарък — всичко онова, което съборил (*Domus Aurea*, близките дворци и т.н.), е останало в земята и се е запазило до наши дни. Археолозите са успели да разкрият част от двореца на Нерон, включително прочутата Осмоъгълна зала, където императорът организираше своите пирове и където, както разказват, от тавана валели листенца от рози. Последните разкопки извадиха на бял свят и нови помещения с фрески, изобразяващи градове на Империята, и мозайки с гроздобер (най-древните „цветни“ мозайки в Рим), все още подлежащи на изследване и реставрация.

---

[1] Помещения за изпотяване, потилни (лат.). — Б.пр. ↑

[2] *Mens sana in corpore sano* (лат.) — здрав дух в здраво тяло. — Б.пр. ↑

[3] *Adulterae* (лат.) — блудници. — Б.пр. ↑

15,00 Ч. ВЛИЗАМЕ В КОЛИЗЕУМА

Началото на следобед е. Много римляни смятат, че това е най-подходящото време за представления в Колизеума. След лова сутринта и публичните екзекуции на обяд сега се преминава към най-чаканите събития в „програмата“ — *munera*, тоест сраженията на гладиаторите.

Трудно е да се опише усещането, което човек изпитва пред внушителните очертания на Колизеума. Днес, в съвременната епоха, туристите и жителите на Рим са свикнали с неговия „счупен“ силует. Но в действителност става въпрос за руина, за останки, за „намалена“ версия на онова, което е бил някога — отвън липсва почти половината от най-външния му пръстен, а вътре са останали само големи тухлени ребра. Няма го поразителното въздействие, което оказвали стъпалата от снежнобял травертин, арената, статуите между арките, голямата лежа на последния ред, там горе във висините. Да не говорим, разбира се, за атмосферата, създавана от знамената, цветовете на тълпата, виковете на зрителите... Днес е останал само скелетът на този огромен амфитеатър. И въпреки това всяка година почти четири милиона туристи искат да го видят и да влязат вътре в него, пренебрегвайки други места и музеи. Жестокото очарование на това място все още е непокътнато. Но какво впечатление е правел тогава? Опитваме се да разберем.

Накъде да вървим, ни показва един пекар. „Тръгнете по *Clivus Pullius*. Продължете след кръстовището по *Clivus Orbis* и после наляво — там на ъгъла има една *popina*. Тръгнете по *Vicus Sandaliarius* — ще ви изведе право на Колизеума. Не може да го отминете...“ После, покрит целия с брашно и като си почиства ръцете с влажен парцал, влиза отново в дюкяна си, за да пече други хлябове...

Упътването е вярно. Сега сме навлезли във *Vicus Sandaliarius*. Улицата е тясна, с много високи сгради. Макар сянката да ни пречи да виждаме добре, пред очите ни внезапно се разкрива необичайна гледка. В дъното на този градски „каньон“ в невероятен контраст с

тъмните сгради проблясва внушителна структура, позлатена, огряна от слънцето.

Полека-лека, докато напредваме, черните стени на постройките, които й служат за рамка, сякаш се разтварят като завеса. Блестящата структура е огромна статуя, която се извисява на площада — това е статуята на Нерон от позлатен бронз, *Colossus Neronis*. Отвъд нея като планина се издига Колизеумът. Естествено, виждаме само един негов „резен“, оформен от каньона на сградите, но и той е нещо неописуемо. Изглежда така, сякаш е част от хоризонта и е още по-висок от заобикалящите го сгради.

Излизаме от *Vicus Sandaliarius* и се спираме поразени. Колизеумът е там, пред нас, изключително бял със своите безкрайни тъмни арки, големите окачени щитове, цветните ленти, които се полюляват на вятъра. А на върха — короната от гъсто наредени един до друг колове.

Много по-различен е от това, което познаваме. Тъй като е „цял“, изглежда много по-висок, по-„вертикален“.

Необичайни са статуите, поставени в средата на всяка арка. Това са скулптури на божества, герои, легендарни или реални фигури от историята на Рим, дори орли... Всички са оцветени и приличат на часови, които стоят на пост пред охраняван обект. Затова усещането е, че се намиращ пред крепост или храм. Със сигурност не пред място за представления.

Хората по улиците, свикнали да го виждат там, сякаш не го забелязват. И все пак той е нещо „скорошно“ в историята на Рим. Годината е 115 сл.Хр., периодът на най-голямата римска експанзия, а Колизеумът съществува едва от трийсет и пет години... Юлий Цезар никога не го е виждал, нито Август, Тиберий, Клавдий, Нерон... Пожелал да го издигне император Веспасиан. И знаете ли къде? Вътре в прочутия *Domus Aurea*, императорската резиденция, построена от Нерон в центъра на града.

След известния пожар Нерон пожелал да отнеме от града огромно „пространство“ за частните си нужди. Така създал нещо като свое луксозно ранчо в сърцето на Рим... То се състояло от няколко двореца, няколко градини, гори с лопатари и дори голямо водно огледало с лебеди. След смъртта на Нерон Веспасиан решил да върне това пространство на римляните. Хрумнала му гениална и символична

идея: да изпразни огледалото и да използва мястото, за да постави там основите на Колизеума, най-големия амфитеатър, строен някога, посветен на народа на Рим.

Единственият спомен от вилата на Нерон, останал в епохата на Траян, е огромна статуя от позлатен бронз. Сега стоим точно в краката ѝ. Тя представлява атлетическо тяло и голотата ѝ е някак героична. Някога е имала лицето на Нерон, но след смъртта му и след сериозната намеса на „пластичната хирургия“ главата ѝ е на бога слънце Хелиос с корона от лъчи.

Всичко, което виждаме, е произведение на гръцкия скулптор Зенодор. И то какво произведение!

Статуята е висока над 30 метра, тоест повече от десететажна сграда... Римляните винаги са я наричали „Колоса на Нерон“. Любопитно е да се знае, че Колизеумът дължи името си тъкмо на този гигант, който се издигал до амфитеатъра. Това е „прякорът“, с който римляните са го нарекли и който е заменил официалния и може би твърде строг „Флавиев амфитеатър“. Въпреки че, за да бъдем честни, думата „Колизеум“ се появява написана за първи път едва през Средновековието...

Голяма част от сградите, които ни заобикалят, обслужват Колизеума. Те са свързани с вътрешните помещения на амфитеатъра, от склада за оръжията на гладиаторите до този за декорите и уредите. Вероятно съществуват и малки зоологически градини, където временно да се пазят животните, а и нещо като болница за лекуване на ранените. Освен това има „казарма“ за гладиаторите, все още видима в днешно време, с много помещения и малка арена за тренировки. Тя се нарича *Ludus Magnus* и е свързана с амфитеатъра с подземен коридор. Изобщо спокойно може да се говори за цял „квартал от сервизни помещения“ около Колизеума.

От тълпата в амфитеатъра се надига тътен и ятото гълъби, накацали най-горе на стените му, бързо отлита. Нещо се е случило на арената и е предизвикало ентусиазма на зрителите... Тръгваме натам. Все едно, че се приближаваме към огромен леден блок, изплувал от дълбините. Той е съвсем бял, целият покрит с травертин.

Колизеумът се издига срещу нас със своите почти 50 метра височина. Разделен е на четири нива — на първите три в 80 огромни арки са разположени статуи, по-големи от човешки ръст. За

изграждането му били необходими цели 100 000 кубически метра травертин, докарани от кариерите *Albulae* близо до Тиволи, извън Рим, по направен специално за случая път, широк 6 метра.

Флавиевият амфитеатър съществува, както знаем, от две хиляди години, а е построен за по-малко от десет! Как е било възможно това? С един добре отработен трик — инженерите на Веспасиан са повтаряли до безкрайност нещо, което са знаели да правят много добре, тоест арката. Все едно, че са поставяли един върху друг няколко акведукта... По този начин тежестта на конструкцията се разпределя съвършено върху повърхността на земята.

Ако пирамидите са „пълни“ (с каменни блокове), Колизеумът е „празен“ и носещата му конструкция се състои практически от умело преплетени арки. Проектът бил толкова добре измислен и реализиран, че амфитеатърът все още е запазен въпреки ограбванията, щетите, нанесени през Средновековието, въпреки земетресенията...

Когато се приближаваме, забелязваме една от хитростите, използвана от римските архитекти. Травертинът не позволява да се извайват до съвършенство елементите, защото е много поръозен, с много кухини, което го прави неподходящ за изработване на дребни детайли. Затова архитектите никога не „довършват“ паметниците от травертин — колоните на амфитеатъра например са едва „остъргани“ и имат вид на „незавършени“. Следователно трябва да се любуваме на произведението отдалеч и да се дивим на огромните му размери. В известен смисъл по-малко качество, но по-голямо количество... Така е с Колизеума, но и с театъра на Марцел и т.н.

Ускоряваме ход. От тълпата се носи нещо като непрестанно ехо, подобно на шума на морето, когато се приближаваме към някой плаж. Като вълна, която се разбива на брега. Усещането е, като че ли Колизеумът е „жив“, пулсиращ, изпълнен с жизнена сила. Сякаш крещи, притегля ни. Продължаваме напред като хипнотизирани. Колкото повече се приближаваме, толкова по-високо се извисява грамадата му.

Внезапно се появяват тъмни облаци и блясъкът на мрамора му угасва. Сега амфитеатърът придобива много по-мрачен облик. Оттук, отдолу, наподобява издигаща се в небесата Вавилонска кула с ревящите вътре хора, които насърчават смъртта. Никое място на света не прилича на него.

Не се плаща билет, входът е свободен, въпреки че е нужно да имаш нещо като „покана“, без която няма да те пуснат. Това е „карта“ от кост с издълбано върху нея не само мястото, където да седнеш на стъпалата, но и сектора и „вратата“, от която да влезеш. Над всяка арка има номер, от I до LXXVI (1–76). На нашата карта той е LV (55). Служител я проверява и ни пуска да влезем.

Озоваваме се в голям коридор със сводест таван. Светлината е естествената, тя влиза през външните арки. Всички дъги са украсени с шарени гипсови елементи — прекрасен калейдоскоп от цветове, човешки и митологически образи, геометрични фигури и архитектурни ракурси... Струва ти се, че се намиращ в императорски дворец, а не в обществена сграда. Чуват се викове, смехове, кавги. Около нас е пълно с хора. Освен непрекъснатото движение на зрителите има продавачи на възглавници за стъпалата или на закуски: печени питки, маслини, риба, стафиди, череши, пиноли (борови семена, чиито костилки са намерени от археолозите в канализацията) и т.н.

Но има и други персонажи, типични за тази „фауна“ във вътрешността на Колизеума и в определен смисъл модерни. Това са „букмейкърите“. Групички хора се спират в ъглите, някои вдигат ръка, показвайки цифра, други крещят, трети правят знак, че цифрата е прекалено висока, някои тичат надолу по стълбите, за да настигнат тези малки групи и да зложат на победителите в следващите срещи на гладиаторите...

Това явление не трябва да се омаловажава — залаганията за битките са една от носещите колони на целия „спектакъл“. Така, както става днес с бокса или с конните надбягвания и въобще вече с всички видове спорт. Има шампиони, претенденти... а вероятно и много уговорени срещи.

Между два пиластър забелязваме стълби, по които се качват хора. Ето го и нашия сектор. Тръгваме след другите. Структурите на Колизеума са наистина впечатляващи. Веднага се разбира защо публиката успява да се изтегли толкова бързо — благодарение на ефикасната система от рампи и коридори. Заедно с нас се качват само мъже. Това е сектор, забранен за жени.

На върха на последната рампа забелязваме светлината на небето — тя трябва да ни отведе към стъпалата. Името, дадено на тези изходи,

е наистина специално и те кара да си представиш потока от зрители, който преминава през тях: vomitoria^[1]...

Почти стигнахме. Имаме чувството, че излизаме от тунел. Шумът на тълпата става все по-силен, непрекъснато нарастващ грохот...

Ненадейно се озоваваме навън, на трибуните. Дъхът ни спира от гледката, която се разкрива пред нас — изкуствена „равнина“, широка и дълбока като фуния, напълно покрита с хора. Сигурно са 50, 60, 70 000. Викат, крещят, вълнуват се. Приличат на карнавални конфети, толкова са цветни. Единственият образ, с който можем да сравним това място, са кръговете на ада, описани от Данте.

Побутвани сме напред от баща и син, които вървят зад нас. Намираме мястото си благодарение на номера, издълбан върху травертина.

В момента се извършва последната публична екзекуция. Някакъв мъж тича, преследван от мечка. Успял е да се освободи от кола, за който е бил завързан. Това неочаквано развитие забавлява много зрителите. Известно време мъжът се движи на зигзаг, после отново започва да бяга и се отправя към една от мрежите, които служат за ограда на арената. Мечката е почти зад него, но той със скок успява да се качи на мрежата и от публиката се разнася силен вик. Явно отчаянието му дава сила. Катери се, като се вкопчва в мрежата и ту отпуска хватката, ту отново я стяга... Стига до върха — ще може ли да се прехвърли отвъд?

Над мрежата е поставено нещо, което прилича на елегантно бяло уплътнение, подобно на цилиндрична възглавница. Точно там, на крачка от спасението, мъжът преустановява бягството си и започва да се суети. Опитва се многократно да сграбчи тази голяма „наденица“, но всеки път се отдръпва. Какво става? Вглеждаме се по-добре и забелязваме, че става въпрос за руло от слонова кост, което се върти около оста си и не може да бъде здраво обхванато. Това е една от системите за сигурност, предотвратяваща бягствата на животни и осъдени. Човекът отчаяно продължава да се опитва, но напразно. Все пак засега мечката, изправена на задните си крака, не успява да го улови. Хората се смеят. От тази ситуация няма изход — мъжът стои неподвижно, държи се за мрежата и за една от многото слонски бивни, забити покрай поддържащите колове. После изведнъж се сгърчва —

веднъж, два пъти. В хълбока му са се забили две стрели. Изпратени са от стражите, застанали на пост вътре в своите ниши. Ударите са точни, добре премерени и са пробили белия му дроб. Мъжът отпуска едната си ръка. Сега се държи само с другата. Трета стрела го пронизва и мъжът пада обратно на арената сред виковете на зрителите. Мечката веднага се хвърля върху него и с едно замахване на лапата си го убива... Тълпата ликува.

Ликува и нашият съсед и като се обръща към нас, едва що пристигнали, ни обяснява, че става въпрос за убиец — убил магазинер, за да му открадне едва 15 сестерции. Цената на една туника...

С този последен труп завършват екзекуциите за днес. Служителите повеждат мечката към една от малките странични порти. Други почистват арената, покрита с локви кръв. С чувство на отвращение забелязваме, че точно под нас събират останките на жена, разкъсана от лъв. На малка каруца натоварват тялото, което се огъва неестествено. На няколко метра оттам прибират една ръка, малко по-нататък — крак, отчасти оглозган... Друг служител, по-далеч, взема нещо и се връща към колата. Прилича на чанта. Не, държи за косата главата на жената... Хвърля я в каруцата със замах, сякаш е торба с картофи. За миг виждаме русите коси да се развяват за последен път. Дори съседът ни прави гримаса, издаваща ужаса му...

Думите на богослова Григорий Назиански, живял през IV век сл.Хр., предават атмосферата на тези буквално нечовешки представления. Тук публиката, която се състои от иначе нормални хора, изпитва някакво френетично, садистично, самоподхранващо се удоволствие. Мястото, обстоятелствата (публична екзекуция), изглежда, могат да обяснят отсъствието на всякакви морални задръжки, каквито са присъщи на голяма част от зрителите в ежедневието.

Богословът казва, че ако някой се спаси от зверовете, публиката протестира, сякаш е била измамена и си е загубила времето: „...когато човек е захапан, когато крещи и се гърчи, в очите им вече няма милост и всички с радост силно ръкопляскат, ако видят да струи кръв“.

Сега на арената се появяват акробати, които изпълняват забавни номера. Но малцина ги гледат. Всъщност това е пауза и много хора стават, разговарят, някои отиват да пият вода от чешмите, каквито има

на всички етажи на Колизеума, докато други слизат през *vomitoria* към тоалетните на долния етаж.

Възползваме се, за да хвърлим един технически поглед на Колизеума — конструкция, от самото начало замислена като място, предназначено само за представления.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

ТАЙНИТЕ НА КОЛИЗЕУМА

Колизеумът не е кръгъл, а елипсовиден, за да може да събира повече хора. Освен това стъпалата му са под наклон от 37 градуса, така че осигуряват прекрасна видимост от всяка точка. Те са от мрамор и са ослепително бели, но не може да се сяда навсякъде. Както на нашите стадиони, има различни сектори. Долният пръстен, този, който е по-близо до арената, е запазен за по-важните посетители: сенатори, весталки, жреци, магистрати. Над него се намира секторът за конническото съсловие. После този за занаятчиите, търговците, официалните гости и т.н. Още по-нагоре, отделени с пътека, по която има ниши със статуи, са местата за народа. В най-високата част на Колизеума седят жените, за да се избегне, както се казва, „промискуитетът“. Последният сектор, истинска голяма дървена лоджия, която минава по целия „ръб“ на постройката, е също за простолудието. С една дума, амфитеатърът обобщава символично (и в обратен ред) социалната пирамида на Рим — колкото по-надолу се слиза, толкова по-високо е социалното положение...

Сред услугите за публиката освен чешмичките (има стотина), разположени на равни разстояния във вътрешните коридори, има и любопитни изненади — може например да ви напръскат с благоуханни течности: вода с розова есенция, шафран и др.

Покривната система на Колизеума е не по-малко невероятна от всичко останало. На върха има корона от 240 грамадни кола. От тях тръгват също толкова дълги въжета, които държат голям централен пръстен, разположен на около четирийсет метра от основата. Върху тази паяжина от въжета се разгъват (като килими) платна, вероятно от тънък лен, които се събират при пръстена. Така се създава покривало, направено от дълги парчета плат, които предпазват публиката от слънцето (в Рим то може да бъде наистина непоносимо). В центъра

остава голям кръгъл отвор, също като в Пантеона, но предназначен за този „храм“ на игрите...

Като се имат предвид размерите на покривалото, пръстена, въжетата, както и съответните макари, се стига до обща тежест, която според най-новите пресмятания е равна на около 24 тона, тоест по 100 килограма на кол. Затова не трябва да ни учудва, че цялото устройство е управлявано от моряците от военната флота на град Мизенум. В действителност то трябва да е в състояние да посрещне освен сезонните ветрове, духащи в Рим, и силните възходящи течения, които „котловина“ като Колизеума, изпълнена с хора, може да създаде. В този смисъл амфитеатърът напомня малко на платноход.

Сравнението с плавателен съд подхожда добре и на арената, но по друг начин. Тя е дълга 75 метра и широка 44. Както се знае, под слоя пясък Колизеумът „продължава“ още 6 метра надолу с подземни етажи. За да покрият арената с дървен под, римските инженери измислили система от греди, обшивки и ребра, много подобни на тези на лодка. Като се има предвид, че дървената повърхност е и леко издута, за да позволи да се изтичат дъждовните води встрани, където се събират от система от отходни канали и водоскоци, терминът „обърната лодка“ обяснява добре структурата и здравината на арената.

Но какво има под тази дървена плоскост? Там е истинската душа на Колизеума. Както театъра, и той има кулиси, но вместо да са встрани, те са под повърхността. Съществуват сведения за истински специални ефекти с изкуствени китове, появяващи се изведнъж на арената — когато си отваряли устата, от нея излизали 50 мечки. В други случаи постепенно се показвали богати декори с много скали и дървета.

Под пясъка и дървения под има два подземни етажа с коридори, стълби и стаи, оръжия, клетки за лъвове, за осъдени и т.н. Благодарение на специални наклонени плоскости става възможно на арената да се появяват всякакъв вид декори, като се използват макари, разположени на стратегически места. Товарни асансьори изкачват нагоре гладиаторите и зверовете. Всички тези устройства позволяват да се постигнат зрелищни ефекти, като едновременно излизане на „сто лъва, чието ръмжене било толкова силно, че заглушило за миг цялата публика на Колизеума“.

Наличието в подземията на противопожарни стени разкрива една от опасностите, които грозили тези тъмни помещения, където на слабата светлина на лампите се трудили роби, реквизитори, укротители, треньори на гладиатори и т.н.

Първоначално тези подземни нива не съществували и е почти сигурно, че арената била наводнявана, за да се провеждат „морски“ битки или надбягвания в плитка вода на коне и колесници.

Организацията на представления била желязна — само така били възможни подобни грандиозни спектакли с огромен брой участници. Когато през 80 г. сл.Хр. Колизеумът бил тържествено открит от Тит, наследник и син на Веспасиан, били убити 5000 зверове за 100 дни!

Нещо, което обаче конкретно ни засяга във връзка с изследваната от нас епоха, е честването на победата на Траян над даките. Тогава Колизеумът действал без прекъсване в продължение на 120 дни, по време на които били убити цели 11 000 диви животни и 10 000 гладиатори...

---

[1] Vomitoria (лат.) — букв. места, които бълват. — Б.пр. ↑

15,30 Ч. ПРИСТИГАТ ГЛАДИАТОРИТЕ!

Междувременно покрай оградата на арената минават коли, от които няколко роби, покрити с гирлянди и цъфнали венци, хвърлят „подаръци“ на зрителите: хляб, монети и т.н.

След няколко минути на възбуда от получаването на даровете всички отново са седнали на трибуните. Включително сенаторите и важните особи в първия пръстен на Колизеума. Заема мястото си и организаторът на игрите, патриций от една от най-богатите фамилии в Рим. Въпреки че изпълнява висока длъжност — едил (тоест магистрат), — той е още в началото на своята политическа кариера и има нужда от слава и известност. Той е платил тези игри, той е „спонсор“ (или *editor*, както го наричат римляните) на всичко онова, което виждаме. Със сигурност трите дни представления в Колизеума са му стрували цяло състояние, но от друга страна, е задължен със закон да организира такива събития, а и тъй или иначе, ще има възвръщаемост. Ще получи признанието на сената и благодарността на народа, който ще го подкрепи в бъдещата му политическа, социална или финансова кариера. Народна поддръжка, която ще тежи и пред политическите му противници... Общо взето, *panem et circenses*^[1], както казвал Ювенал...

Освен това има и известна доза лично удовлетворение във факта, че през тези три дни ще „се почувства“ малко като император с тълпата, която го славослови и възхвалява, докато той се разпорежда с живота и смъртта на гладиатори, зверове и т.н. Изобщо игрите са важна отправна точка в неговата кариера и със сигурност ще се помнят от потомците му. Вероятно във вилата му извън Рим ще бъде направена нова голяма мозайка, която ще представя върховите моменти с гладиаторите и осъдените (ето защо често в музеите и на археологическите разкопки виждаме мозайки с толкова жестоки сцени).

Организаторът е седнал на фино изваян мраморен стол. Той е много различен от общата представа, която съществува за богатите и влиятелни мъже в Рим — не е дебел, плешив и отрупан с пръстени. Напротив, висок е, с атлетична фигура, тъмни коси и сини очи. До него е съпругата му, съвсем млада. Със сигурност е дъщеря на някой влиятелен патриций в Рим — брак, който му е отворил много врати в блестящата му кариера... Това е двойка, която разпалва светските клюки както на специалните гощавки, така и на шумните площадки на етажите в *insulae*...

Зад тях са застанали мирно стражите. Украшенията им от червени пера докосват тежките, бродирани със златни нишки завеси, които леко се поклащат.

Зрителите започват да шумят, да пляска с ръце, сякаш искат да извикат своите любимци. Това е моментът! Мъжът дава сигнал с ръка.

В края на арената няколко малки „оркестъра“ подхващат триумфален марш. От публиката се надига мощен вик. Той е като внезапна гръмотевица, която амфитеатърът увеличава, като създава резонанс, и която се повтаря като ехо из целия град.

Портите под триумфалната арка се отварят тържествено. От тях излиза кортеж, воден от двама ликтори, които носят отличителните знаци на организатора на игрите (тъй като той е едил и следователно магистрат без власт да осъжда на смърт, фасците^[2] са без секири). Следват свирачи с дълги тръби (*buccinae*), после кола с голяма табела, на която е обявена програмата на битките — еквивалентът на подвижен рекламен плакат. И при триумфалните шествия на много императори, които дефилират през Рим, често са използвани коли с големи рисунки, изобразяващи битки и сражения. Това е форма на „популяризиране“ на подвизите на победителя, които по този начин стават разбираеми за всички. Отзад върви мъж, който държи символично палмата на победителя.

В този момент излизат робите, които носят шлемове и мечове — инструментите на гладиаторите. Те ще бъдат използвани в битките, въпреки че голяма част от тях са може би само за показ.

Най-накрая се появяват те, гладиаторите. Публиката изпада в екстаз, ревът на тълпата е оглушителен. За миг изпитвате усещането, че Колизеумът може да се срути от крясъците и тропачите крака на десетките хиляди зрители. Един поглед към трибуните и арената

обхваща грандиозния амфитеатър в момента на най-големия ентусиазъм. Ужасно е обаче, че всичко това става единствено за да се наблюдава спектакълът на смъртта.

Човек настръхва, като си даде сметка, че четирите века и половина, през които е функционирал Колизеумът, са направили от него мястото на Земята, където са загинали най-много хора върху толкова малко пространство. Нито в Хирошима, нито в Нагазаки е имало такава концентрация на смърт. На тази обикновена арена са били убити стотици хиляди души, според някои изчисления дори повече от милион!

Сметките са прости и смразяващи дори ако се ограничим със 115 г., която изследваме. Както казахме, осем години преди това, през 107 г. сл.Хр., Траян пожелал да се бият помежду си 10 000 гладиатори (почти със сигурност военнопленници). Още шест години по-преди, по време на други игри, продължили цели 117 дни, на арената загинали повече от 9800 души. А две години по-рано, през 113 г., за някакви си три дни на арената на Колизеума излезли 2400 гладиатори, макар и да не знаем точно колко от тях са загинали... Ясно е, че тези числа се отнасят до изключителни събития, но те позволяват да се усети лекотата, с която се умирало на арената, като при това тук не са включени осъдените на смърт.

Следователно, ако приемем, че на месец са загивали средно между 50 и 100 гладиатори и осъдени (една много умерена оценка, която взема под внимание периодите на „кризи“ през вековете), ще получим общо от 270 000 до 500 000 души... Според някои цифрата е много по-висока, може би дори двойно по-висока.

СЕКССИМВОЛИ И БИТКИ — КОИ СА ГЛАДИАТОРИТЕ?

Гладиаторите се спират, тълпата е във възторг и те широко разгръщат ръце, за да благодарят. После започват да се разгръват, като имитират нападение и показват уменията си да нанасят мълниеносни удари. Публиката приветства с викове всяко движение.

В днешни времена само големите футболни шампиони или най-известните звезди на музиката или киното биха могли да предизвикат същото ликуване и същия възторг и трепет сред жените. Знаем, че гладиаторите са много „ценени“ от женската публика, не само от

матроните на простолюдието, но и — дори още повече — от дамите от висшите съсловия.

От графитите, открити от археолозите в Помпей, знаем за гладиатор, причинявал „любовни страдания на момичетата“. А Ювенал ни разказва за съпругата на сенатор, която избягва с прочут гладиатор, наречен Сергиолус. Това бягство, което днес би се превърнало в апетитна хапка за света на светските клюки и папараците, вероятно е било на устата на всички, като Ювенал продължава да се учудва иронично от външния вид на гладиатора, който далеч не бил Адонис — имал белези по цялото тяло, малки очички и деформиран от шлема нос с оток по средата... Изобщо, както е написал: „Онова, което жените обичат в гладиаторите, е мечът“.

Но кои всъщност се бият на арената? Какви са техните истории? Всеки има различен живот зад гърба си. Преди всичко това са робите, включително онези, които са продадени за наказание от своите господари на гладиаторските школи. После са военнопленниците, осъдени на смърт. След превземането на Дакия от Траян, при което били пленени не по-малко от 50 000 души, към арените на Римската империя вероятно се насочили много воители — високи, брадати и жестоки, свикнали да разцепват главата на противника само с един удар на оръжието си с дълго извито острие. Освен това гладиатори стават и свободни мъже (без да се смятат извънредни случаи като битката на 400 сенатори и 600 конници по заповед на Нерон), например много бивши легионери, за които това става нещо като професия, както и разорени римляни, мъже, търсещи авантюра или печалба. Появяват се понякога и жени, дори от порядъчни семейства. В момента например се бият две двойки жени. Присъствието на нежния пол на арената ще бъде забранено от следващия император, Адриан.

Някои стават гладиатори по нещастно стечение на обстоятелствата. Това са съвсем обикновени хора, които са взели пари назаем, и тъй като не могат да платят дължимата сума, са продадени на гладиаторската школа от кредитора. Така той успява да си възвърне средствата.

В Италия и в Империята съществуват изключително много гладиаторски школи. Най-прочутите и богатите са очевидно императорските, но на други места има немалко школи, принадлежащи на сенатори, патриции или чисто и просто на богати хора.

Гладиаторите са обучавани от така наречените ланисти (*lanistae*), „треньори“, мразени, но необходими за този вид колективни „развлечения“. Тренировките са изключително тежки, животът на гладиаторите напомня този на някой монах воин от Шаолин. Но противно на холивудското клише, тези бойци не са напълно лишени от свобода. От античните текстове и археологическите разкопки знаем за мнозина, оженени щастливо, с деца или свързани с приятелки, които споделят с тях радостите и мъките на професията им (често именно те са надписали надгробните им паметници).

Мнозина стигат и до края на своята кариера с безбройни триумфи зад гърба си, като Максим, живял през I век сл.Хр., който успял да спечели цели четирийсет победи. На тях им се подарява *rudis*, прост дървен меч, който символизира края на кошмарите им. От този момент те са свободни, не са задължени да се бият и не са обвързани с ланиста.

ЗАКОЛИ ГО!

Сега, след като са се представили, гладиаторите са напуснали арената и са се върнали в обслужващите помещения на Колизеума. Знаем, че в този момент млади служители им слагат наколенници и набедреници, предпазни ръкави, шлемове... Публиката е замлъкнала по странен начин. Невидимо напрежение е обхванало целия амфитеатър. Всички движения изглеждат забавени...

Има нещо, което ни учуди: никой гладиатор не се изправи пред организатора на игрите, за да извика ритуалната фраза: *Ave, Caesar, morituri te salutant*^[3].

Защо? Защото и това е един от многото митове. Никой не изговаря тази фраза. Случило се само веднъж, преди десетки години, по времето на Клавдий, малко преди една наумахия — морска битка. Императорът отговорил на този техен поздрав, без много да му мисли, като казал: „Може би“. Гладиаторите изтълкували тези думи като разрешение да не се сражават. Наложило се Клавдий да се поправи и единствено въоръжените войници ги убедили да започнат морската битка...

Чува се свирене на флейти (*tibiae*) и рогове (*cornua*) — те съответстват на нашето биене на барабани. Внезапно от арената на Колизеума във въздуха се издигат струи прах. Приличат на фонтани от

пясък. Тълпата изревава. Когато облакът се разсейва, като по чудо на същото място се виждат човешки силуети — това са гладиаторите, които сякаш са се материализирали от нищото. Всъщност са дошли от подземните етажи на Колизеума с някой от многобройните товарни асансьори. Капаците им са били скрити под пясъка на арената и са се отворили внезапно, предизвиквайки „експлозиите“ от прах. Това е един от най-обичаните от публиката специални ефекти. Веднага след зрелищната си поява гладиаторите се разпределят по двойки и започват да се бият.

Съществуват не по-малко от дванайсет „вида“ гладиатори, някои дори на коне или на коли. Но тези, които са срещу нас, са „класическите“ двойки сражаващи се. Тях римляните обичат най-много.

Ето го добре известния *retiarius*, който се бие срещу своя вечен противник *secutor*-а. Първият е снабден с прочутата мрежа (*rete*) и с тризбец. Вторият има голям правоъгълен щит и един брониран ръкав. Освен това носи странен шлем с вид на яйце с две обикновени дупки за очите — гладката повърхност и формата на шлема са нарочно замислени така, че да пречат на мрежата на противника да се закачи за него. И действително първото хвърляне е напразно. Мрежата се плъзга върху *secutor*-а и пада на земята. Двамата продължават битката.

Всяка двойка гладиатори има до себе си двойка арбитри, които са бивши гладиатори. Носят бяла туника с две вертикални червени ленти. Те контролират, както съдията в бокса, дали биещите се спазват правилата.

В един случай виждаме, че прекъсват борбата между двамата *provocatores*, въоръжени като legioneri с дълъг щит, меч и шлем с предпазител за брадата. Един от тях е изпуснал меча си и му дават време да си го вземе.

Хората крещат думи като *verbera*, *iugula*, *ure*, тоест „удряй“, „коли“, „гори“. Има служители, готови да „пришпорват“ с пръчка или с нажежени железа непокорните гладиатори.

Покрай арената оркестрите продължават да свирят, като подчертават и акомпанират най-напрегнатите моменти, както са правели пианистите на немите филми... Има и жена, която свири на някакъв особен орган, подобен на църковните — с много тръби,

поставени вертикално, но по-малък. Жената изпълнява своята музика върху малък подиум, поставен направо на арената покрай стените.

При гладиаторите забелязваме странен факт: никой няма броня, всички се бият с голи гърди, противно на това, което виждаме по филмите. Само *provocatores* имат две големи плочки отпред.

Друг малко известен детайл са перата. Много шлемове са покрити с пера просто за разкош — така гладиаторите изглеждат по-пищни. Приличат на индиански вождове. Тази традиция е много стара, появила се е преди римляните и е разпространена сред воините на много етноси и култури — италиански, средиземноморски и като цяло европейски. Днес нашите берсалиери и алпини^[4] са запазили този обичай.

Вик от тълпата отбелязва важен момент: вече има ранен. Хоплит (тежковъоръжен войник) е поразил тракиец. И двамата имат малки щитове и големи предпазни шлемове, а късите им мечове позволяват да се бият много отблизо. Хоплитът обаче има едно предимство — въоръжен е с копие, с което се стреми да нарани противника си на най-уязвимите места, лицето и очите. Тракиецът залита и поставя ръка върху решетката на шлема, откъдето тече много кръв. Ударът е бил точен. Сега хоплитът се е спрял и чака. Обърнал се е към съдията и към *editor*-а, организатора на игрите. Тракиецът е вдигнал лявата си ръка с показалец, насочен нагоре: иска милост. Публиката се вълнува. Някои го искат жив, някои мъртъв... *Editor*-ът дава знак: помилван е. Сигурно се е бил добре...

Гладиаторът има много начини да поиска милост: като падне на колене, като вдигне левия си показалец, като пусне щита си на земята или като го постави заедно с меч зад гърба си и остави гърдите си незащитени. В този момент противникът е длъжен да спре — всъщност гладиаторите са роби, те нямат властта да отнемат човешки живот. Този, който е платил игрите, *editor*-ът, ще реши. Единствено той. Тракиецът е изведен сред ръкоплясканията на публиката.

Но това не е краят. На арената има и други, които се бият. Като мнозина на трибуните и ние обръщаме поглед към един изключително жесток гладиатор, застанал в центъра на овала от пясък.

Сблъскват се две различни системи на сражаване: бавно и бързо, стремително. Усеща се, че участниците са разделени не само от плама на борбата, че между тях съществува и истинска омраза. Може би се

познават. От едната страна е мирмилон (*mirmillo*, въоръжен с меч, щит и шлем), от другата — тракиец. Мирмилонът е здрав като скала, крие се зад голям щит с форма на керемиди. Той е набит и много силен. Носи предпазваща кожа на левия крак и голям шлем с решетка, който странно напомня шапката на каубой с широка периферия. Има и грива от цветни пера. Движи се малко, прилича на бронирана кола. Но достатъчно е другият да се опита да се приближи, и той веднага показва заострения връх на меча си.

Противникът му, тракиецът, е негова пълна противоположност. По-нисък е, слаб, но невероятно пъргав. Снабден е с малък правоъгълен щит, носи много високи наколенки и предпазни обвивки от кожа на бедрата си. И той има голям шлем с решетка и грива от пера. Детайлът, който позволява да го определим като тракиец, е главата на хипогриф, която се извисява на върха на шлема. Хипогрифът е митологическо същество, наполовина лъв, наполовина орел, и гладиаторът се сражава, вдъхновявайки се от тези животни. Изглежда така, сякаш е седнал на коленете си и се движи вълнообразно като змия.

Неговото оръжие е убийствената кама, къс и извит като коса меч. Защо? Той е много подходящ за нараняване на противника от страни, със смъртоносен удар в хълбоците, врата, краката.

Един добър тракиец е наистина страшен противник. И мирмилонът знае това. Знае, че не трябва да допуска никаква грешка. Тракиецът продължава да тича наляво и надясно пред неприятеля си, като се спира и поклаща тялото си, свит на кълбо като котка. После изведнъж скача напред, качва се върху „крепостната стена“ на щита на мирмилон и се опитва да прониже врата му, като връхлита отгоре. Мирмилонът навежда глава и ударът се плъзга по шлема му, издавайки сух метален звук от триене. Публиката избухва и повтаря *hos habet, hos habet* („сега го поразява, сега го поразява“).

Тракиецът слиза, отдалечава се бързо на няколко метра и обсадата продължава. Мирмилонът изглежда невъзмутим. Знае, че е избягнал смъртоносен удар и че едва се е измъкнал. При следващия може да бъде убит. Изведнъж се насочва към противника, като го изплашва, но губи координация и само едва разклаща щита. Тракиецът разбира, че това е моментът, който е чакал, и скача отново напред, като

се качва на големия щит на неприятеля, сигурен този път, че ще може да му нанесе победния удар.

Но това е клопка — мирмилонът се е преструвал, че прави грешка, за да подмами противника да скочи. Докато малкият и пъргав гладиатор му се хвърля отгоре, той го изпреварва, като рязко вдига щита подобно на врата на гараж. Тракиецът е изненадан, озовава се внезапно повдигнат върху щита на противника, който сега го държи с две ръце. Част от секундата, и тракиецът полита във въздуха и пада на земята. Публиката ликува, зарадвана от внезапния обрат, настъпил на бойното поле. Тракиецът се опитва да се изправи, но мирмилонът, изключително бърз за тежестта си, забива меч в хълбока му. Битката е прекъсната от съдиите. Всички гледат към *editor*-а. Той се обръща към публиката на Колизеума с бавен и циничен жест на главата. Не е възможно да се разбере какво казват хората.

За разлика от това, което сме свикнали да мислим, системата с обърнатия нагоре или надолу палец не е нито разпространена, нито универсална. Тук например никой не я употребява. За да се реши съдбата на победения, се използва гласът, като се извикват точни думи: *mitte*, тоест „освободи го“, или *iugula*, буквално „заколи го“...

Editor-ът решава тракиецът да бъде убит. Мирмилонът се обръща към противника си, който с невероятен самоконтрол подава врата си и чака... Оставаме поразени от куража и професионализма на гладиаторите, които и пред смъртта не показват страх, сякаш всичко е напълно нормално... Мирмилонът приближава меч и с решително движение го забива. Публиката ликува. Победителят си сваля шлема и веднага получава от притичали момчета палма, символ на победата, и две сребърни чинии, пълни със златни монети. В друг съд има други подаръци. С тази награда, но преди всичко с най-голямата награда, живота, гладиаторът се отдалечава към изхода, съпроводен от одобрителните възгласи на целия амфитеатър. Неговото зрелищно движение, изчислено перфектно във времето, е спечелило публиката, която дълго ще го помни. Ето че се обръща, за последен път поздравява тълпата и изчезва под арката на главната порта. Оттам минават победителите.

„..._изведнъж скача напред, качва се върху «крепостната стена» на щита на мирмилоната и се опитва да прониже врата му, като връхлита отгоре. Мирмилонът навежда глава и ударът се плъзга по шлема му, издавайки сух метален звук от триене. Публиката избухва и повтаря *hos habet, hos habet* («сега го поразява, сега го поразява»)_...“

А неговият противник, тракиецът? Лежи безжизнен в локва кръв. Приближават се няколко служители, които носят маската на Харон и специални дрехи. Дори кожата им е боядисана във виолетово. Закачват тялото на куки и с вериги го издърпват към противоположната врата на тази на победителя, портата *libitinaria*. Тя е на Либитина, богинята на мъртвите.

Тракиецът ще бъде отнесен в специална зала със заоблени ъгли (предназначена за измиване) и ще му бъдат свалени оръжията и

дрехите. Ако още не е умрял, последният удар ще му бъде нанесен със стилет от един от тези представители на Харон.

Но няма да се свърши с това. От някои победени ще бъде изтеглена малко кръв. Тя е много търсена. Смята се, че лекува различни болести, като например епилепсията, и се препоръчва на болните да я пият или да се разтриват с нея. Освен това, като се има предвид физическата сила на гладиаторите, вярвало се, че кръвта им дава сили и действа като... „виагра“! Мнозина дори забогатяват от тази отворителна търговия. Накрая телата ще бъдат хвърлени в общи ями извън града.

ДА СЕ ОПИТАМЕ ДА БЪДЕМ ГЛАДИАТОРИ

Досега наблюдавахме представлението на смъртта от трибуните. Но какво точно означава да се биеш на арената на Колизеума с шлем пред хора, които не спират да крещат? Да се опитаме да си го представим, като си сложим шлема на мирмилон, който се сражава със страшен противник, рециарий. Жребият ги е поставил един срещу друг (обикновено срещу рециария излиза *secutor*-ът, друг вид гладиатор).

В основни линии се спазва традицията. Всъщност тази двойка представлява символично рибарят, снабден с мрежа, тризъбец и меч, и рибата. Името на мирмилоната (*mirmillo* или *turmillo*) произлиза от *mormyros*, което на гръцки означава риба, или от *turaena*, която, както е известно, се крие между скалите, готова да хапе (и точно това е, което прави този гладиатор, като се крие зад огромния щит...).

Докато рециарият основава стратегията си на непрекъснатото тичане около противника, когото се опитва изненадващо да улови с мрежата, за мирмилоната битката е по-трудна. Той трябва да се стреми винаги да вижда неприятеля си, независимо че шлемът му позволява да гледа само напред, не и настрани. От своя страна предпазната решетка намалява още повече видимостта и му пречи да диша. Тя е истинска маска, която пада върху лицето и го затваря. Представете си усилията при битката — липса на въздух, затруднено дишане. А и е горещо — под слънцето металът се загарява, като затопля и главата... Накрая тежестта — един такъв шлем тежи 3,5 килограма. Този на *secutor*-а дори 4,5 килограма! Все едно, че носиш на главата си голям камък.

Наоколо ечат вико̀ве, 50, 60, 70 000 души насърчават своите любимци, шумът прониква променен въ̀тре в шлема. Да не говорим за нарежданията на съдията, за стоновѐте на ранените гладиатори. Една от пречките, които трябва да превъ̀змо̀гне новият гладиатор, е именно емоцията. Да се биеш на толкова неудобно място, изисква голяма способност за самоконтрол.

Какво ли е душевното състояние на гладиатора? Той знае, че животът му е поставен на карта въ̀в всеки миг. Достатъчна е една грешка, едно неправилно движение и с него е свършено...

Въ̀преки всичко това мирмилонът на име Астианакс запазва спокойствие. Не губи от погледа си своя противник. Известна му е неговата слава на умел и циничен рециарий, наречен Календий. Гледа да го държи в центъра на решетката на шлема си, добре фокусиран от ръбо̀вете на козирката. Рециарият се върти около него, тичайки, докато той, като раче, поставено в ъ̀гъла, се върти около себе си.

Историята, която ви разказваме, е истинска, имената са действителни.

Рециарият изведнъ̀ж спира, увива се около себе се, все едно, че иска да смени посоката. Това обаче е трик, всъщност той се подготвя за хвърлянето. Изведнъ̀ж се „развива“ и мълниеносно мята мрежата си... В един миг Астианакс чувства нещо тежко да пада върху него, сякаш някой отвисоко се е строполил върху му и го притиска. После пред решетката се появява грубата мрежа. Това са специални мрежи, не тези, които се използват за риболов, а направени така, че да „тежат“ върху гладиатора и да спират движенията му. То е като смъртна хватка, все едно, че е притиснат от живо същество.

Мрежата накланя и шлема на една страна, така че Астианакс трябва да полага огромно усилие, за да попречи главата му да се извива още повече. Дишането му става тежко, сякаш някой внезапно е изкарал въздуха от шлема. Календий чува хъркането на противника. Но не атакува. Поне не веднага. От опит знае, че трябва да изчака още няколко секунди, докато другият, движейки се, да се оплете още повече в мрежата или да се спъне. Точно в този момент ще удари. Астианакс се чувства като в капан и си припомня думите на своя треньор, той самият мирмилон, а сега бивш гладиатор: наведи се и вдигни малко щита, така ще направиш нещо като ниска „колиба“ и тя ще препречи

достъпа на тризъбеца на рециария. Така и прави, но не му е лесно с мрежата, която дърпа всичко на една страна.

Първият удар на рециария е висок — насочил го е между рамото и гърлото, защото знае, че заради тежестта на мрежата мирмилонът е навел малко щита. Астианакс изведнъж усеща парене в рамото — натовареният тризъбец е минал като мълния между бримките на мрежата и го е одраскал. Но „ниската“ поза, подсказана му от треньора, го е спасила. Предпазният ръкав, който носи, също е смекчил удара. Арбитрите не смятат, че успехът е достатъчен, за да спрат срещата, въпреки че кръвта започва да излиза изпод металните люспи на ръкава.

Тълпата забелязва някои алени отблясъци и ликува. Но двамата не чуват виковете, прекалено са концентрирани. Рециарият е подновил обиколките си около мирмилона, като се мъчи да го дезориентира. Астианакс продължава да го наблюдава през отвора на шлема. Знае, че е избягнал първата атака, но колко още ще може да издържи с тази тежест на рамената си?

Рециарият прилага друга опасна хитрост, възползвайки се от бавните движения на противника си. Ще се престори, че ще удари нависоко, така че да накара мирмилона да премести щита си, и после ще насочи тризъбеца ниско, та да улучи по-отдалечения крак, този без предпазител. Започва атаката. Мирмилонът, както е предвидено, премества щита, като оставя една от страните си открита. Рециарият мълниеносно оттегля тризъбеца, за да го насочи надолу. Мирмилонът разбира и бързо се отдръпва встрани — трудна маневра с наведен шлем. Но успешна: тризъбецът попада в празното пространство! Изненадващ обрат. Астианакс, мирмилонът, разбира, че нещо не е както трябва — рециарият продължава да нанася удари, ту отпред, ту отзад. В един миг го обзема страх, че го е уцелил и че от напрежение не усеща нищо, докато рециарият продължава да кълца месата му.

Но не е така. Усеща мрежата да се опъва от всички страни и разбира: опитвайки се да нанесе „перфектния“ удар, Календий е забил тризъбеца между бримките на мрежата и се е оплел. Станал е нейна жертва и сега се стреми да изтегли оръжието. Но не успява. Дори напротив — колкото повече се движи, толкова по-лошо става... Рибарят е попаднал в собствената си мрежа. Астианакс разбира, че това е удобен случай да се спаси, може би единственият. Прави тричетири крачки назад, като яростно влачи рециария, който в паниката си

мисли единствено как да освободи дългия тризъбец. После мирмилонът поема дълбоко въздух и с всички сили се хвърля върху него. Веднага щом щитът влиза в контакт с тялото на Календий, Астианакс забива меча. Действа по инстинкт, като преценява къде е противникът по сблъсъка му с щита. Годиците на тренировки си казват своето. Мечът излиза като посребрен нокът от сплитката на мрежата. Тълпата забелязва съвсем кратък сребрист проблясък и после нищо. Следващата сцена, която всички виждат, е рециарият на земята, изненаданият му поглед, като на човек в нокаут. Опира се на ръцете си и се опитва да стане, но не успява. От вътрешната страна на дясното му бедро има дълбоко разкъсване, от което шурти кръв — цветът ѝ не е вече светлочервен, а тъмен. Петното на арената става все по-голямо.

Астианакс е готов да нанася нови удари, кани се да замахне пак, под влияние на адреналина вече не чувства тежестта на мрежата. Не мозъкът, а инстинктът за самосъхранение ръководи вече мускулите му. Едва чува един от съдиите, който му извиква да спре. Застава неподвижен, диша много трудно. Всички виждат как главата му се движи, сякаш се опитва да „захапе“ околния въздух. Когато се успокоява, поглежда противника си на земята, визира се в очите му. Те запазват вероломния си поглед, който мирмилонът не ще забрави през целия си живот. Но има и нещо друго в тези очи: молба, по-скоро нареждане. Подава му меча си. Може би в отчаян опит да получи милост. Но не Астианакс е този, който може да реши. Нито съдиите, които с протегнатата ръка, с отворена длан и с вдигнат нагоре палец питат *editor*-а какво да правят. Решението е смърт. Астианакс се приближава. Чак тогава противникът му разбира, че всичко е загубено, и повдига гърлото си нависоко. Лек бриз раздвижва косата му като последна ласка на живота. После изключително силна болка и всичко се превръща в мрак...

Този епизод е вярно разказан от мозайка, намерена на Виа Апия^[5] и сега запазена в Националния археологически музей на Мадрид.

Но винаги ли битката е свършвала така? В действителност изглежда, че смъртта на арената не е била толкова честа. По различни причини. Преди всичко, защото било необходимо много време, за да се обучи гладиатор. Да го загубиш веднага, обезсмисляло години работа. Освен това той струвал пари — било на ланиста, който го тренирал,

било на организатора на игрите, който в случай на смърт трябвало да заплаща по-голяма цена. Затова е разбираемо, че не било лесно за организатора да реши да обърне палец надолу...

Освен това не бива да забравяме залаганията, нито привържениците на шампионите. Те по очевидни причини „трябвало“ да останат живи... Изобщо, в епохата, която описваме, вероятно били много случаите, които свършвали с *missio*, тоест спасение за победения. И битките *sine missione*, тоест до последна капка кръв, били относително редки.

---

[1] *Panem et circenses* (лат.) — хляб и зрелища. — Б.пр. ↑

[2] *Fasci* (лат.) — сноп пръчки, носени от ликторите. Завързаната с червена лента секира, поставена в снопа, е знак, че ликторът може да изпълнява телесни и смъртни наказания. — Б.пр. ↑

[3] *Ave, Caesar, morituri te salutant* (лат.) — Здравей, Цезаре, отиващите на смърт те поздравяват. — Б.пр. ↑

[4] Вид войски в италианската армия. — Б.пр. ↑

[5] Път, който водел от Рим до Капуа, построен по поръчка на цензора Апий Клавдий Цек през IV век пр.Хр. — Б.пр. ↑

16,00 Ч. ДА ТЕ ПОКАНЯТ НА ВЕЧЕРЯ

Започва втората част на следобед. Какво се случва сега в Рим? Почти всички магазини са затворени още от обяд. Форумът се е изпразнил, в базиликите са останали само слугите, които почистват подовете. В сената светлината на високите прозорци осветява дългите редици празни столове. От термите хората излизат бавно, отпуснати и успокоени след баните. Колизеумът също се изпразва след последните битки, най-очакваните...

По това време всички жители на Рим и на Империята се отправят към последната голяма среща за деня — вечерята. Защо толкова рано?

Причините са основно две. При липсата на електричество е по-добре всички дейности да се извършват на слънчева светлина. В определен смисъл всекидневният живот следва слънцето — става се в зори и се ляга малко след залез. Вечерята също завършва, когато още не е съвсем тъмно. Това позволява на гостите да се приберат вкъщи, преди улиците да са станали опасни, въпреки че има и много пиршества, които продължават до късна нощ (тези на Нерон до полунощ, а тези на Трималхион^[1] чак до зори).

Втората причина е от практическо естество. Както казахме, в императорски Рим храненията са три: закуска (*ientaculum*), обяд (*prandium*) и вечеря (*cena*). Първото било обилно, второто скромно. Нормално е хората да огладнеят в средата на следобед, около девет часа след първата закуска... Вечерята ще ги засити и ще им позволи да издържат без храна през дългата нощ. Следователно за римлянина нейният час се мени в зависимост от сезона — деветият през топлите месеци и осмият през студените.

Но как се хранят в Рим вечер? Всички помним пищните угощения, представяни във филмите. Наистина ли е така? Да отидем да разберем.

Римляните организират пирове много често, много по-често от нашите вечери с приятели. Това е навик, дори правило в обществото

(естествено, само за този, който може да си го позволи; за жителите на *insulae* нещата са съвсем други...).

Логично е да предположим, че това се прави, за да са в компания, да се смеят, да се забавляват. Вярно е, но е вярно и друго: за римляните пирове са преди всичко начин да си създадат социални връзки, да видят хора и да се покажат пред хора, да накарат другите да се възхищават на охолния им живот. Често става въпрос за представителни вечери, давани с цел да се установят добри отношения с важни личности, да се сключат политически съюзи или сделки и т.н. Общо взето, пирът е повече „салон“, „приемна“, отколкото вечеря.

Докато мислим за всичко това, се озоваваме на осветена от полегатите следобедни лъчи улица. Застанали сме под портика на *insula*, необичайно празен след сутрешната блъсканица. Всички магазини са затворени с тежките си капаци.

В дъното на портика забелязваме фигури, които се движат. Насрещното слънце очертава фини позлатени ореоли около техните черни силуети. Различаваме робите с късите туники и господаря с пищната тога, придружен от съпругата си. Двойката се качва на две отделни носилки, подпомогната от слугите. Виждаме добре червените коси на мъжа, сякаш „пламнали“ от слънчевите лъчи.

Когато идва ред на жената, светлината преминава през дългия шал, който покрива косите ѝ. Само коприната притежава такава прозрачност. Тя е истински символ на богатството на заможните семейства, който трябва да се показва. Над рамото на жената бегло проблясва златна игла. Двойката е облечена наистина елегантно. Ето че намерихме това, което търсехме — римляни, поканени на вечеря. Достатъчно ни е да проследим двете носилки и ще открием тайната на пиршествата в Древния Рим...

Малкото шествие напуска портика на *insula*-та. Носилките приличат на две платноходки, които вдигат котви. На „кейовете“ тротоари робите, застанали мирно, гледат след господарите, които се отдалечават. После всички влизат в къщата. Освен един, който се спира на прага и сяда. Това е *lanternarius*-ът. В ръцете си държи завивка, нещо за ядене и една лампа — с часове ще чака на входа на къщата завръщането на господаря. И когато се появи, ще го придружи до дома му в къщата, осветявайки му пътя... Оставяме зад нас този „пазач на фара“ от улиците на Рим и тръгваме след двете носилки.

Богатите римляни организират твърде често пиршества, които понякога продължават по седем-осем часа! Това е начин да се покажат, да сключат политическа съюзи или сделки. Става въпрос не толкова за вечери, колкото за истински „салони“, на които се сервират деликатеси като стриди, печено месо на фламинго и вино, колкото пожелаеш...

Прекосяваме голяма част от града и забелязваме, че си е сменил облика. Сега улиците му са заприличали на улиците в крайните квартали на големите ни градове. Настъпил е „часът за прибиране“ и всички се връщат вкъщи. Разбира се от походката, от погледа им.

Вече ги няма хората от сутринта, ангажирани в хиляди дейности. Дори въздухът е друг. Навсякъде се усеща мирис на горени дърва, знак, че са запалени хиляди мангали, за да се сготви храната.

В някои улички, където става по-малко течение, се забелязва дори слаба мъгла, която понякога леко пари на очите — някой гори изсъхнали животински изпражнения, така наречените „дърва за бедните“.

Шествието на носилките се води от двама мъже, единият с бастун, другият със запалена лампа. Отзад върви трети, който охранява тила.

Пристигнахме. Малката група се спира срещу много елегантна порта — вечерята трябва да е тук.

ГОЩАВКАТА

Важно е да изясним нещо, преди да влезем в *domus*-а, където ще се състои пиршеството. Не е вярно, че римляните прекарват голяма част от времето си на масата, отдавайки се на оргии и гуляи. Това е мит, колкото разпространен, толкова и неверен. Римляните са обикновени хора, които ядат малко, дори смятат, че храненето трябва да бъде умерено.

Очевидно съществуват и изключения — една част от обществото може да си позволи пищни вечери. Става въпрос за малцинството, което командва в Рим. То е съставено от всички онези, които имат някаква власт — политическа, търговска, финансова и т.н. Следователно не само семействата на патрициите и представителите на сенаторското и конническото съсловие, но и освободените роби, натрупали богатство.

Тези вечери, както казахме, са важна част от живота на елита. Но за останалото население, тоест 90 процента от жителите на Рим, вечерята се състои от едно просто блюдо.

Ударите на чукалото на голямата порта прокълбят в коридора на *domus*-а и отекват в големия атриум. Робът портиер е вече готов да отвори. Когато откrehва крилата, пред очите му се появяват двете луксозни носилки на гостите, подпрени на земята. Слизането на мъжа и жената се извършва много тържествено. Поставя се малка табуретка с килимче, за да стъпят върху нея. Бавно, царствено, двамата слизат от носилките, после тръгват след роба, който ги води. Както в *domus*-а, така и тук дългият коридор от входа завършва с хубав атриум с басейн за събиране на дъждовната вода. Но всичко е много по-голямо. Този *domus* е един от най-просторните в Рим, известен с огромния си перистил с дълги редици колони, които служат за рамка на просторната градина. В нея има голям навес, много фонтани, оригинални гръцки бронзови статуи и дори малка горичка, където се разхождат няколко двойки пауни.

След като влизат в атриума, двамата гости подават собствените си кърпи за хранене (както го изисква добрият тон) и са поканени да седнат. Няколко роби на господаря на къщата свалят обувките им и започват да им мият краката с парфюмирана вода. Докато трае всичко това, гостенката наблюдава *impluvium*-а, търсейки някакъв дефект, който да обсъжда после с приятелките си, или пък идея за копиране. Между колоните има дълги червени завеси, почти всички завързани

елегантно като шал. На повърхността на водата плуват малки съзвездия ответи от движението на въздуха листенца от рози. Плуват и няколко красиви лампички с форма на лебед с пламъчета, които се отразяват във водата. Това е много оригинална идея, която жената ще се постарее да възпроизведе на собствените си вечери.

Съпругът ѝ обаче е зареял поглед в празното пространство. Може би обмисля някаква фраза за случая, която да каже на господаря на дома. Той е сенатор и внезапно е поискал да го види, като дори му е запазил ролята на последен поканен. Привилегия, зад която се крие вероятно искане на пари или на политическа подкрепа. Като се има предвид неговото вече утвърдено положение в търговията с животни от Изтока (това му позволява да поръчва редки зверове като тигри и носорози), може да се очаква, че домакинът обмисля да организира игри в Колизеума и иска да си издейства благоприятни цени...

Двойката е поканена да продължи към залата на гощавката. Маршрутът е криволичеен и измислен нарочно, за да покаже на гостите най-важните кътчета от дома. Като в кратка визита с екскурзовод двамата минават пред голямата „каса“ на семейството, после по изисканата мозайка в кабинета (*tablinum*). Там се пази и една историческа реликва: мечът на близък помощник на Ханибал, „или може би на самия Ханибал“, оръжие, което един от прадедите на сенатора е пленил на бойното поле при Зама, когато се е сражавал рамо до рамо със Сципион. Всеки път спират за съвсем малко, обяснението на роба майордом (*nomenclator*), който ги води, е сбито, но думите са добре премерени и ефектни. В този *domus* има доста маси със сребърни стомни и чинии, умело изложени като експозиция на съкровища.

Някаква музика, първо далечна, после все по-близка показва на двамата, че се приближават към триклиниума. Най-накрая влизат в прочутия перистил, още добре осветен от слънцето. Виждат всичките му чудеса. Жената е поразена от красотата на неподвижно момче в центъра на градината. Изглежда голо — дали това няма да е някаква „пикантна“ изненада за пира? След няколко крачки забелязва, че всъщност става дума за бронзова статуя на гръцки герой с развети коси, блестящи сребърни зъби и покрити с медна амалгама червени устни... Без съмнение произведение, донесено от Гърция от някой друг знаменит предшественик на сенатора.

След като завиват покрай последния ъгъл на този частен вътрешен двор, най-сетне се появява и триклиниумът. Намира се от едната страна на градината и представлява стая, която красиво „се отваря“ към оазиса от зеленина и спокойствие със статуята в центъра на зрителното поле. Наистина е обширен, с фрески, изобразяващи митологически сцени, полски пейзажи и фигури, имитиращи архитектурни елементи, които покриват всеки сантиметър от стените. Има и много гирлянди от ухаещи ярки цветя. В центъра е разположена ниска кръгла маса, вече наредена със сребърни купи и апетитни хапки, които поканените са започнали да хрупат.

Гостите са полегнали върху прочутите три легла на триклиниума, разположени като подкова около масата. Те са в много елегантно тъмносиньо с големи жълти възглавници за всяко място. Освен това са леко наклонени, така че страната към масата да е по-висока и човекът лесно да достига блюдата си.

Мозайката на пода е класическата, тази, която се среща в много такива помещения. Изобразени са остатъци от риба, омари, миди, кости... Изобщо остатъците от пиршество, символично изрисувани на пода.

Триклиниумът не е просто зала за хранене. Частите му олицетворяват целия свят: таванът е небето, масата с леглата и поканените са земята, подът — светът на мъртвите... Извън залата, в един ъгъл на колонадата петима души с флейти, лири и дайрета свирят приятна музика за фон.

При даден знак от роба майордом започват почти триумфален мотив, който съпровожда пристигането на двойката, сякаш е сватбен марш. Сенаторът, излегнат на централното легло заедно с младата си съпруга, вдига ръката си и на лицето му се изписва широка усмивка. Поканените престават да говорят и също обръщат поглед към идващите. Тук са се събрали както мъже, така и жени на различна възраст. Нашият гост разпознава сред поканените секретаря на префекта на града, ключова фигура (дори повече от началника си), от която могат да се издействат специалните разрешения за игрите в Колизеума. Има красива съпруга със северни черти на лицето. Косите ѝ са руси, но може и да не са истински — фризурата, много на мода, е подобна на висок „пламък“ и вероятно е перука. Дебела госпожа с черна коса, тежък грим, месести устни и изкуствена бенка над устната

заема сама почти половин легло. Тя е съпругата на важна личност, патриций, излегнал се малко по-нататък. Фризурата ѝ е поразителна, още по-монументална от тази на госпожата със северните черти. Представлява истинска „папска тиара“, покрита със златни звезди и дори с няколко скъпоценни камъка. С късите си и заострени пръсти жената си играе с голям златен медальон, който виси на врата ѝ.

Nomenclator-ът, робът майордом, изговаря ясно имената на гостите и титлите им. Мнозина правят жест на одобрение и удивление, по-скоро ритуален, отколкото искрен.

При знак на сенатора двама роби посочват местата на триклиниума, запазени за поканените. Добрата новина е, че за мъжа е предвидено леглото вляво от сенатора, почетното място. Лошата е, че до него ще бъде заемащата много пространство грамада на онази огромна жена. Вече си представя малката възможност за движение, топлината на тялото на съседката и като че ли това не стига, изпаренията на прекалено многото парфюм, с който е прикрила миризмата на пот... Знае, че няма да може дори да усети уханието и вкуса на храните.

На съпругата му, общо взето, ѝ е провървяло повече. Тя ще се излегне между симпатична на вид жена и красив мъж, за когото ще разбере, че е племенник на сенатора в отпуск от Източния фронт, където се е сражавал заедно с Траян. Ще има да разправя много неща: военни истории, но и клюки (които всички обичат да слушат).

Едва излегнали се, към двамата гости се приближават роби, които измиват ръцете им, като поливат ароматизирана с розови листенца вода и ги избърсват с прекрасни кърпи от бродиран лен.

За какво се говори на вечеря? Смята се за неподходящо да се обсъжда политиката. Допустими са обаче всякакви други теми, шеги, анекдоти, почти като на нашите маси. Също и поезия.

Вечерята открива много добре облечен роб с бяла заострена брадичка. Той е образован, бил е учител на децата на сенатора. Сега е възрастен и е „използван“ при различни случаи, за да внася културен елемент във вечерта, като рецитира стихове на латински и гръцки. Понякога това са известни стихове, понякога са лични съчинения, които почти винаги възхваляват господаря и неговите гости. Акцентът на рецитатора разкрива гръцкия му произход, а лирите на музикантите съпровождат изпълнението му.

Стиховете му са сигнал за робите, които започват да сервират предястието — *gustus*.

В един миг всички престават да слушат декламацията, за да се концентрират върху сервиращите, които пристигат с голяма табла, покрита с димящи издути конуси. Прилича на равнина с малки вулкани.

Робът, отговарящ за поднасянето на различните блюда, повдига вежди, изпъчва гърди и съобщава състава на предястието: „Свински гърди, пълнени с морски таралежи!“. Гостите потръпват от удоволствие — заради съчетанието на благия вкус на свинското месо с „морския“ на таралежите това ястие е едно от най-реномираните и желаните на вечерите в столицата. Сервитьорите (*ministratores*) поставят чинии и купи върху масата. Докато гостите се наслаждават на този деликатес, други роби минават и пълнят купите с вино. Виното, което придружава ястията, е винаги много специално; смесено е с мед и се нарича *mulsum*.

С внимателния подбор на храните вечерята на римляните напомня малко програмата на концерт. Поканените знаят, че днешното пиршество с ястията, които ще вкусят, ще е паметно. Сенаторът е известен с изискаността и фантазията на своите приеми.

При други случаи е имало в изобилие стриди, месо от сънливец и фламинго. Поднасяли са и утроба на свиня във формата на риба, както и езици на птицата рибар в мед. Веднъж сенаторът е поразил всички с внушително блюдо, състоящо се от женската на глиган, пълнена с живи дроздове и заобиколена с малки прасенца от твърдо тесто, които сучели от нея...

Знаем, че доброто пиршество предвижда поне седем ястия. След предястията ще има три първи, две печени и десерт. И много сребро.

Такава вечеря може да трае шест до осем часа. Единственото нещо, което в днешно време се доближава до нея, са сватбените обеди (или обедите на празниците в селата по времето на нашите баби и дядовци). Представете си, че трябва да ходите на сватби два или три пъти на седмица... Ако сте от висшето общество в Древен Рим, през определени периоди на годината ви чака точно това!

Как се поглъщат всички тези блюда? Със „система“, преминала в историята: полегнали и подпирани на левия лакът, който се обляга на

възглавница. Все с лявата ръка се държи чинията, докато с дясната се яде. Пируващите са един до друг, без обувки и с измити крака.

Но не е ли неудобно? Може би ние няма да се справим, нямаме този навик — ръката ще ни изтръпне, превитият в тази поза гръб след малко ще започне да ни наболява. Стомахът ни ще се напълни веднага и ще ни даде фалшив сигнал за ситост.

Римлянинът обаче е свикнал да яде по този начин. За него това е белег за изисканост и превъзходство. Първоначално жените не се хранели легнали, а седнали на столове до съпрузите си. Но сега са до тях на леглото. Единствените, които все още се хранят седнали на малки табуретки до баща си, са децата.

Според скорошно изследване храненето в тази поза, като се има предвид специалната форма на стомаха, подпомага храносмилането. Това са интересни данни, но може би е по-логично да се допусне, че е било просто въпрос на практика: като се излегне човек на лявата страна, се освобождава дясната ръка, тоест тази, която се употребява повече. Останалото е само навик.

Пристига първото ястие — голям поднос с омари, пълнени с хайвер. Разположени са около вулкан от счукал лед, чийто кратер е пълен със стриди и опасан от мурени в топъл сос.

Трябва да се каже, че на римските гощавки са присъщи подобни кулинарни „триумфи“, украсени по малко просташки начин.

Пристигането на тази тежка и висока почти метър структура, която изисква усилието на повече от един сервитьори, предизвиква хор от гласове, изразяващи възхищение.

С какво ще се ядат различните храни? Римляните не познават вилиците (те са ренесансово откритие, направено във Флоренция). Всичко се яде с ръце. От друга страна, както казва Каркопино, „това са правели французите чак до съвременната епоха“.

Всъщност, въпреки че вилици още не съществуват, римляните ползват различни видове ножове и лъжици: лъжица, подобна на черпак (*trulla*), лъжица с класическа форма, малка, подобна на детска лъжичка (*ligula*), както и със заострен край (*cochlear*), използвана преди всичко за ядене на яйца и раковини.

Редно е да се отбележи, че точно защото липсват вилици, обичайно за римската кухня е да се сервира храната, нарязана на парченца, на вече готови зальци. Ето защо навсякъде в заведенията се

продават много кюфтенца, шишчета, малки хапки и т.н. В определен смисъл тази традиция е останала непроменена във всички страни, където традиционната кухня все още предвижда хранене с ръце, като Индия, Северна Африка и др. Когато например ви сервират кускус в някоя мароканска къща и всички се хранят заедно, седнали в кръг на възглавници около една-единствена голяма чиния, не може да не си помислите за атмосферата на римските вечери.

Ясно е, че хранейки се по този начин, ръцете веднага се изцапват със сосове, подправки и т.н. Затова около леглата на пируващите непрекъснато кръстосват роби със сребърни кани, поливат прясна и ароматизирана вода върху ръцете и после ги избърсват с чиста кърпа.

Никога не липсват клечки за зъби, които, както казахме в началото на книгата, се употребяват за повече неща. Сега виждаме за какво — един от гостите, мъж с коси като четка, си почиства внимателно зъбите, като използва заострената ѝ като човка страна. После сменя посоката и пъха другия ѝ край, завършващ с „ръчичка“, вътре в ухото си. След като е завъртял добре инструмента, го изважда, хвърля разсеян поглед на това, което е събрал, маха го с пръсти и ги разтърква, за да падне всичко на земята.

Докато гостите слушат някаква непристойна история, разказвана от сенатора (в края на която е задължително да се смеят...), сложният механизъм на пиршеството продължава да функционира. Един от робите разполага съдовете за следващото блюдо. Той е *structor* и би могъл да се нарече „хореограф“ на ястията. След като свършва анекдотът, малкият оркестър (и той предано замлъкнал по време на изявата на господаря) отново започва да свири и с изключителна точност „предизвиква“ появата на второто ястие.

Устите на гостите са все още пълни, но с благосклонност приемат тази промяна. В залата триумфално влиза ястие, украсено с жълт сос от шафран и яйца, който имитира пясъците на пустинята, като в средата се издигат странни димящи тъмни структури. Това са... „крака на камила“! Истински деликатес, на гощавките това ястие има многобройни любители. Става дума за крака на едногърба камила, разпространила се в Северна Африка относително отскоро, след превземането на Египет от персийския цар Камбиз, и бързо намерила място на римските пиршества и в римските рецептурници.

ВКУСЪТ НА РИМЛЯНИТЕ

Ястието, което гостите започват да опитват сега (жълтият сос вече капе по ръцете им), ни позволява да отворим малка скоба за вкуса на римляните. Типично за тях е да редуват сладкото (меда) и соленото, както при основните храни, така и при десерта. И понякога да ги смесват. Но това, което прави по-силно впечатление, е вкусът им към пикантното, прекалената употреба на подправки, аромати и билки. В съвременната епоха блюдата на Индия и Изтока биха ни се сторили подобни на тези, които сервират на наблюдаваната от нас вечеря. Но би било погрешно да смятаме, че римската кухня е много различна от нашата. Основните съставки са същите като тези, които употребяваме днес.

Това обаче, което почти напълно липсва в нашата кухня, е наслагването на вкусовете. Ние разбираме кулинарното изкуство като хармонично съчетание от различни усещания. За римляните съществува и „по-високо“ ниво. Ако вземете един вкус и го смесите с друг, ще получите трети, напълно нов и напълно различен от първите два.

Разбрах това, когато опитах *gustus* (предястие), възстановено от способни „археолози“ на римския вкус и кулинарни обичаи. Те са членове на асоциация със симпатичното име *Ars Convivalis*^[2], специализирала се в римските менюта, като сервираните ястия ви се обясняват от археолог. Така например филия от препечено брашно, намазана с извара с чесън, ще има определен вкус. Ако върху нея се добави глътка студено бяло вино, като с магия ще се появи друг вкус, който няма да има нищо общо с предходния.

Такъв вид кухня напомня малко на това, да композираш музика за оркестър. Като един от любимите инструменти носи прочутото име *garum*.

Какво е *garum*? Това е най-търсеният сос на пиршествата, използван, както днес използваме майонезата или кетчупа. Всъщност заради вкуса, дефицита и цената би било по-точно да го сравним с нашия висококачествен балсамов оцет. Но произходът му е напълно различен. Когато човек чуе как се приготвя *garum*, сбърчва нос — вземат се вътрешностите на риба (аншоа, скумрия и т.н.) или цяла риба, според случая, и се киснат в сол и в саламура в продължение на много дни. Полученият продукт после се „дестилира“, като се прекарва през различни цедки. При всяко прецеждане се появява

някаква разновидност на *garum*, все по-рафинирана и по-скъпа. Миризмата му въобще не е приятна и Апиций, прочутият готвач от римската епоха, препоръчвал да се подобрява чрез опушване с лавър и кипарис, както и с мед и прясна шира.

Но какъв вкус има *garum*? Ако се произведе днес, консистенцията му ще е малко по-гъста от тази на зехтина, а вкусът му ще напомня вкуса на паста от аншоа. Така можем да разберем защо е предизвиквал фурор по времето на римляните.

Друга характеристика на римската кухня е подчертаното предпочитание към меката храна пред хрупкавата (например месото, преди да бъде сложено да се пече, задължително се сварява). Гърците, които винаги са смятали, че в този вид то е недостатъчно изискана храна, обикновено подигравателно наричали римляните „лапачи на варено месо“, тоест груб, недодялан народ...

Царят на римската кухня е именно то, месото. Освен че било използвано за шишчета и печено на скара, било консумирано и накълцано, както и като плънка за много ястия. В чиниите са се появявали кюфтета. Или свинско черво, напълнено с животински остатъци (обрезки, дреболии и т.н.), което напомня на нашите колбаси. Ще останете изненадани, като откриете, че в императорски Рим може да се намери ястие, много популярно сега: луканката (или *lucanica*, както я наричат древните римляни)... Приготвят я от накълцано и опушено говеждо или свинско месо, смесено с много подправки и миризми, като кимион, черен пипер, магданоз или чубрица. Към тях били добавяни свинска мас и пиноли. Резултатът е истински деликатес... Друго ястие, което познаваме добре, е гъшият дроб, още тогава много ценен.

ТАЙНИТЕ НА ГОТВАЧА НА СЕНАТОРА

Пиршеството продължава с коментари, шеги, гатанки, дори с малка лотария. Всичко това в съпровод на приятна музика. Но домакинът трябва и да изненадва гостите си. И ето — той щраква с пръсти и оркестърът подема ритмична музика, за която се използва преди всичко дайрето. Изведнъж от една страна на колонадата на перистила се появяват двама акробати. Те започват да изпълняват гимнастически и еквилибристични номера, наистина невероятни, и са

възнаградени от овациите на гостите. После идват шутовете, които предизвикват смях с историйки, гегове и циркови номера.

Ако се поставим на мястото на излегналите се, градината изглежда като малка театрална сцена с колоните, растенията и статуята, които служат за декор и фон. Днес бихме казали, че прилича на голям телевизионен екран, на който върви някаква забавна програма...

Но какво става междувременно в кухнята? Кой работи там и преди всичко кой е приготвил тези кулинарни шедеври? Отиваме да видим, като оставяме гостите и господарите на къщата да се смеят на препъването на един от клоуните.

Кухнята не е много отдалечена и както във всички *domus*, не е просторна. Затова временно е заета и част от коридора на прислугата. Атмосферата не е весела като в *triclinium*. Тук цари голямо напрежение — ястията трябва да станат хубави и да задоволят всички, най-вече господаря.

Наблюдаваме един от робите и установяваме, че довършва приготвянето на едното от двете ястия за вечерята — фламингото. Докато работи, разказва на внучето на сенатора, вмъкнало се в кухнята, как точно се готви фламинго. Очевидно никой не смее да отпрати детето, а за нас това е удобен случай да открием тайните на готвача. Така разбираме, че са оскубали, измили и вързали птицата. После са я поставили в дълбока тенджерка с леко подсолена вода. Сложили са копър, малко оцет и са я оставили да се вари на бавен огън. Когато месото е започнало да омеква, са добавили брашнена вода, бъркайки с черпак, докато се сгъсти и стане нещо като сос. Тогава са прибавили и подправки и най-накрая са я поставили в голям поднос, излели са отгоре соса и са подредили наоколо фурми... „Това е рецептата на прочутото фламинго, сервирано на вечерите в цялата Империя — продължава слугата. — По същия начин се готвят и... папалите!“ Детенцето отваря широко очи...

Разносвачите поставят на масата фламингото. Оттук чуваме възторжените възгласи.

Напрежението в кухнята обаче не спада.

Pullus farsilis! Lepus madidus! Patina piscium (пълнено пиле, заек в сос, голям тиган с риба) — вика високо зад нас един роб, като

повдига капаците на три тенджери. Това са „резервните“ ястия, в случай че стане нещо непредвидено.

Вниманието към непредвидените неща показва, че в кухнята работи истински професионалист — *magirus* според гръцката терминология, тоест буквално „жрец“ на кухнята. Или може би дори главен готвач (*archimagirus*) със своите подчинени.

Всеки заможен човек може да си „наеме“ готвач с неговия екип направо от форума. Когато обаче се влезе в кухнята на важна личност като този сенатор, нещата се променят. Известните фамилии разполагат с личен готвач, така както имат и собствен сладкар и пекар...

Готвачът на сенатора е прочут и сега го виждаме да дава нареждания на своите помощници.

Но какви са тайните на този „магьосник“? Редът е съвършен, движенията на всички в кухнята сякаш следват наизустен сценарий. Имаме чувството, че се намираме в операционна зала.

На масата са поставени много съдове с подправки: мента, кориандър, чесън, целина, кимион, дафинов лист... Разбира се, те служат, за да „подчертаят и подсилят вкуса на накълцаното месо“, както подказва Апиций. Но имат и друга функция.

Голямата употреба на аромати и билки в римската кухня е необходима, за да прикрива миризмата на месото (и на рибата), които са „тръгнали да се развалят“... Неприятно следствие (забравено вече при нас) от липсата на хладилници и консерванти...

Като разглеждаме продуктите, забелязваме, че липсват някои, много важни за нас, например домати, картофите, различните видове фасул, царевицата (а оттам и царевичното олио), шоколадът... Все неща, които ще бъдат открити в Новия свят благодарение на Колумб. Както и пуйките. Моцарелата също не е позната, тъй като се получава от млякото на азиатски бивол, който никой още не е внесъл в Италия. Може би това ще направят лонгобардите, когато нахлуят на полуострова през Средновековието. Такова е и положението с патладжаните, които арабите ще разпространят по същото време.

Малко странно е да се говори за „италианска“ кухня без толкова нейни съставки и характерни блюда.

След като не е имало домати и моцарела, никой не е можел да измисли пицата. Не съществуват още и спагетите и различните видове

макаронени изделия, които ще придобият популярност в Италия от Средновековието нататък. Това ще стане много преди пътешествието на Марко Поло, както доказват някои документи, така че спагетите са италианско откритие. В Китай ще се появи напълно независимо местна разновидност.

Приближаваме се към *archimagirus*-а, главния готвач, който приготвя наистина много специално ястие, поискано нарочно, за да стъписа гостите: славеи в розови листа... Всички са се отдръпнали. Само той работи.

Пресметнал е по две птици на човек и е поставил розови листа да се поотпуснат в малко вода. После внимателно намазва славеите с мед.

Помощниците му са приготвили пълнежа и той го проверява, след което кимва одобрително — кълцаните дреболии са перфектни. Но това не е достатъчно. Козът на ястието е онова, което ще добави към пълнежа. Започва внимателно да стрива мента и дива целина. Деликатните му удари с ножа върху дъската за рязане отекват в стаята. После се обръща, взема хаван и счуква вътре обилна смес от чесън, карамфил, черен пипер, кориандър и зехтин.

Слага връзка ароматни треви и накрая, добавка на майстора, една капка *defrutum* — концентриран гроздов сок.

Сега вече пълнежът е готов. Напълва с него всяка птица, като прибавя и по една хубава слива. Обръща се към своите помощници и им нарежда да ги сложат да врат на слаб огън и когато са готови, да украсят подноса с розови листенца. Ще ги сервират с красива амфора фалернско вино. Успехът е сигурен.

Малцина от поканените знаят, че всъщност това е една от рецептите на Апиций, живял няколко поколения преди това. С нея той спечелил Друз, сина на Тиберий. Но няма защо да се учудваме — всички готвачи на тези велики семейства черпят вдъхновение от прочути рецепти, странни и екзотични. А нашият готвач е верен последовател на Апиций. Откъде знаем това? От един детайл: добавката на *defrutum*, концентрирания гроздов сок, е типичен кулинарен трик на маестрото.

Наистина според Апиций, за да се подобри вкусът на едно ястие, е достатъчно да се прибави щипка от нещо сладко, което го фиксира и го прави траен...

Друг присъщ елемент на стила на Апиций са розовите листенца. Декорациите на неговите ястия са красиви, макар и напълно безполезни. С това той изпреварва почти с две хиляди години практиката на много съвременни майстор-готвачи.

ДОБРИЯТ ТОН НА МАСАТА

Връщаме се в триклиниума. Междувременно фламингото е изнесено и на негово място пристига друг доста безвкусно оформен шедьовър, второто ястие — то е толкова голямо, че го разхождат на нещо като носилка. Става въпрос за варено теле с шлем, закрепен за рогата. Робът, който се заема с нарязването на месото, е облечен като Аякс и приготвя порциите за сътрапезниците с остър меч. Изведнъж дебелият госпожа с черните коси се оригва силно. Това изненадва нашия гост, който в момента пие и без да иска, излива половин купа вино на земята. Сенаторът я гледа и се усмихва, сякаш ѝ благодари... Следва второ, после трето оригване. И сенаторът всеки път грейва в усмивка. Но що за вечеря е това? Какви са правилата на масата за римляните?

Най-малкото, което може да се каже, е, че са много различни от нашите — дори император би рискувал да бъде изгонен от съвременна кръчма, ако се държи според традициите на своята епоха. И все пак добрият тон на римляните е именно този — да се хранят с ръце, като ги цапат непрекъснато. Всеки остатък се хвърля на земята: кости, черупки от омари, миди, свински кокали и т.н. Всичко на пода, пред и под леглата на триклиниума. Освен това оригванията са много... и много желани. Дори са смятани за (дръжте се сега)... признак на благородство! Даже за цивилизованост — според философите по този начин човек се съобразява с природата, така че оригването е последна дума на... мъдростта.

Този обичай се е запазил в Арабския свят и в Индия, където оригването „се очаква“ от господарите на къщата като искрено одобрение на храната.

Аз самият в Северна Африка изпитах сериозно притеснение по време на вечеря в дома на познати. Цареше атмосфера на очакване, сякаш се боях, че храната не е била по вкуса ми или че нещо не е било както трябва в приготвянето ѝ. Когато отстъпих пред местните традиции, сътрапезниците сякаш си отдъхнаха...

Но това не е всичко. На пиршество като това, на което присъстваме, е допустимо и изпускането на газове. Колкото и грубо да изглежда, на вечеря във висшето общество никой не се скандализира от подобно поведение. Дори изпускането на газове на масата за малко е щяло да бъде разрешено... чрез закон! Това имал намерение да направи с едикт император Клавдий, когато разбрал, че един гост рискувал живота си, като „се стискал“ в негово присъствие...

Продължаваме да размишляваме за добрия тон на римляните и откриваме и други правила, съвсем различни от нашите. Някакъв гост внезапно щраква с пръсти. Приближава се роб с елегантно нощно гърне от стъкло, повдига тогата на поканения и му помага да се „облекчи“, като се освободи от излишните течности...

Много думи са се изприказвали за навика да се повръща по време на пиршествата. Трудно е да се установи истината. Ювенал говори открито за повръщане върху мозайките в края на угощенията, но не се разбира дали е обичай, или случайно следствие от прекаляването с яденето и пиенето. Докато Сенека е по-точен и ни дава да разберем, че гостите понякога ставали и отивали да се облекчат в друга стая, за да направят място в стомаха си и да продължат да се хранят.

Има и един обичай, който ни изглежда много модерен — било прието да се отнася храната, увита в салфетка. Това на теория се прави за собствените роби, но в действителност е, за да може на следващия ден пак да се насладят на храната. Тази традиция, наречена *apophoreta*, е учудващо подобна на *doggy bag*, което в ресторантите на Съединените щати е нормална и приета практика (и в този случай остатъците са на теория за кучето, на практика за неговите стопани...).

сладкиши, плодове и...

Робите вдигат масата в средата и разпръскват по пода дървени стърготини, оцветени в червено. Това е знак, че главната част от вечерята е свършила. Сега започва частта, наречена *secundae mensae*, по време на която ще се сервират сладкиши и плодове.

На практика се появяват табли с много малки шедьоври на сладкарското изкуство, както и един голям сладкиш. Имал е право Марциал да каже, че „пчелите работят само за сладкарите на столицата“. Когато види голямото количество мед, използвано в

сладкишите (но и във виното), човек си дава сметка, че са необходими изключително много кошери и пчелари. Всъщност в римската епоха медът е основният подсладител.

Плодовете, които следват, се състоят изключително от ябълки, грозде и смокини... Но след като римляните започнали да се разширяват на Изток, преди всичко сега с Траян, върху масите се появили и прасковите и кайсиите, които те изключително ценят. Думата „праскова“ впрочем идва от „персийски“, персийска ябълка (*malum persicum*) и в Рим и в някои части на Северна Италия все още се нарича така, за да се посочи произходът ѝ — Персия...

Един от гостите взема смокиня от подноса, поглежда я и извиква: *Carthago delenda est*^[3]. После я захапва. Другите одобряват и се усмихват. Историческият намек е точен и навременен в период на завоевания като този (а и защото всички знаят, че сенаторът е един от поддръжниците на политиката на Траян). В други случаи би могъл да бъде голям „гаф“. Но каква може да е връзката между историята на Рим и смокините?

През 150 г. пр.Хр. Катон бил много притеснен заради възраждането на Картаген. Един ден му хрумнала идея. Влязъл в сената с панер, пълен с пресни смокини, и казал на своите колеги: „Кога мислите, че са набрани тези плодове? Е добре, набрани са преди три дни в Картаген. Това е разстоянието, което разделя неприятеля от нашите градски стени“. Катон не би могъл да се надява на по-голям успех. Сенаторите се впечатлили много от свежестта на смокините. Разказва се, че това била капката, заради която чашата преляла, и че те гласували за обявяване на Третата пуническа война, като изпълнили желанието на Катон — прочути били думите му *Carthago delenda est* (Картаген трябва да бъде разрушен). Изненадващо е, като си помисли човек, колко история може да се крие зад един обикновен плод...

Изведнъж оркестърът засвирва нов мотив, много „екзотичен“, и от двете страни на триклиниума се появяват танцьорки. Те започват да се движат плавно под звуците на кастанетите. Този танц е познат в цял Рим. Наричат жените, които го танцуват, жени от Гадес, град в Андалусия. Учудващото е, че и днес още в тази област на Испания човек може да се възхити на един танц с кастанети, много прочут и твърде подобен — фламенкото...

Движенията на балерините на римските пиршества са много еротични и по това време на деня оставят отворени всички врати за евентуално развитие на нещата. У нас съществува убеждението, че всяко пиршество завършва винаги с оргия. Не е така. Римляните канят гости в домовете си по социални причини, по политически причини, за престиж или чисто и просто за да общуват с приятелите си. Както правим и ние. Никъде не е написано, че вечерта трябва да завърши с оргия. Като казвам това, то не означава, че понякога след гощавката няма и малко секс...

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

ЗЛАТНИТЕ НАКИТИ НА РИМЛЯНИТЕ

В този момент си струва да оставим за малко храната и да насочим вниманието си към ценните предмети на присъстващите. Тъй като вечерята е представителна, всички са сложили най-хубавите си бижута.

Мъжете носят преди всичко два вида — игли и пръстени. Пръстените, които виждаме, са големи. Напомнят брачна халка, която се разширява и става по-плътна в горната част. На това място е монтирана перла или скъпоценен камък, или камей с изваяна фигура — обикновено митологическа или профил на някакъв герой.

Тези пръстени се използват и като печати, които се притискат върху восъка. Понякога мъжете имат и гривни, но това е рядко.

Жените излагат на показ по-голямо количество злато. Често го правят „деликатно“, със съвсем тънка мрежа, която обгръща косите им. Друг път по начин, повече биещ на очи, с гривни, които се носят в горната част на ръката или от лакътя надолу.

Много известни са гривните с две застанали една срещу друга глави на лъвове или змии с очи от изумруд.

Твърде пищни са и обеците. С форма на капка или на малка везничка с перли накрая. Това са прочутите *crotalia*, наречени така, защото звънкат при всяка крачка. Разнообразието на тези предмети се дължи на въображението на златарите.

Една от присъстващите на вечерята жени носи любопитна верига от големи халки, която пада върху гърдите ѝ и се кръстосва под тях като два „патрондаша“. На вечерите трябва да се показва колкото се

може повече злато. Затова ръцете на госпожите са покрити от безброй пръстени с различни големини и модели.

Впечатлени сме от пръстена на една много любезна госпожа, която говори малко. Той е златен, много голям и плътен. В центъра му няма скъпоценен камък, а малка кристална, съвсем прозрачна плочка, която служи за прозорче на нишата отдолу. Вътре е гравирани бюст. Чертите ясно се открояват, тъй като кристалът играе ролята на лупа, а и заради изключителната работа на ювелира. Бюстът е на жена, вече не съвсем млада, пищна, истинска „матрона“, която, предполагаме, е нейната майка.

В тази епоха подобен предмет съответства на медальоните с фотографии на деца или родители, които често виждаме на вратовете на съвременните госпожи. Обичай, който води началото си от римската епоха.

---

[1] Герой от „Сатирикон“ на Петроний, който в това произведение описва римския живот през I век. — Б. р. ↑

[2] *Ars Convivalis* (лат.) — изкуството на угощенията. — Б.пр. ↑

[3] Картаген трябва да бъде разрушен (лат.). — Б.пр. ↑

20,00 Ч. МОМЕНТЪТ НА *COMMISSATIO*-ТО

Вярвате или не, но пирът още не е свършил! Сега започва последната част, тази на *commissatio*-то. Как да я определим? С две думи, става въпрос, горе-долу, за весело състезание по пиене, което приключва много късно и в края на което почти винаги всички са пияни. Амфорите имат етикет (*pittacium*), който показва произхода и годината на производство на виното. Виното се сипва в кратер^[1] през цедка и там се разрежда с вода — пропорциите варират според случая от една трета до четири пети вода... После се загребва от кратера с купите.

В този момент господарят (или избраният за „президент“) решава как да се пие. Почти винаги една редица от купи трябва да бъдат погълнати на екс. Как? Обикновено сътрапезниците застават в кръг и всеки изпразва на един дъх купата.

Или се избира един гост и се пие в негова чест, като се надига купата при всяка буква на името му. И тъй като имената на римляните са дълги и сложни (според правилото за *tria nomina* на типичния римски гражданин), можем да си представим следствието от тази поредица от наздравии...

Съществуват много видове вина — от обикновени до смятаните за истински боклуци (такава „репутация“ имат вината от Марсилия или от областта Ватикан). Естествено, не липсват и изключителни. Според Плиний Стари и Хораций най-доброто вино е фалернското, произведено в северната част на областта Кампания. Марциал пък предпочита албанското от същата зона на юг от Рим, където днес се произвежда прочутото вино „Деи Кастели“ (от замъците). Хораций продължава списъка, като добавя и виното от град Калес (за богатите), това от склоновете на планината Масик и виното от град Цекубум, на юг от Лациум, което смята за „благородно и много силно“. Интересно е да се отбележи, че почти всички тези вина в продължение на поколения били затваряни в най-хубавите амфори, които можете да

видите сега в музеите, произведени в същите зони: те са от вида *Dressel II* — високи, елегантни, с удължено гърло и дръжки. Шедьовър на ръцете за шедьовър на небцето. Как трябва да се пият тези вина? Хораций ни подсказва една идея (като твърди, че най-доброто албанско вино е деветгодишното): трябва да го отпиваш, казва той, заедно с любимата...

ПРОИЗХОД НА РИМСКАТА КУХНЯ

Рим е създал първата голяма европейска култура на храненето. Измислил е ресторантите за бързо хранене (предшественици на *fast food*), но е довел до разцвет и традицията на великите готвачи, като е поставил началото на рафинираната италианска кухня. По богатство и разнообразие тя е най-ценената в света (повече от френската, в която липсата на първи ястия и почти изключителната употреба на маслото при готвенето ограничават много разнообразието и лекотата).

Яденето в римския свят е повече от начин за засищане на глада. Жителите на Вечния град предлагат храна на боговете по време на ритуалите и жертвоприношенията и на починалите по време на възлиянията в тяхна памет, като сипват мед и вино в специални теракотени тръби, прокарани от камъка в пръстта и стигащи до ковчега (дори до нивото на лицето). Но в началото на историята на Рим нещата били съвсем различни. Римляните се хранели изключително с вид каша от брашно, наречена *puls*, с яйца, маслини и прясно възкисело сирене. Освен това употребявали много варива и зеленчуци. Месото било рядкост — консумирали само свинско и пилешко. До III век пр.Хр. било забранено коленето и яденето на говеда и телета, които могли да се използват само за работа на полето и за жертвоприношения. После завладенияте територии донесли нови вкусове и продукти и започнали пищните гощавки.

Така че римската кулинарна култура има далечни корени, но се развива преди всичко след Втората пуническа война — оттогава започва да нараства богатството на храните. Както се случва и днес благодарение на телевизията. Много „готвачи“ започнаха да се показват с успех в къщите ни и да пишат книги с рецепти. Най-необикновеният готварски наръчник от римската епоха е без съмнение *De re coquinaria*^[2], написан от прочутия „шеф“ на античността Марк Гавий Апиций, живял по времето на Тиберий. Всъщност неговият

рецептурник не е стигнал до нас. Това, което имаме днес, е сборник от 468 негови рецепти, съставен триста години по-късно от друг римски готвач. Апиций, освен майстор-готвач, бил и богат римлянин, бонвиван и пристрастен към хубавата храна. Той превърнал кухнята в единствения смисъл на живота си.

Разказва се, че пропилял цялото си състояние, като давал пищни вечери. Оборудвал дори кораб, за да ходи да лови омари покрай либийските брегове, където били големи и много хубави. Въвел новости в римската кухня, като съчетал сладкото със соленото, обичай, който ще се изгуби през Средновековието. Амбициозен и възискателен, Апиций се разболял от депресия. Сенека ни осведомява, че се самоубил, като изпил купа с отрова. Изглежда, го направил, защото чувствал, че е близо до фалита (всъщност му оставали 10 милиона сестерции, тоест 20 милиона евро...).

Неговият начин на готвене преобърнал античните представи за тази дейност и поставил основите на много модерни рецепти и тенденции. Да приготви човек ястията му обаче е много трудно — като всеки голям „магьосник“ на кухнята Апиций описал съставките, но не и дозировката и често не уточнявал кои подправки трябва да се добавят... Само като се опитва и експериментира, могат да се постигнат ястия с вкус, вероятно близък до истинския. Но никога не ще разберем как в действителност ги е правил Апиций...

Римската епоха е познавала, естествено, много други големи готвачи, дори прочути имена: Катон и Вергилий например са ни оставили рецепти, а знаем, че и Цицерон се е забавлявал в кухнята. Не липсват и императори, като Вителий. Според Светоний на него трябва да се припише прочутият „щит на Минерва“. Истинска експлозия от вкусове, „щитът“ включвал между другите съставки езици на фламинго, черен дроб на риба, папагал, мозъци на фазан и паун и „мляко“ от мурена...

Хубавата трапеза не е само прегрешение, но и форма на цивилизация. И целият този свят ще се загуби с варварските нашествия през V век.

ЛЮБОПИТНИ ФАКТИ

СЪСТАВКИ, ОСОБЕНОСТИ И... НЯКОЛКО РЕЦЕПТИ

Като изключим пищните гощавки на богатите, с какво са се хранили римляните обикновено? Вярно ли е, че много от техните блюда били невъзможни за ядене?

Разбира се, впечатлява, като си помисли човек, че вътрешностите на рибата и всички части, които обикновено се хвърлят, веднъж посолени и оставени да „киснат“ с дни, после съставляват любимият сос на античен Рим, *garum*.

Все пак римската кухня била изключително богата на съставки, които представлявали, така да се каже, „клавишите“ на една много дълга гастрономическа клавиатура. От нея се раждат „симфонии“, които бихме оценили и ние.

Представете си, че изследвате кухнята и отваряте „бурканите“ на етажерките. Ще се появят много любопитни неща, между които подправките шафран, черен пипер, кимион, джинджифил, карамфил, сусамови семена.

Сред ароматните треви преобладавали риганът, салвията, ментата, хвойната. Комбинирали ги с лука, чесъна, орехите, бадемите, сливите, лешниците...

Не липсвали фурми, стафиди, нар, пиноли. Очевидно салатите и варивата били много разпространени. Прави впечатление, че рулетата (дивата горчица) била смятана за афродизиак. Някои храни били ценени повече от днес, например дивите аспержи и преди всичко рьпата, която имала решаваща роля в кухнята (може би защото не познавали още доматиите и картофите, които, както вече се спомена, ще пристигнат в Европа едва след Колумб).

Друг носещ стълб в римската кухня било зелето, на което се приписвали лечебни свойства. Готвели го точно както го правим и ние днес.

Други „съюзници“ на готвачите били леблебията (сварена, подсолена или печена), лещата и баклата.

Горските ягоди и къпините, пресни или като мармалад, допълвали съставките на ежедневната кухня.

Хлябът на римляните бил много разнообразен. Освен твърди сухари и печени питки знаем, че съществували не по-малко от двайсетина вида — от хляб със зехтин до специален хляб за топене във вино или замесен от трици. Съществувал и такъв, който се използвал за храна на животните.

А месото, рибата, плодовете и сладкишите? Ето кратък списък на тези храни.

Свинско — най-консумираното месо. Малките прасенца, сукалчетата, се смятали за истински деликатес и се консумирали във вид на рагу или като кюфтенца, варени на бавен огън. Освен това, както видяхме, правели и пълнени свински гърди, свинска глава и шишчета. Много ценени били крачетата и пушените колбаси (особено тези от прочутата месарница на Виталис).

Риба — обикновената риба можела да струва от два до три пъти повече от месото. На пазарите имало богат избор. Можели да се купят барбун, ората, морски змиорки, риба тон, октоподи, калкани, камбали, мурени, сладководни змиорки, чиги. Понякога богатият улов на мурени и чиги бил продаван дори на търг.

Мекотели и ракообразни — от пълнени охлюви до стриди, винаги присъстващи като предястия. Голям успех имали, както и днес, различните видове омари, раците, скаридите.

Птици — сервирали се всичко, от дрозд до фламинго, от жерав до папагал. Изключително ценени били и яйцата, с които се приготвяли много предястия. Още тогава гъските били тъпкани и угоявани насила със смокини. От черния им дроб, както и днес, се получавал пастет (латинското му име било *ficatum* от *figus* — смокиня).

Плодове — липсвали бананът, ананасът, кивито. Под „плодове“ римлянинът би разбрал онова, което обикновено се срещало на масата тогава: ябълки, стафиди, сушени смокини, печени кестени. После идвали черешите, крушите, фурмите, прясното грозде, нарове, дюлите, орехите, лешниците, бадемите, пинолите.

Сладкиши — съществували много рецепти за сладкиши. Прочута е „плодовата торта“, изобразена върху фреските във вилата на Оплонтис, близо до Помпей. Тя е същата като нашите (но с мистериозен вкус...). Най-разпространеният, но скъп подсладител бил медът. Сериозна алтернатива била тръстикова захар с източен произход, варените смокини или варената шира — оставяла се да ври, докато заприлича на захарно топче, както и днес се прави в някои области...

Сладкиши за децата — възрастни често имали навика да използват твърдия хляб, като го нарязвали на филии. После ги потапяли в прясно

мляко и след това ги пържели. След което ги намазвали с мед. Успехът бил сигурен...

MAGIRUS-ЪТ ПРЕПОРЪЧВА...

Маринован заек. Заекът се маринова в саламура, която приготвяте по следния начин. Нарязвате на ситно и стривате заедно лук, рута, мащерка и черен пипер. Прибавяте малко *garum*. Вземате един вече изчистен заек и го намазвате със соса, после го слагате във фурната в тава. Докато се пече, го поливате или мажете многократно отгоре с друг сос, който вече ще сте приготвили, от зехтин, вино, *garum*, лук, рута, черен пипер и четири фурми.

Суна от ечемик. Смесете грах, леблебия и леща. Сварете всичко заедно с излющен и смачкан ечемик. Сипете го в тенджера и добавете зехтин, копър, кориандър, фенокъл, цвекло, слез, зеле, зелен праз (всичко нарязано на парченца). В друг съд сварете зеле със семена от фенокъл, риган, кучи дрян, силфион или *laserpicium* (растение от Кирена, днес изчезнало, може би вид млечка, чийто сок е използван от римляните и в медицината). Всичко трябва да бъде стрито добре, като се добавя и *garum*. Разбъркайте и преди да сервирате, добавете малки парченца зеле.

Пълнено варено прасенце. Купете едно прасенце от пазара. Изкормете го, почистете го и го оставете да порозовее. Стрийте пипер, риган, *laserpicium*. Поръсете с *garum*. Сварете достатъчно количество малък мозък, за да направите пълнежа. Нарежете кръгчета от сварен колбас. Разбийте яйца като за пържене, като ги обогатите с *garum*. Смесете всичко и напълнете прасенцето, предварително намазано с *garum*. Зашийте го, поставете го в тясна кошница или в торба и го потопете в голям казан с вряща вода. Когато се свари, изцедете го и го сервирайте на масата.

Яре по партски. Изберете едно хубаво яренце. Пригответе го за печене и го сложете във фурната. Междувременно стрийте лук, рута, чубрица, черен пипер, *laserpicium* и сливи от Дамаск без костилка. Добавете зехтин, вино и *garum*. Сложете ги да се варят и когато махнете ярето от фурната, го полейте със соса и го сервирайте на масата.

Хипотрима (сос за салати). Стрийте черен пипер, мента, стафиди, пиноли, фурми. Прибавете прясно сирене, смесено с мед,

оцет и варена шира.

Домашни сладкиши (dulcia domestica). Махнете костилките на няколко фурми и ги напълнете със стрит черен пипер, орехи или пиноли. Сложете малко сол, сварете в мед. Сервирайте на масата.

ЕВОЛЮЦИЯ НА РИМСКАТА СЕКСУАЛНОСТ

Началото

Римляните не били по-свободни или по-перверзни от други народи. Чисто и просто следвали различни правила и принципи, които във времето претърпели истинска еволюция. Първоначално римското общество, много сурово и свързано с традицията, поставя мъжа в центъра на всичко: *pater familias*, защитник на отечеството, господар на дома. Светът гравитира около него и в сексуалността. Неговите партньори, били те жени или момчета, трябва да му осигуряват удоволствие, а съпругата е длъжна винаги да му бъде вярна. В началото, ако тя му изневери, мъжът можел да убие нея и любовника ѝ. Единственото правило, което трябвало да се спазва и което ще остане непроменено през цялата римска епоха, е, че лицето, с което мъжът прави секс извън брака, трябва да е с по-нисък ранг, тоест не трябва да е римски гражданин като него, а роб или робиня.

Свободен секс, еманципация на жената и развод

Голямата промяна настъпва с военните завоевания в гръко-ориенталския свят, като се започне от II век пр.Хр. В Рим започват да надделяват гръцките тенденции, в нравите навлиза новият начин на изживяване на сексуалността — допусната е хомосексуалността от „гръцки тип“, сексуалните практики се разпространяват широко. Жената също придобива голяма независимост и не се колебае да прелъстява мъжа.

Едновременно с тези промени, идващи от Изтока, настъпва поредица от събития, които коренно променят условията на живот на римлянката. Това е тема, разглеждана от някои учени, между които известният професор Ева Кантарела. Жените от I век сл.Хр. постигат ниво на автономия и свобода, което в модерната епоха ще бъде извоювано едва през седемдесетте години на двайсети век. Те

получават икономическа независимост, като разводът става по-лесен. Как се ражда тази еманципация на римлянката?

В продължение на векове законът давал на жената само теоретически правото да наследява имущество, имоти, пари, които били управлявани от мъжете (бащи, братя, съпрузи). С известните граждански войни от I век пр.Хр. нещата се променили. Сенаторите си дали сметка, че в тези конфликти била избита голяма част от мъжете на римския елит и че съществувала реална опасност парите и имотите да отидат в ръцете на малцина безскрупулни хора, истински диктатори, като Сула или Цезар. Какво да направят? Да се обърнат към жените и да им дадат възможност да наследяват ефективно. Така и било направено — сенатът гласувал нови закони.

Променила се и обичайната брачна връзка, която поставяла съпругата в пълна зависимост от мъжа. На нейно място се появила друга, в която жената била под властта (финансова) на бащата, а не вече на съпруга. Така, когато бащата умираше, дъщеря му наследявала автоматично земи и пари, като придобивала сила и икономическа независимост. Разводът също се променил и станал по-лесен — за да се разтрогне бракът, било достатъчно мъжът или жената да кажат пред свидетели, че не желаят повече да бъдат съпрузи.

Следствието от всичко това било заздравяването на позицията на жената. В случай на развод тя, вече законен собственик на пари и имоти, можела да остави мъжа и да запази икономическата си независимост.

И така често ролите се преобръщали — мъжете, които се били оженили само заради парите, рискували да загубят всичко и да се окажат на улицата.

Очевидно тези закони оказали влияние повече върху елита на римското общество, тоест върху богатите, отколкото върху бедното население. Така че римският закон за браковете и наследствата не бил „еднакъв за всички“. Той благоприятствал предимно свободните и богати граждани, не и останалите (роби, освободени роби, чужденци и др.).

В продължение на три века и половина, между средата на I век пр.Хр. и III век сл.Хр., се променили много други неща в отношенията между мъжа и жената. Ако преди това браковете се планирали от семействата, когато младоженците били още деца (както днес в

Индия), сега вече чувствата определяли избора. Често мъжът и жената живеели заедно и не сключвали брак (видовете връзки били много, от официалните до обикновените съжителства, според съсловието и материалното положение). Появила се дори криза на раждаемостта, с която Август напразно ще се мъчи да се пребори чрез специални закони.

Наистина е смущаващо сравнението с това, което се случва днес в западните общества, в частност в Италия, където браковете намаляват, разводите се увеличават и раждаемостта се срина (макар тук да има и други причини от практическо естество, като икономическите затруднения на двойките).

Не трябва да се учудваме, че сексуалната свобода характеризира този период от римската епоха. Всъщност сексуалният живот става все по-открит и позволен както за мъжа, така и за жената, като поставя началото на онова поведение, което ще направи римляните известни през вековете.

Завръщане към по-умерени нрави

Като се започне от средата на III век (около 260 г. сл.Хр.) с първите варварски нашествия в Империята, нестабилността и икономическата криза предизвикват промени в цялото римско общество, дори и в сексуалната сфера. Голямата свобода на двойката намалява. Ражда се нов съпружески морал, който налага взаимна вяност, осъжда хомосексуалността и определя главната цел на секса — създаването на деца. Моралът е още езически, но точно върху него се опира християнството, чийто път е широко отворен от Константин. Този нов морал се превръща в изключително удобен инструмент на Църквата за контрол над душата, която заплашва с божии наказания... От една страна, той се отнася за всички и отново отрежда на жената важната роля в семейството и обществото, от друга страна обаче, я връща към най-древните римски традиции: да се омъжи девствена, да остане вярна в съпружеската връзка и да живее със съпруга си до своята смърт.

---

[1] Керамичен съд във формата на голяма купа. — Б. р. ↑

[2] *De re coquinaria* (лат.) — „За готварското изкуство“. — Б. р. ↑

21,00 Ч. СЕКСЪТ НА РИМЛЯНИТЕ

Върнали сме се на улицата. Вече е тъмно. Свиренето на лирите и дайретата е останало зад гърба ни. От *domus*-а до нас долитат само песните и смеховете на господаря и неговите гости, вече пияни. Това са все по-слаби и отдалечени гласове и звуци. Пред къщата още чакат двете носилки. Робите са седнали на тротоара и си бърбят. Знаем, че след малко ще срещнем други превозни средства, много по-шумни — това са тези, които ще доставят поръчките и които вече са се строили вън от града. Каруци, натоварени с амфори, храни, дърва, животни, керемиди, греди, тухли, платове, чинии и тенджери за продажба... Всичко, което е необходимо, за да се поддържа животът в Рим. Сякаш градът всяка нощ се „зарежда с бензин“.

По улиците срещаме и хора, които отиват да играят комар, да се срещнат със своята любима, да се завърнат вкъщи, без да бъдат нападнати. Или да си потърсят секс... Къде? В публичните домове, бордеите. Или в специални градски зони. Там ви се струва, че минавате по улиците на проститутките в Бомбай в Индия със серията от врати и момичетата, които ви се усмихват и ви канят и от прозорците. Другаде положението е „по-улично“. Пред арките на *Circus Maximus* (Големия цирк) например продават услугите си сирийки, точно както правят днес по улиците на покрайнините момичетата от славянски произход или нигерийките. Робини на секса — нищо не се е променило. Бордеите пък се разпознават по лампите, запалени отвън. Нищо специално, чифт лампи. Те са като фар, привличащ нощните пеперуди.

Като се съобразим с броя и голямата активност на тези публични домове, можем да кажем, че римляните са успели да превърнат секса в истински *fast food*. Друга модерна черта...

Когато се приближаваме, забелязваме трима мъже, които разговарят. Все едно, че виждаме вечер входа на наш бар с няколко клиенти. Бърбят с жена с много странен цвят на косите — на

светлината на лампата изглеждат сини. И е така. Тя със сигурност е проститутка, косите с този цвят (и боядисаните в оранжево) са отличителен знак. Друг отличителен знак е облеклото — докато богатите носят повече дрехи, проститутките са облечени „леко“, за да улеснят бързия секс.

Минаваме дискретно. Жената стои права пред вратата на бордея. Той е съвсем обикновен, дръпнатата завеса на входа ни позволява да хвърлим поглед във вътрешността. Виждаме тесен коридор, осветен от други лампи, окачени на тавана. Покрай стените му има няколко стаи, затворени с пердета. Това трябва да са „спалните“, където се консумира сексът срещу заплащане. Знаем го, защото в Помпей има един много известен публичен дом. Отваря се завеса и отвътре излиза мъж, който си оправя колана на туниката. Почти веднага се появява жена, която обляга ръка на стената. Тя е гола. Косата ѝ е събрана в кок, чертите ѝ са средиземноморски. Днес бихме помислили, че е от Турция или от Близкия изток. Има пищна фигура с широки бедра, изпъкнал корем и малък бюст.

Тези черти ни разкриват естетическия вкус на римляните. Днешните манекенки, разбира се, биха ги впечатлили с височината си, с тялото и перфектните си лица, без нито един белег или синина (и с всичките зъби). Но римляните биха ги преценили като прекалено слаби и непривлекателни от гледна точка на секса в сравнение с някоя пищна жена.

Еталонът за красота на идеалната жена за секс или за създаване на семейство през цялата античност включва „закръгленостите“, точно тези, които съвременната жена иска да намали или премахне, но които в продължение на векове и хилядолетия са били за мъжа гаранция за плодовитост, способност за забременяване, за кърмене и т.н. И затова са ги привличали. Достатъчно е да видим картините на голи жени от миналото, за да си дадем сметка, че този „цветущ“ модел е достигнал до зората на съвременната епоха. Ако обърнем внимание на еталоните за красота в много страни от Третия свят или от другия бряг на Средиземно море, ще разберем, че традицията е още жива. Охолството е направило сякаш „безполезна“ закръглеността на жените. Но в мислите на много мъже на несъзнателно ниво е останал „римският“ еталон за красота.

Жената изчезва зад един ъгъл, за да се измие набързо. Един от тримата мъже понечва да влезе. Негов ред е. Но тази със сините коси го спира и подава ръка с обърната длан нагоре, за да иска заплащане. Думите, които чуваме, ни поразяват. Тя изброява имена и цени. Имената са на момичетата (Атика, Анедия, Миртале...). Миртале, жената, която видяхме, продължава тя, е истинска специалистка по *fellatio*... Цените се въртят около два аса, колкото чаша лошо вино... Но за Миртале се иска повече: четири аса. Мъжът се усмихва, плаща, после си сваля шапката и влиза в стаичката. Малко след това идва Миртале, оправя си косата, като отново прави кокчето, отчасти развалено от предишния клиент. Жената хвърля поглед на двамата мъже на изхода, следващи клиенти, после изчезва в стаичката и дръпва пердето. Ясно е, че това е бордей от най-долно качество за хора от нисшите класи.

Публичните домове са само един от аспектите на секса по римско време. И дори не са новост — съществували са във всички епохи.

Това, което е наистина различно при нас и през други исторически периоди, е начинът на правене на секс. Например защо в този момент в един *domus* зад гърба ни мъж се люби с жена, докато съпругата му в съседната стая, въпреки че знае това, не казва нищо? Защо в онзи другия *domus* в дъното на улицата мъж е отказал с възмущение да прави орален секс със съпругата си, въпреки че се обичат?

Какви са правилата на секса за римляните? Кои са техните табута? Това е тема, по която съществуват много клишета. Нещата, както ще видите, са много по-различни, отколкото обикновено се мисли.

Като начало трябва да се каже, че римляните изобщо не са извратени, покварени и неморални, както понякога се смята. Те дори биха преценили нашата сексуалност като изключително сложна и натоварена с множество мисловни надстройки и роли, с прекалено много правила относно това, какво може да прави мъжът и какво жената, каква трябва да е сексуалността на младежа, какво е непристойно и какво не е, какво трябва да е поведението на хетеросексуалния и какво на хомосексуалния.

Римляните биха ни казали, че макар и да мислим, че имаме свободно сексуално поведение, в действителност главата ни е пълна със „забранителни табели“.

Да започнем от най-важното, от истинската същност на сексуалността в Римската империя.

За жителите на Вечния град сексът (във всяка форма) е дар от боговете, в частност от Венера. Следователно редно е да му се наслаждават и е важно да го правят — той е едно от удоволствията в живота. И не само това — те са убедени, че само ако и двамата партньори правят хубав секс, се раждат здрави деца.

От тази гледна точка е ясно, че сексът изобщо не е „грех“, нито е нещо извратено. Щом е благословен от Венера, защо да критикуват или обвиняват този, който го прави?

Но внимание — не става дума за напълно свободен секс. И за римляните има правила. То е като при виното. Виното също е дар от боговете, не е грех да го пиеш, но има социални норми, които показват как да го пиеш и в какво количество. Иначе е забранено. Със секса положението е същото. Съществуват правила. Само че са различни от нашите и затова поведението им в леглото ни се струва така порочно.

Но да се помъчим да забравим за миг нашите порядки и да се впишем в техния свят. Нормите им може да не ни харесват, но имат много проста логика.

Първо правило. Свободният римлянин (в смисъла на класическото *civis Romanus*^[1]) трябва винаги да е „господар“ в леглото. Може да прави секс с партньор от всякакъв тип (мъж или жена) само ако са социално „по-нисши“: жена, робиня, млад роб.

Второто правило е свързано с оралния секс. Римлянинът трябва „да се наслаждава“, а не „да доставя наслада“... Гражданите на Рим са обсебени от устата. За тях тя е нещо благородно, нещо свято. Тя е социален инструмент, защото с нея се говори, призовава, разменят се сведения и т.н., следователно трябва да бъде чиста и неопетнена. Тя е политически инструмент в сената. Както забелязва Джон Кларк, изследовател на римската сексуалност, да обвиниш сенатор, че е правил орален секс, е все едно да го обвиниш, че е извършил предателство, че е „измърсил“ устата, която има толкова важна роля в служенето на колектива.

Следователно при оралния секс активният партньор е презрян за разлика от пасивния. Любопитно е да се отбележи, че при римляните с техния манталитет скандалът Клинтън-Люински нямаше да вдигне шум. Първо, защото двамата са приели дар от Венера, второ, защото човек с власт е имал връзка със свой подчинен, при това жена, нещо, позволено от социалните правила. Освен това общественото мнение щеше да се настрои не срещу Бил Клинтън, а срещу Моника Люински заради нейната „активна“ роля...

Ако искаме да бъдем точни, в областта на оралния секс за римляните съществуват три неща, които не трябва да се случват: мъж римски гражданин да прави орален секс на друг мъж (*fellatio*), да бъде насилен да го прави и да прави орален секс на жена (*cunnilingus*). В този смисъл е известна нападката на Марциал, който в презрението си към Корацин го обвинява именно че е правил орален секс с жени... Ясно е, че да обявиш, че римлянин е *fellator*, е голяма обида. То и днес е така, но не чак в такава степен.

Как се е гледало на груповия секс? С недобро око, защото при него съществува риск да се пренебрегнат изброените по-горе правила и забрани.

Естествено, всичко казано дотук е „теория“, която не е следвана буквално. В интимна обстановка римляните правят това, което искат, и мнозина нарушават табутата и правилата. Но никой не допуска да прави публично подобни неща, защото се смятат за неприлични, ако не и за скандални.

Защо?

Идват ни наум много обяснения — тези толкова точни правила са полезни за римското общество, защото оправдават сексуалната експлоатация на мъжете и жените с по-нисък ранг, държат под контрол жените от висшата класа, при случай поразяват политическите противници... В действителност, както разкриват някои истории, и днес още правителства, религии и морал забраняват някои сексуални практики, като предбрачния секс, прелюбодеянието, хомосексуалните връзки. В зависимост от обществата и местата се върви от отлъчване до затвор, до смъртно наказание. Това е форма на контрол на общността, много разпространена в пространството и времето.

Но може би обяснението е друго. Тези правила всъщност служат, за да утвърждават властта на римския елит. Помислете върху това —

защо се смята за прелюбодеяние да се прави секс с някой от твоя ранг, но не и с някой с по-ниско социално положение, като роб, бивш роб и т.н.? Причината е икономическа — раждането на дете при прелюбодеяние с човек от същия ранг може да заплаши правото на наследство на законните деца...

Освен това да се прави секс с роб, макар и да се нарушават правилата и законите, ви предпазва от обвиненията, защото думата на един роб не означава нищо. Всички тези правила следователно са валидни предимно за класата на патрициите и богатите. А останалите жители на Рим? За почти всички хора, които срещнахме по улиците, тези забрани не важат. За тях сексът няма толкова ограничения и си остава прекрасен дар от Венера (и Приап), който следва да бъде изживян с веселие. Трябва да помним все пак, че голяма част от населението не избира секса, а го понася: това са робите, били те мъже или жени. За римския менталитет всеки роб и всеки бивш роб, който се среща на улицата, е понесъл или понася все още „вниманието“ на господаря. Никой не се скандализира от това — то е нещо нормално. Робите са потенциални „сексуални“ играчки, всичко зависи от решението на техния *dominus*. Или тяхната *domina*...

КАМАСУТРА НА РИМЛЯНИТЕ

От намерените от археолозите графити по време на разкопките, от текстовете на античните автори и от надгробните камъни са изплували много детайли за сексуалния живот в епохата на римляните. Например как се казва „правя секс“ в Рим на Траян? *Fotuerе*. Това е термин, останал почти непроменен през вековете и използван и сега не само в италианския, но и във френския, и винаги с негативен смисъл.

Прави впечатление, че мъжкият полов орган, наричан с много имена и синоними (*mentula*, *virga*, *hasta*, *penis*; докато под *cunus* се разбира женският орган), бива определян и като *fascinum* — амулет против уроки; причината е, че тази дума произлиза от *fas*, „благосклонност“, тъй като пенисът е носител на плодовитост и следователно и на просперитет. Именно затова е в състояние да прогони несгодите и злите духове. Ето защо има толкова много наоколо, изрисувани или изваяни по улиците, в магазините и в домовете на Римската империя.

Но това, което предизвиква любопитство и разпалва въображението, са преди всичко рисунките. Още в началото на разкопките в Помпей са се появили малки карета с еротични сцени, изрисувани върху стените. Много от тях са били съзнателно разрушени при намирането, тъй като не са се вписвали в морала на епохата, други са били отрязани и заточени в прочутия „таен кабинет“ или „кабинет на безсрамието“, чиято колекция в голямата си част днес може да се види в Националния археологически музей на Неапол. Противно на разпространеното мнение не става въпрос за бордеи, а за обикновени къщи — картините с еротични сцени били част от художествените колекции, типични за дома на заможните хора, нещо изискано и благородно. Все едно, ако днес някой реши да сложи в хола си класическа статуя на голо тяло. Овидий споменава за тези картини, присъстващи в къщите на богатите. Светоний твърди, че Тиберий имал много в спалните си. Необикновена находка в този смисъл е намерена в Рим през 1879 г. по време на разкопките в градините на Фарнезина. На бял свят излезли останките на вила, погребана от наносите на Тибър, които запазили фреските. Появили се само четири стаи и два коридора, но се решило, че това са останки от вилата на известна двойка — Юлия, дъщерята на Август, и нейния съпруг, прочутия Агрипа. В карето на една от фреските се вижда гол мъж, който се стреми да убеди жена да му се отдаде. Жената е видимо разколебана, седнала е на края на леглото и е още облечена. Дори главата ѝ е забулена. В следващото каре положението е обратното — полуголата жена е обзета от еротичен порив и прегръща мъжа, който изглежда изненадан. На фреските се забелязват и роби, може би тези, които се грижат за стаята — те присъстват и на най-интимните моменти...

Смайващо е, че тези сексуални сцени могат да бъдат гледани и от малките деца, и от момиченцата. Но това не е смятано за порнография. Римляните говорят открито за секс в ежедневието (почитат дори божества на секса като Венера и Приап) и го възпроизвеждат не само върху стените на къщите, но и върху лампите и луксозната керамика, предназначена за гостите. В този случай, както казахме, целта не е да се покаже нещо греховно, а да се създаде представа за лукс, култура и богатство, каквито присъстват в дома.

Често картините имат и друго предназначение — преувеличени сцени на групов секс могат да развеселяват гледащите ги и да

предпазват дадено място от уроки... По подобен начин изображенията на Приап с прекалено голям фалос символизируют богатство и изобилие.

Тези картини заедно със статуите и украсата върху лампите са истинска камасутра на римската епоха. Като хвърлим поглед на витрините на музеите или на фреските в много спални, атриуми и коридори на Помпей и Херкулан, включително и прочутите терми, можем да добием представа за сексуалните пози от онова време.

Ето *mulier equitans*, жената, която язди. Или жена, опряна на ръце и крака върху леглото за сношение откъм гърба — римляните я наричали „лъвица“ заради заеманата поза. Следва класическата поза на „мисионера“.

Върху лампите и на картините не липсват сцени с орален секс за мъжа (*fellatio*), за жената (*cunnilingus*) или и за двамата в поза „69“.

Правят впечатление сцени на секс между две жени в мисионерска поза — едната си е сложила колан с изкуствен фалос. По този повод Сенека разказва за мъж, който заварил жена си в леглото с друга жена и убил и двете, като проверил първо дали става въпрос за истински или „изкуствен“ мъж. Изглежда, че му се разминало с малко — било истинско престъпление на честта. И Марциал говори за жени с мъжки роли, изплашен преди всичко от идеята за женската независимост.

Очевидно не липсват групови сцени — в някои случаи имаме двама мъже и една жена, в други двама мъже и две жени, истински кълбета или „влакчета“... Ясно е, че изобразените в тези сцени не спазват сексуалните табути на римляните аристократи. В този смисъл онзи, когото бихме могли да определим като „мъжа в средата“, наричан обикновено и с подигравка *cinaedus* — развратник, изглежда, че привлича жените.

Не липсват и духовити сцени — жена прави секс в стил *equitans*, като язди мъжа с тежести от палестра, или амурче, което побутва мъж, за да му помогне да вдигне жена по време на някакво по-акробатично сношение...

БИСЕСКУАЛНИ И ГЕЙОВЕ

А хомосексуалните? Да си гей, не е проблем за римляните. Интересно е да се отбележи, че в Рим няма дори специални думи,

отговарящи на нашите „гей“ или „лесбийка“, което говори за липсата на предразсъдъци в това отношение.

Днес ние делим мъжете и жените на хетеросексуални, хомосексуални и бисексуални. В римското общество не е така. Прието е римски гражданин, ако иска, да намира красота и удоволствие както в тялото на мъжа, така и в това на жената.

Но при едно съществено условие. Ако ляга с друг мъж, да бъде „активната“ страна, а не „пасивната“... Освен това обектът на неговото желание (защото може би точно така трябва да го определим) трябва да е с по-нисък ранг. Такива са правилата за мъжката хомосексуалност.

Така никой няма да се скандализира, когато дори император като Адриан се представя на публични места със своя любим, прочутия Антиной. Стигнал дори дотам да го обожестви, когато се удавил в Нил.

Римският менталитет обаче не приема свободен мъж да избере пасивната роля в сексуалната връзка. Това се смята за позорно.

Римските мъже, на които им харесвала тази роля, били наричани с пренебрежение *cinaedus* или *pathicus* — развратници. Те дори имали различен статус по закон, като проститутките, гладиаторите и актьорите, тоест не могли да гласуват и не могли да представят сами себе си на процесите.

Римската хомосексуалност има и друга смущаваща черта — правенето на секс с млади момчета. За нас това е чиста педофилия. За римляните — не. Единствените правила, които трябвало да се спазват, е да има разлика (обичайната) в социалното положение, да не се изпълнява „пасивна“ роля и естествено, да има разлика във възрастта.

Но откъде идва този обичай? Между II и I век пр.Хр., когато Рим в експанзията си достига гръко-ориенталския свят, се разпространяват и гръцките нрави — от храната до медицината, от философията до изкуството. И до секса... От този момент нататък по примера на гръцкия свят за богатите мъже станало почти мода да имат възрастни младеж или хубава девойка, за да правят секс с тях. Всичко това в същия *domus*, в който живеела съпругата. В Рим на Траян нещата не са се променили. Това е шокиращо за нас, но трябва дапомним, че за римлянина сексът често е онова, което се случва между двама души от различен ранг или между господаря и негов сексуален предмет (роб или робиня)...

Оттогава се зародил обичаят на богатите римляни да купуват роби, които при нужда могат да използват за собствено сексуално удоволствие. За разлика от робините не съществували роби мъже, купувани специално с цел да бъдат „играчки“ за секс. Но според някои учени главната роля на роб мъж с хубава външност между 12 и 18 години е почти изключително тази — да задоволява сексуално господаря си. Или господарката си... Да, защото и за богатите и независими жени от висшата класа важи същото. Това обяснява защо към робите и бившите роби винаги са се отнасяли с презрение — предполага се, че господарите им са злоупотребявали с тях.

Тук може да се зададе въпрос: след като съществуват жени проститутки, съществуват ли и такива мъже в античен Рим? Отговорът е „да“. Учудващо е да се открие, че те дори плащат данъци върху печалбата си и че имат свои празници, също като жените. Главната разлика е, че ако проститутките са предимно робини на всякаква възраст и се предлагат на изключително ниски цени, мъжете, обратно, са главно млади и искат много пари. Можем да ги определим като истински жигола, обслужващи висшата класа, и то повече мъжете, отколкото жените. Мнозина от тях забогатели изключително много от тази дейност.

Понякога преплитанията на човешките и сексуалните отношения стават по-сложни. В Остия са намерени няколко гроба, чиито плочи според учения Джон Кларк биха ни накарали да мислим за истински „любовни триъгълници“. На една текстът казва: „Луций Атилиус Артемат и Клавдия Апфия посвещават този саркофаг (или гроб) на Тит Флавий Трофимат, така че и тримата да почиват заедно“. В друг случай мъж на име Алий е погребал Алия Потестас, робиня, която делеял с друг мъж. При нейната смърт, казва надгробната плоча, двамата мъже вече не се разбирали. Днес никой не би написал тези неща на собствения си гроб, като по този начин направи публично достойние връзка, осъждана от моралните норми и религията.

ЖЕНАТА ОТ ОГЛЕДАЛОТО

Като завършек на това наше пътуване в римската сексуалност трябва да се каже, че както видяхме, става въпрос за свят, много по-различен от нашия, свят, в който единственият облагодетелстван е римският гражданин от мъжки пол. Все пак римлянката (преди всичко

ако е богата) благодарение на постигнатата еманципация успява да си извоюва собствена роля и да получи удовлетворение. Това, като се има предвид епохата и всичко, което се случва в другите култури, цивилизации и етноси, не е малко. Ще трябва да изминат почти двайсет века, преди да се стигне до положение, подобно на съществуващото в Древен Рим.

Именно тази атмосфера се появява сега пред очите ни. Сцената е пропита от поезия и любов. Жената е в своя разцвет, много красива, излегнала се е на легло, изискано украсено с мек копринен чаршаф. Нейният мъж — с много хубава външност, с къдрави коси — е легнал зад нея. Двамата са свързани в страстна прегръдка. Гледат се в очите. Тя е обърнала глава към него, прегръща го и го гали нежно с ръка. Няма дрехи, единственото нещо, което тя има върху себе си, е... златото.

Носи гривни на глезените си, над китката и над лакътя. Красив гердан със скъпоценни камъни и капки злато обикаля шията и минава върху раменете ѝ. Но най-необикновеното е прекрасната верига от злато с големи брънки, която слиза от раменете ѝ, покрива зърната на гърдите ѝ и се кръстосва върху пъпа ѝ, като продължава после върху гърба, както едно време изглеждаха патрондашите, които се носеха през врата. Цялото това злато ни дава да разберем, че сме в *domus* на богата жена. До леглото има мангал, където гори смола, чийто аромат изпълва цялата стая. Има и малко кученце за компания — то си почива на табуретка и разтревожено наблюдава мишле, което се готви да пие от някаква купа. На стената е закачена еротична картина, снабдена с вратички, за да може господарката да я открива само за когото иска...

Господарката — когато се загледаме, виждаме, че прическата ѝ не е много модерна. Дългите ѝ коси са събрани в голям кок на тила и после продължават върху челото, като образуват нещо като ореол. Но не е ли отминала модата на тези фризури по времето на Траян? Те са се носели едно двайсетина години преди това, по времето на Флавиите и дори по-рано... Не ни остава време да завършим разсъжденията си, когато женска ръка, вече не млада, минава пред погледа ни и отнася толкова „еротичното“ изображение.

Така изглежда гърбът на бронзово огледало, принадлежало на римска матрона. Собственичката е поръчала да я изобразят заедно с любимия ѝ и златните ѝ накити. Според римляните плътската любов е дар от Венера.

Това, което гледахме досега, не е реална сцена, а декорация на гърба на бронзово огледало. Изключителна декорация, в която главна роля имат двамата влюбени и която поставя в центъра на сцената нея — еманципираната, млада, чувствена жена. Ръката обаче, която сега държи огледалото, е на жена в напреднала възраст. Трябва да е на собственичката на предмета.

Не виждаме лицето ѝ, защото огледалото го скрива, сякаш има някакво затъмнение. Отместваме се и се взираме в това лице, покрито с бръчки — приликата с жената от декорацията е невероятна. Дори, ами да, това е тя!

Както често се случва, римлянките от висшата класа обичат да си поръчват украси за бронзовите огледала. И тази *domina* го е направила преди няколко десетилетия, като е поръчала да я изобразят, както е изглеждала тогава, в разцвета на младостта си. Сега вече е минало много време, здравият младеж е изгубил къдриците си и гладката си

кожа. Той спи и похърква недалеч от нея, в една от стаите на разкошния *domus*, в който винаги са живели — тук, на Есквилина.

Жената гледа своето лице, отразено в бронзовото огледало, бръчките си, дългите си бели коси, които робинята разресва внимателно... После погледът ѝ се премества към ръба на огледалото, около което има рамка с гравирани зодиакални знаци. Наблюдава ги разсеяно: Стрелец, Козирог, Водолей, Риби... Тяхната цел е да напомнят на този, който се оглежда, за отминаването на времето. Все едно, че казват: забавлявай се, докато си млада и красива, наслаждавай се на мига, приемай дара на Венера, *Carpe diem*^[2], както е казал Хораций... Очите на жената се смеят. Тя се е насладила на най-хубавите си години, на всички до една...

Това бронзово огледало с диаметър около 13 сантиметра ще бъде намерено след много векове от археолозите в района на Есквилина. Сега се пази в Общинския антиквариум на Рим с инвентарен номер 13.694. Безличен номер като много други. Но върху това огледало е отразен живот, който разказва за цяла епоха...

Нощта вече господства над улиците на Рим. Виждаме да се клатушкат само няколко „фенера“. Това са лампите на робите, които осветяват пътя на малки групи хора. А неподвижните светлини, които забелязваме, са на типични за нощта заведения — бордеите, комарджийниците. В кръчмите, *сауропае*, има хора, които продължават да играят на зарове, да залагат и да губят пари. Картите за игра още не съществуват, но измамите и кавгите — да. Чуваме внезапни викове. Идват точно от една *сауропа*. Шум на падащи столове, на стомни, които се чупят... Някаква жена излиза и крещи — сигурно е проститутка от заведението или собственичката му, кой знае... Но виковете ѝ не са напразни. Те са отправени към отряд *vigiles*, който е минал преди малко. Само след няколко секунди „пожарникарите полицаи“ са вътре в заведението. Чуваме още крясъци, после изведнъж настъпва тишина. Почти едновременно отвътре излизат двама *vigiles*, които държат мъж, като му извиват ръката зад гърба. Той продължава да се дърпа и да протестира. Укротяват го внезапните удари с тояга. После идват ритниците... Тук „полицията“ не се шегува. Отдалечаваме се...

Пияни в заведенията, убийци в тъмнината, опасностите през нощта по улиците на Рим са наистина навсякъде. Могат да дойдат и

отвисоко. Не е само урината, за която трябва да се оглеждате. Можете да бъдете уцелени от хвърлени тежки предмети, като счупени съдове, табуретки и други ненужни вече вещи (точно както се правеше едно време на Нова година в някои градове). Забранено е от закона, но се случва много често.

На няколко улици забелязваме и силуетите на робите, които отговарят за чистотата. Работят на светлината на фенери — нощта (и часовете на свечеряване) е най-подходящото време да се почисти боклукът. На практика през деня в задръстения от хора Рим това е невъзможно.

РИТУАЛЪТ ЗА ИЗГОНВАНЕ НА ЗЛИТЕ ДУХОВЕ

Влизаме в малка уличка. Някаква странна литания привлича вниманието ни в нощната тишина. Мъчим се да разберем откъде идва — като че ли се чува от първия етаж на близка жилищна сграда. Дървеният капак на един прозорец не е затворен добре и отвътре излиза слаб лъч светлина. Приближаваме се тихо и допираме око към пукнатината на гнилото дърво — пред нас се разкрива сцена колкото любопитна, толкова и древна.

На мъждукащата светлина на няколко лампи мъж извършва ритуал за изгонване на духовете на мъртвите. Римляните са много суеверни. Те смятат, че сенките на погребаните от семейството (тоест „призраците“), наречени мани, продължават да обикалят в къщите на синовете и внуците. Ако човек успее да спечели благоволението им с ритуали и дарове, маните помагат на живите, закрилят ги във всекидневните им дела. Иначе току-виж се превърнали в лоши същества, наречени *larvae* или *lemures*, които се появяват през нощта и в съня. Понякога е нужно да се правят истински пречиствания посред нощ.

Гледката отговаря невероятно на описанието, което е направил Овидий на тези ритуали. Мъжът е слязъл от леглото и се върти из стаята с боси крака. В пълна тишина щрака с пръсти, като ги вдига високо. После „пречиства“ ръцете си, като ги измива в легенче с изворна вода — неразвалена вода, която е трябвало да плати скъпо на хитър търговец.

На масата, близо до легенчето има чиния с черна бакла. Това е дарът за сенките на мъртвите. За да им покаже, че не са отровни,

мъжът взема една шепа и си ги слага в устата. После, без да се обръща, ги поема отново в ръка и ги хвърля една по една зад гърба си, като девет пъти повтаря фразата, която бе привлякла нашето внимание: „Хвърлям тази бакла и с нея освобождавам себе си и моите близки“. Не трябва в никакъв случай да се обръща — на теория зад гърба на живия душите на умрелите събират баклата и се хранят с нея, поне символично. Като се има предвид колко е часът и че е време за сън, думите са произнесени с фъфлене, но все още са разбираеми.

После идва последната част на ритуала. Мъжът отново потапя ръце в съда с вода и девет пъти призовава духовете на умрелите да излязат от къщата му. Прави това, като удря една в друга бронзови чинии. Най-накрая се спира задъхан в тишината. Трябва само да се обърне, за да провери дали са си отишли сенките. Поколебава се за миг, после се обръща изведнъж и се оглежда. Лицето му се отпуска, усмихва се. Изглежда, че ритуалът е подействал.

---

[1] *Civis Romanus* (лат.) — римски гражданин. — Б.пр. ↑

[2] *Carpe diem* (лат.) — Наслади се на мига. — Б.пр. ↑

24,00 Ч. ПОСЛЕДНА ПРЕГРЪДКА

Вече сме сами на улицата. Около нас Рим спи. Кой в своята луксозна спалня, увит в завивките. Кой на някакъв прост сламеник по високите етажи на *insulae*. Кой на земята, в коридора на нечий *domus*.

Пред нас се открива широка улица с много дюкяни в редици от двете ѝ страни. В този час на нощта те са затворени с масивни дървени капаци, забити в пода и снабдени с тежки катинари. Като вдигнем поглед, забелязваме, че около нас са само черните силуети на *insulae*, които се извисяват в покритото със звезди небе. Сякаш сме в тъмен каньон с небесния свод отгоре.

Докато вървим по улицата, наоколо цари нереална тишина. Тишина, нарушавана само от шума на водата на квартална чешмичка на десетина метра от нас. Ромонът ѝ единствен ни прави компания.

Странна е тази тишина. Преди всичко настъпва рядко. Намираме се в центъра на град с милион и половина жители. Обикновено нощта е времето на доставките в магазините с тътена на металните обкови на колелата на каруците върху калдъръма, виковете, цвиленето на конете, неизбежните ругатни... И точно тези шумове идват отнякъде в далечината. Лаенето на куче им отвърща като ехо. Рим никога не спи.

Пред нас улицата се разделя в кръстопът. И точно в средата му забелязваме фигура, която ни наблюдава мълчаливо. Тя е права, с дълга светла дреха и с полуразтворени ръце, сякаш иска да ни посрещне и притисне до себе си. Обзети от любопитство, правим още няколко крачки. Чак тогава я разпознаваме. И забелязваме, че не гледа към нас.

Погледът ѝ е насочен към много далечен хоризонт, като на човек, потънал в дълбок размисъл. Бледата светлина на луната разкрива широко лице със снежнобял цвят и едва загатната усмивка. Жената има лента около челото и събрани коси, но няколко кичура лукаво падат върху раменете ѝ. Внезапен порив на вятъра вдига вихрушка прах около нея, но косите ѝ не помръдват. Не биха и могли — те са от

мрамор. Както и голите ѝ ръце и хилядите гънки на дрехата ѝ. Скулпторът, който я е изваял, е използвал изключително ценен мрамор, като е уловил в камъка едно от най-почитаните от римляните божества. Това е Матер Матута, „милостивата майка“, богинята на плодородието, на „началото“ и на зората...

Така завършва един ден в императорски Рим. Един обикновен ден, отпреди почти две хиляди години.

БЛАГОДАРНОСТИ

Желая да благодаря на професор Ромоло Аугусто Стаколи, задълбочен познавач на всекидневието от времето на римляните, за внимателния прочит на книгата, както и за ценните съвети и идеи, които ми даваше през всичките тези години. Неговите трудове и описания на живота отпреди две хиляди години запалиха моя интерес към римския свят.

Отправлям моята благодарност и към професор Антонио де Симоне, който ме накара да опозная и заобичам Помпей, където по-добре от което и да е място на света човек успява да открие тайните на всекидневието на древните римляни.

Очевидно тези страници не биха съществували без труда на хората, които в продължение на поколения са позволили да се разкрият подробностите от живота в Рим. Мисълта ми е насочена най-вече към археолозите, които ми помагаша по време на посещенията ми по обектите. Те ме запознаваха с подробности и любопитни факти за откритите от тях неща и отговаряха на многото въпроси, които им задавах...

Признателен съм и на Габриела Унгарели и Алберто Джелсумини от издателство „Мондадори“, които от самото начало повярваха на това произведение, като следяха с интерес неговото раждане и написване. Благодаря на Лука Тарлаци, който майсторски илюстрира с „фотограми“ римското всекидневие, сякаш лично е бил по улиците по онова време с тефтерчето си за скициране. Благодарен съм и на Гаетано Капасо за неговите реконструкции с компютърна графика, изключително прецизни и внушителни.

Най-накрая искам да благодаря на съпругата ми Моника за безкрайното търпение, което винаги е имала по отношение на моя ентусиазъм и с което е изслушвала разказите ми за античен Рим всеки път, когато се връщах от снимките или от археологическите обекти, или след като бях прочел за пореден път изследване за живота на римляните...

Издание:

Алберто Анджела. Един ден в древен Рим

Италианска. Първо издание

ИК „Колибри“, София, 2010

Редактор: Росица Ташева

Коректор: Албена Накева

Предпечат: Васил Попов

ISBN: 978–954–529–772–4

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.